

БЪЛГАРСКА ИСТОРИЧЕСКА БИБЛИОТЕКА

БЪЛГАРСКА ИСТОРИЧЕСКА БИБЛИОТЕКА

РЕДАКТОРИ

Проф. Д-ръ В. Н. ЗЛАТАРСКИ
Проф. Д-ръ П. НИКОВЪ

СЪТРУДНИЦИ:

Проф. Мих. Арнаудовъ, проф. П. Бицилли, Д-ръ Ив. Велковъ, проф. протоиер. Ив. Гошевъ, проф. Д. Дечевъ, проф. А. Иширковъ, проф. Гавр. И. Кацаровъ, д-ръ Ив. Киселковъ, проф. Л. Милетичъ, д-ръ Кр. Миятевъ, проф. Ст. Младеновъ, проф. П. Мутафчиевъ, проф. Хр. Негенцовъ, Никола Недевъ, (подполк. генер. щабъ), Андр. Протичъ, Ив. Пастуховъ, проф. Раф. Поповъ, проф. Ж. Радевъ, проф. Ст. Романски, Ив. Стояновъ, Цв. Стояновъ, Никола Станевъ, Йорд. Трифоновъ, проф. Богд. Филовъ, Ник. Филиповъ, проф. протопр. Ст. Цанковъ, проф. Ив. Д. Шишмановъ

ГОДИНА ПЪРВА **ТОМЪ ПЪРВИ**

1928

УРЕДНИКЪ - СТОПАНИНЪ
СТРАШИМИРЪ СЛАВЧЕВЪ

БУЛЕВ. „ЕВЛОГИ ГЕОРГИЕВЪ“ № 37
СОФИЯ

СОФИЯ — ПЕЧАТНИЦА „РАДИКАЛЪ“ 1928

СЪДЪРЖАНИЕ

„Българска историческа библиотека" е одобрена и препоржчана отъ Министерството на народното просвѣщение съ Окржжно № 26870 отъ 17. Октомврий, 1927 г. и отъ Министерството на Войната — съ Наредба по Армията № 12 отъ 24. октомврий, 1927 г.

ВАЖНА ПОПРАВКА

Подъ заглавието на статията *„Образуване на българската народность"* отъ проф. В. Н. Златарски е отпечатано погрѣшно раздѣлъ II. **Да се чете I.**

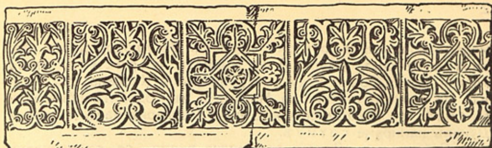
ПРЕДГОВОРЪ

Деятелитѣ отъ края на XVIII и началото на XIX в., съ своето вѣрно чувство на предопредѣлени да извършатъ великото дѣло на нашето възраждание, налучкаха сигурния пѫть, по който се стигна до истинското възкресение на единъ забравенъ отъ свѣта народъ. Не е случайно събитие факта, че Паисий Хилендарски избра тъкмо историческото знание като най-сигуренъ отпоръ срещу ония домогвания, които целѣха да обезличатъ окончателно и безвъзвратно нашия народъ и да предадатъ даже и името му на пълно забвение. Но докато трѣбваше да се очаква, че освободителната война и настѫпилото следъ нея свободно политическо сѫществувание ще заякчатъ и разширятъ връзкитѣ между всички прояви на съвременностьта и великитѣ традиции на нашето историческо минало, — стана тъкмо обратното. Увлѣчени въ устройването на младата си държава, въ твърде сложнитѣ политически комбинации, съ които се характеризира вѫтрешния ни животъ още въ първитѣ години следъ освобождението, и, най-сетне, — въ идеята да завършимъ обединението на нашия народъ, ние прекѫснахме нишката съ миналото и стигнахме до пълното игнориране многовѣковния опитъ на хилядитѣ поколѣния, които създадоха нѣкога нашата националность и разчистиха пѫтя ни къмъ общочовѣшката култура. И стигнахме до тѫжнитѣ събития отъ последното десетилѣтие, които подчертаха липсата на всѣкаква почить и адмирация у маситѣ къмъ великитѣ исторически традиции на нашето племе.

Основателитѣ на „Българска историческа библиотека“ отправятъ тоя първи томъ срѣдъ своя народъ съ пълното съзнание за трудноститѣ, които ще съпровождатъ тѣхното дѣло, но и съ твърдата вѣра, че „Българска историческа библиотека“ ще способствува за раздвижване заспалитѣ интереси къмъ миналото и ще ни върне къмъ пълнитѣ съ национална енергия дни и идеи отъ великата епоха на Възраждането.

София, февруарий, 1928 г.

Проф. В. Н. Златарски, Проф. П. Никовъ,
Страшимиръ Славчевъ.

ОЧЕРКЪ НА ИСТОРИЯТА И БИТА НА ДРЕВНА ТРАКИЯ

отъ проф. Гавр. И. Кацаровъ

I.

Въ историческо време Балканскиятъ полуостровъ е билъ обитаванъ главно отъ три народи; южната часть на полуострова е била заета отъ елинитѣ, западната часть отъ илирийцитѣ, а източната отъ т р а к и т ѣ.[1]) Къмъ западъ тракитѣ достигали до Струма, обаче въ по-старо време и Македония и Халкидическия полуостровъ сж били заселени отъ тракийски племена, които по-късно били покорени и погълнати отъ македонцитѣ. Следи отъ тракийски племена ние намираме и въ Тесалия, въ срѣдна Гърция (Фокида, Беотия, Евбея) и по островитѣ на Бѣло море (Тасосъ, Самотраке, Лемносъ, Наксосъ).

И днесъ още науката не е въ състояние да опредѣли, въ кое време тракитѣ се поселили въ историческитѣ си жилища. Напоследъкъ професоръ П. Кречмеръ изказва мнение, че гърцитѣ проникнали въ историческитѣ си жилища (въ Елада) въ първата половина на второто хилядогодие пр. Хр.; следъ тѣхъ откъмъ северъ и североизтокъ се явили тракитѣ; предполага се сжщо, че когато последнитѣ нахлули въ историческитѣ си жилища, тѣ заварили тамъ едно по-старо автохтонно население, което тѣ покорили и погълнали.

Писмени известия за историята на Тракия ние имаме тепърва отъ времето, когато тя влѣзла въ обсега на влиянието на съседнитѣ ѝ културни държави. Най-ценни сведения даватъ гръцкитѣ историци (Херодотъ, Тукидидъ и Ксенофонтъ), които познавали Тракия по лично наблюдение, сжщо важни известия за Тракия въ IV в. пр. Хр. намираме у Демостена; за следнитѣ вѣкове ние срѣщаме само твърде оскждни сведения у гръцки и латински историци и географи.

Въ историческо време тракитѣ се разпадали на многобройни племена, които често враждували по между си и не могли да се обединятъ въ цѣлостна държава. Тукъ ще спо-

---

[1]) Въ римско време подъ Т р а к и я разбирали страната южно отъ Хемусъ (Стара планина) между Родопитѣ и Черно море, обаче въ по-старо време съ това име се означавала цѣла область отъ Дунава до Бѣло море и отъ Черно море до Струма.

менемъ по-важнитѣ отъ тия племена. Въ плодородната равнина на Хебросъ (Марица) сж живѣели одриситѣ, чиито главни селища били Ускудама (Одринъ) и Кипсела (дн. Ипсала). По горното течение на Марица и въ Родопитѣ обитавали беситѣ. Въ днешна североизточна България чакъ до долни Дунавъ намираме гетитѣ.

Северно отъ Дунава въ римско време се споменуватъ дакитѣ, които населявали днешна Влахия и Седмиградско. Въ западна България сж живѣели трибали и мизи. По-нататъкъ трѣбва да споменемъ тинитѣ по Черноморския брѣгъ на северъ отъ носа Тиниада (дн. Иниада), апсинти и кени западно отъ Пропонтида (Мраморно море), асти въ делтата на западъ отъ Византия, долонки въ Тракийския Херсонесъ (Галиполски полуо-въ); кикони по бѣломорския брѣгъ южно отъ планина Кара кушъ, които се споменуватъ още въ Одисеята; корпилитѣ по родопскитѣ склонове западно отъ долна Марица; западно отъ тѣхъ сапеитѣ и койлалетитѣ по течението на р. Арда. Въ областьта на долна Струма намираме дерони, орескии, тинтени, които въ VI в. пр. Хр. сж сѣкли хубави сребърни монети. По-късно западно отъ планината Пангей (Пърнаръ-дагъ, античното Елдорадо) се споменуватъ едонитѣ и одомантитѣ, северно отъ Пангей сатритѣ. Тука проникнали и пеонски племена: пеопли и сириопеони (въ дн. Сѣрско поле). По рѣката Струма северно отъ Демиръ-Хисаръ живѣели синтитѣ, а по горното течение на тая рѣка—данталетитѣ. Медитѣ населявали днешнитѣ македонски области Малешево и Пиянецъ чакъ до Осоговска планина.

Голѣмо значение за културното развитие на Тракия сж добили елинскитѣ колонии, които отъ VIII в. пр. Хр. нататъкъ били основани по брѣговетѣ на Бѣло и Черно море.

Македонско-тракийскиятъ брѣгъ е билъ колонизиранъ главно отъ коринтяни и халкидци. Още въ 8 в. пр. Хр. халкидци и еретрийци основали по тритѣ езика на Халкидическия полуостровъ нѣколко малки земледѣлски селища; особено полуострова Ситония (дн. Касандра) билъ твърде пригоденъ за лозарство. Въ Атонъ се преселили предимно еретрийци; но и по-късно тука мнозинството на населението образували пеласги и траки, които освенъ на свой езикъ говорѣли и гръцки.

Източния брѣгъ на Халкидика отъ Атонъ до Струма заели преселници отъ о-въ Андросъ (колонии: Сане, Акантъ, Стагиръ, Аргилъ, последната съ тракийско име). — Още преди половината на VII в. пр. Хр. паросцитѣ завзели о-въ Тасосъ, като водили упорити борби съ тракийското племе Саи, което населявало Тасосъ и срещния брѣгъ; колониститѣ успѣли да завзематъ една ивица отъ тоя брѣгъ и да турятъ ржка върху златнитѣ рудници при Скаптесиле (въ Пангей), отъ които изкарвали около 80 таланта годишенъ доходъ. За улеснение на

търговията съ тракийскитѣ племена на вжтрешностьта били основани нѣколко емпории (тържища) по брѣга, напр. Галепсъ, Ойсиме и др. Въ самия Тасосъ гърцитѣ продължили обработването на металнитѣ богатства — по-рано експлоатирани отъ финикяни и траки —, но произвеждали главно вино, което се изнасяло чакъ до южна Русия. Тракитѣ около Пангей възприели тасоската азбука и монетна система.

Когато тасосцитѣ се опитали да завзематъ пристанището Стриме (при Ялж-дере), тѣ влѣзли въ конфликтъ съ колонията Маронея, която била основана отъ хиосци. Прочути били въ старо време хубавитѣ лозя, що вирѣели по склоноветѣ на Исмаръ (Каракушъ). Исмарското вино на тоя брѣгъ, обитаванъ отъ тракийското племе кикони, се възхвалява въ Одисеята като божествено питие.

При устието на Места въ 654 г. пр. Хр. клазоменци основали колония Абдера (Кале-Бурунъ при Булустра); сказанието разказва, че Абдера била основана отъ Херакла на мѣстото, дето неговиятъ любимецъ Абдеръ билъ разкъсанъ отъ конетѣ на тракийския царь Диомедъ. Ала тракийцитѣ прогонили колониститѣ. Въ 543 г. селището било възобновено отъ теосци и скоро станало богатъ и мощенъ градъ. Въ 376 г. билъ нападнатъ и разсипанъ отъ трибалитѣ, следъ което политическото му значение се изгубва. Въ тоя градъ се родили виднитѣ гръцки философи Левкипъ, Демокритъ, Протагоръ, Анаксархъ, поетътъ Никенетъ и др. При все това жителитѣ му минували като ограничени и тжпи. Лѣкарьтъ Хипократъ (V в.) говори за чести болести въ Абдера; Ювеналъ споменува тежкия въздухъ на това мѣсто; едва ли има съмнение, че и въ старо време тукъ е вървувала маларията и е изтощавала силитѣ на жителитѣ.

По-нататъкъ трѣбва да споменемъ колонията Месамбрия, вѣроятно при Шаплж-дере, около 12 клм. западно отъ Макри. При Макри сжщо е имало гръцки градъ, основанъ на мѣстото на по-старото тракийско селище Серрионъ.

При устието на Хебросъ (Марица) еолийци отъ Мителене и Киме основали колонията Еносъ, която съ търговия и земледѣлие достигнала значително благосъстояние; споредъ Страбона тоя градъ по-рано се наричалъ Полтимбрия, по име на тракиеца Полтисъ.

Тракийскиятъ Херсонесъ (Галиполски полуостровъ) билъ завзетъ сжщо отъ еолийци, но старосeдѣлското тракийско племе долонки се запазило тукъ до късно време. По-сетне полуостровътъ билъ колонизиранъ отъ атинци. Около 560 г. долонкитѣ, притискани отъ съседитѣ си апсинтии, повикали отъ Атина на помощь Милтиада (чичо на победителя при Маратонъ), който завзелъ полуострова, съградилъ една 7 клм. дълга стена (отъ Пактия до Кардия, при Бакла-Бурунъ), която защищавала полуострова отъ неспокойнитѣ северни съседи,

и създалъ едно гръцко-тракийско княжество. Около 514 год. тука владѣелъ Милтиадъ II, който се оженилъ за Хегесипила, дъщеря на тракийския князъ Олоръ; бащата на Тукидида, най-великия гръцки историкъ, се наричалъ Олоръ и е билъ потомъкъ на князъ Олора. Въ 494 г. перситѣ завладѣли Херсонеса, но следъ несполучливия имъ походъ противъ Елада Атина отново се установила тамъ, защото пѫтьтъ презъ Дарданелитѣ къмъ Черно-море е билъ отъ жизненъ интересъ за нея, поради житната търговия съ южна Русия. По-късно това важно мѣсто пада въ рѫцетѣ на Филипа Македонски.

Най-важна колония на северния брѣгъ на Пропонтида била Перинтъ (въ III в. сл. Хр. Хераклея, дн. Ерегли), основана около 600 г. отъ самосци, населението ѝ било силно смѣсено съ тракийци. Мегаряни пъкъ въ първата половина на VII в. завзели Селимбрия (дн. Силиврия), старо тракийско селище съ тракийско име.

Дорийци отъ Мегара още въ първата половина на VII в. обърнали внимание на чаровнитѣ брѣгове на Босфора, особено на прочутия заливъ — Златенъ-рогъ (Хрисокерасъ); тамъ тѣ основали Византионъ (около 660 год.), нареченъ по име на тракиеца Визасъ.

Голѣмия си разцвѣтъ въ старо време тая колония дължала главно на това, че тя владѣела търговския пѫть между Черно и Егейско море и могла да облага съ мито всички стоки, които минували презъ Босфора, а особено житото, изкарвано отъ южна Русия и тракийския брѣгъ на Черно-море, което било тъй необходимо за бедната съ житни произведения Елада; второ — на това, че морското течение докарвало тука паламудитѣ, които плували отъ Понта къмъ Пропонтида; византийцитѣ ловѣли рибата, солили я и водили съ нея твърде доходна търговия. Тракийското население на полуострова — витинитѣ — водѣло упорити борби за своята земя противъ неканенитѣ гости, та дори станало нужда да се усили колонията съ нови преселници (628 год.); але най-после то било покорено и обърнато въ крепостни, които обработвали земята и предавали по-голѣмата часть отъ добива на господаритѣ си. Вѫтрешнитѣ тракийски племена обаче били вѣчни неприятели на богатата колония.

Поливий ни съобщава, че ако византийцитѣ успѣвали да разбиятъ едного отъ тракийскитѣ князе, нападали трима помогѫщи тѣхната область; ако се откупвали съ трибутъ отъ едного, петима други искали сѫщата годишна плата; щомъ узрѣвали посевитѣ, явявали се варваритѣ и отвличали всичко.

Гръцкитѣ колонии по нашия Черноморски брѣгъ сѫ основани главно отъ милетчани. Най-стара е колонията Истросъ (при Каранасуфъ) основана около 656 г., наречена по името на р. Истросъ (Дунавъ). По̀ на югъ иде Томи (при Кюстенджа), който градъ разцъвналъ силно въ римско време поради тър-

говията съ мизийско жито. Тукъ е билъ заточенъ римскиятъ поетъ Овидий по заповѣдь на императора Августа (8 г. сл. Хр.) и е прекаралъ въ изгнание до смъртьта си (17 год. сл. Хр.); за да убие своята досада, той изучилъ езика на съседнитѣ гети и написалъ една поема за хвала на Августа, която за жаль е загубена.

После иде колонията Одесосъ (Варна); Аполония (Созополъ), основана отъ милетския философъ Анаксимандъръ (ок. 610 г.), разположена съ по-голѣмата си часть на островъ, съ прочутото светилище на Аполона, дето се намирала колосална статуя на бога, творение на художника Каламисъ. Когато римскиятъ полководецъ М. Лукулъ превзелъ града (71 г. пр. Хр.), отнесълъ тая статуя въ Римъ. На Аполонийци принадлежала и колония Анхиало, на сев. брѣгъ на Бургазкия заливъ, който градъ въ IV в. сл. Хр., се нарича отъ Амиана Марцелина Civitas magna. (Голѣмъ градъ).

Когато гореизброенитѣ колонии били вече въ пъленъ разцвѣтъ, между ионийцитѣ се намѣстили и доряни. Калатисъ (Мангалия) била основана отъ витинска Хераклея, Месамбрия (съ тракийско име) — отъ мегаряни (ок. 510 г. пр. Хр.). Покъсни извори говорятъ и за други градове по Черноморския брѣгъ; напр. Бизоне (при Каварна), която нѣкои смѣтатъ за месемврийска колония, други за варварско селище, по-късно разрушено отъ земетрѫсъ; после Дионисполисъ (по-рано Круноиe, при Балчикъ), неизвестно отъ кого и кога основани.

На югъ отъ Аполония брѣгътъ е билъ слабо заселенъ отъ гърци; споменуватъ се тукъ Тиниада (дн. Иниада) и Салмидесъ (Мидия); още трагикътъ Есхилъ нарича тоя брѣгъ „дивия салмидески брѣгъ на Понта, неприятель на морядитѣ, мащеха на корабитѣ". Тракийскитѣ племена тини и асти, които живѣели покрай брѣга, ограбвали всички търговски кораби, що били изхвърляни на брѣга.

Гръцкитѣ колонисти на нашия брѣгъ, отдалечени твърде много отъ метрополията, сѫ били принудени да живѣятъ въ приятелски сношения съ мѣстното население. Когато Филипъ II Македонски нападналъ града Одесосъ, гетскитѣ жреци му излѣзли насреща да измолятъ пощада за града. Въ борбитѣ си за политическа самостойность противъ тракийскиятъ царь Лисимахъ (313 год. пр. Хр.) градоветѣ Калатисъ, Истросъ и Одесосъ били подпомагани отъ съседнитѣ тракийски племена. Тѣ дори упражнили известно влияние върху гърцитѣ: одеситянитѣ напр. приели отъ съседитѣ траки бога Дерзелата и го отѫждествили съ своя хтопически великъ богъ; най-популярното тракийско божество, известния тракийски конникъ, е било възприето отъ Одесосъ, Томи, Истросъ, както ни учатъ образитѣ въ монетитѣ на тия градове.

Но нека проследимъ по-нататъкъ историческитѣ сѫдбини на Тракия. Въ време на атинския тиранъ Писистратъ (561-528

г. пр. Хр.) атинскиятъ бояринъ Милтиадъ основалъ княжество въ Тракийския Херсонесъ (Галиполски полуостровъ). Самъ Писистратъ въ време на изгнанието си успѣлъ да се установи на долна Струма, дето по-късно атинцитѣ основали Амфиполъ, и почналъ да експлоатира златни рудници въ Пангей. Въ време на скитския походъ на Дария (513 г. пр. Хр.) Тракия чакъ до Струма станала персийска сатрапия. Следъ възстанието на йонийскитѣ гърци противъ Персия Милтиадъ, помладиятъ, който участвувалъ въ това възстание, трѣбвало да напусне Херсонеса. Въ 492 г. пр. Хр. персийскиятъ пълководецъ Мардоний билъ пратенъ въ Тракия, за да осигури тука отново персийското владичество; той завзелъ островъ Тасосъ, покорилъ възстаналитѣ бриги, но на връщане флотата му била разрушена отъ буря при Атонъ.

Въ 480 г. презъ южна Тракия миналъ Ксерксъ, когато отивалъ да покори Гърция; обаче следъ поражението на перситѣ при Саламинъ и Платея, Тракия отново става самостоятелна. Въ следнитѣ години персийскитѣ гарнизони, които се намирали въ нѣкои отъ побрѣжнитѣ тракийски крепости (напр. Еионъ при долна Струма, Дорискъ при устието на Марица, Сестъ, Византия и пр.) били изгонени отъ атинцитѣ. Въ 478/7 г. пр. Хр. последнитѣ основали своя морски съюзъ, въ който влѣзли и много отъ градоветѣ по брѣга на Македония и Тракия. Въ Тракия атинцитѣ основали и нѣколко колонии (клерухии), напр. една колония въ областьта на бизалтитѣ западно отъ Струма, Брея въ източна Тракия на мѣстото на постаро тракийско селище, Амфиполъ на долна Струма (основана въ 436 г. пр. Хр.).

Докато атинцитѣ затвърдявали своята власть по тракийския брѣгъ, царьтъ на одриситѣ Тересъ сполучилъ да покори нѣкои отъ съседнитѣ тракийски племена и да основе едно по-голѣмо царство; вѣроятно е, че това е станало съ подкрепата на Атина, която повече предпочитала да има работа въ Тракия съ единъ силенъ владетель, отколкото съ нѣколко дребни племена и князе.

Тереса наследилъ неговиятъ синъ Ситалкъ (ок. 440—424 г. пр. Хр.), енергиченъ и способенъ мѫжъ, който разширилъ още повече границитѣ на държавата[1]); тя се проснала на изтокъ до Черно море и Дарданелитѣ, на западъ до Струма, а на северъ до Дунава. Одрискиятъ царь тогава се титулувалъ царь на тракитѣ. За това царство дава ценни сведения Тукидидъ. Данъцитѣ, които събиралъ царьтъ, възлизали на 400 таланта злато и сребро, безъ да се смѣтатъ многобройнитѣ подаръци, които той получавалъ[2]). Споредъ одриския обичай

[1]) За старата история на Тракия ср. съответнитѣ статии у Pauly Wissowa-Kroll, Realenc der Klass. Altertumswiss., които използувахме за нашето изложение.

[2]) Голѣма часть отъ тия данъци навѣрно били плащани отъ гръцкитѣ градове, които били подчинени на одриситѣ.

подобни подаръци получавали и болярит̌. Както съобщава Тукидидъ, царьтъ могълъ да изкара до 150,000 души войска. Одриската държава може да се означи като рицарско-феодална; масата на народа се намирала въ икономическа зависимость отъ царя и болярството. Царската власть била неограничена и се предавала по наследство, поне при нормални условия. Покрай царя сѫществували династи, обикновено негови роднини, които управлявали отдѣлни области подъ негова върховна власть.

Атина имала интересъ да поддържа приятелски сношения съ такава значителна сила, за да си осигури търговията съ Тракия, отдето освенъ земедѣлски продукти и добитъкъ, тя могла да получава наемници и роби. Очевидно е, че Атина трѣбвало да прави и материални отстѫпки на одриситѣ; тя имъ отстѫпила нѣкои отъ побрѣжнитѣ градове (напр. Тиродиза при Мраморно море, Дорискъ, Еносъ); или пъкъ часть отъ трибута, който плащали нѣкои отъ тия градове (напр. Селимбрия, Марония, Абдера) била отстѫпена на одриския царь.

Въ време на пелопонеската война (429 г. пр. Хр.) Ситалкъ предприелъ въ интересъ на Атина походъ противъ македонския царь Пердика и противъ Халкидика; но тоя походъ се свършилъ скоро безъ резултатъ, защото атинцитѣ не пратили помощь на Ситалка, както му били обещали по-рано.

Следъ Ситалка, който падналъ въ една битка противъ трибалитѣ, на престола се качилъ Севтъ I, братовъ синъ на Ситалка (424 — ок. 410 г.). Въ негово време царството почнало да отпада, защото отдѣлнитѣ князе (напр. Месадъ, Tересъ) вдигнали глава и поискали да станатъ независими.

За наследницитѣ на Севта, Амадокъ I (ок. 400 г.) и Хебризелмисъ (ок. 387 г.), имаме малко сведения; отъ едно решение на атинското народно събрание се учимъ, че атинцитѣ поддържали приятелски сношения и съ Хебризелмиса. Повече знаемъ за Севта II, сина на Месада, който, следъ като баща му билъ прогоненъ отъ княжеството си и умрѣлъ, билъ отхраненъ въ двора на Амадока и когато порасналъ получилъ отъ него войска, за да си отвоюва бащиното княжество. Ок. 400 г. той вече билъ завзелъ нѣколко крепости по брѣга на Пропонтида; когато въ сѫщата година Ксенофонтъ съ остатъка отъ 10,000 гърци се явилъ при Хелеспонта, Севтъ го поканилъ да постѫпи на служба при него; заедно съ гърцитѣ Севтъ водилъ война съ тинитѣ и съ княза Тереса. Но понеже Севтъ не плащалъ редовно на гърцитѣ, Ксенофонтъ го напусналъ. За тия походи на Севта Ксенофонтъ ни е оставилъ хубаво описание въ своя Анабазисъ. Ок. 389 г. Севтъ се разоунтувалъ противъ Амадока; обаче атинскиятъ пълководецъ Тразибулъ, който миналъ тогава презъ Тракия, помирилъ двамата князе, които сключили съюзъ съ Атина. Но

Севтъ скоро се отметналъ отъ Атина. Следъ 386 г. той водилъ борба и съ Хебриземисъ, наследникъ на Амадока, обаче дори загубилъ и собствената си область; тепърва съ помощьта на Ификрата той я спечелилъ отново. Севтъ II умрѣлъ въ 383 г. пр. Хр.

Следъ Хебризелма на одриския престолъ се качилъ Котисъ I, синъ на Севтъ II, който царувалъ 384—360 г. пр. Хр.; енергиченъ и бруталенъ владѣтель, той успѣлъ да затвърди властьта си надъ по-голѣма часть отъ Тракия, като се възползувалъ и отъ помощьта на наемнишкия водитель Ификратъ, комуто далъ дъщеря си за жена. Отначало Котисъ поддържалъ приятелски сношения съ Атина и дори получилъ почетно атинско гражданско право. По-късно, обаче, ние го намираме като противникъ на Атина, защото искалъ да завземе нѣкои градове по Херсонеса и Пропонтида (Сестъ, Перинтъ и пр.): въ тая война Ификратъ предвождалъ флотата на Котиса. Въ 362 г. Милтокитъ отпадналъ отъ Котисъ и завзелъ Хиеронъ Оросъ (Текирдагъ); обаче Котисъ го прогонилъ отъ тамъ. Въ началото на 360 г. гр. Сестъ падналъ въ ржцетѣ на Котиса; тогава постжпилъ на служба у него наемнишкия водитель Харидемъ отъ Орей. Котисъ се мѣсилъ и въ работитѣ на Македония, дето се застжпилъ за претендента Павсания. Есеньта 360 г. той билъ убитъ отъ двама гърци за лично отмъщение.

Интересно е да изтъкнемъ, че въ това време въ Тракия не сжществувала още постоянна царска столица; царьтъ пребивавалъ на разни мѣста въ царството, както е било обичай и у персийскитѣ сатрапи.

Следъ смъртьта на Котиса, противъ законния му наследникъ Керсеблептъ, неговъ синъ, се явили, освенъ Милтокитъ, двама претенденти отъ царската династия: Амадокъ II и Берисадъ. Като помощникъ на Котиса действувалъ сега Харидемъ, който се оженилъ за сестрата на Керсеблепта. Той отблъсналъ атинската флота, която нападнала областьта на Перинтъ, и премахналъ Милтокита. Обаче, понеже Атина поддържала Амадока и Берисада, Керсеблептъ се принудилъ да се съгласи да се раздѣли царството и да се откаже отъ Херсонеза. При тоя дѣлежъ (358 г.) Керсеблептъ получилъ долината на Марица и областьта при Пропонтида, Амадокъ — побрѣжна Тракия отъ Марица до Мѣста, а Берисадъ — западна Тракия до Струма. Последниятъ скоро умрѣлъ, та останали да царуватъ неговитѣ синове подъ върховната власть на найстария, Кетрипоръ. Керсеблептъ обаче не изпразнилъ Херсонеза, затова есеньта 357 г. атинцитѣ пратили въ Хелеспонта наемници подъ началството на Хареса, който принудилъ Керсеблепта да отстжпи; билъ сключенъ договоръ съ тракийскитѣ царе, споредъ който градоветѣ въ Херсонеза трѣбвало да си останатъ въ атинския морски съюзъ, но да

плащатъ трибута си на царетѣ. (Само Кардия била оставена подъ властьта на Керсеблепта). Но понеже Атина въ следнитѣ години била заета въ съюзнишката война, Керсеблептъ отново добилъ влияние въ Херсонеза. Въ това време политическитѣ работи на Керсеблепта били ръководени отъ Харидема, който играелъ при него ролята на майордомъ.

Между това въ Тракия почва да се мѣси Филипъ II македонски, който преследвалъ цель да покори тая страна чакъ до Дунава и да я присъедини къмъ Македония. Още въ 356 г., следъ като Филипъ разбилъ съюзенитѣ царе, тракийския Кетрипоръ, илирийския Грабъ и пеонския Липей, границата на Македония стигнала до Места. Въ 353 г. той превзелъ Абдера и Марония и ималъ намѣрение да нападне и Херсонеза; тогава Керсеблептъ водилъ преговори съ Филипа, но следъ малко той отново се сближилъ съ Атина.

Вѣроятно презъ есеньта 352 г. Филипъ, къмъ когото се присъединилъ и Амадокъ, проникналъ въ царството на Керсеблепта до Пропонтида и обсадилъ крепостьта Херайонъ—Тейхосъ (между Родосто и Ерегли). Керсеблептъ, като не получилъ помощь отъ Атина, билъ принуденъ да сключи миръ съ Филипа. Въ 347 г. той отново влѣзълъ въ борба съ македонския царь и пусналъ атински гарнизони въ тракийскитѣ побрѣжни крепости. Въ 346 г. Филипъ навлѣзълъ въ Тракия, превзелъ крепоститѣ Сerионъ (Макри), Ергиске, Миртенонъ, Дорискъ и обсадилъ Керсеблепта въ Хиеронъ Оросъ. Керсеблептъ билъ принуденъ да капитулира и останалъ да царува като васалъ на Македония; въ договора за миръ, който билъ сключенъ наскоро между Атина и Филипа, той не билъ включенъ, въпрѣки настояването на Атина

Когато въ 342 г. избухнала последната война между Филипа и Атина, Керсеблептъ си позволилъ да нападне нѣкои отъ побрѣжнитѣ градове, които отстъпилъ на Филипа въ 346 г. И Тересъ III, синъ на Амадока, сега се присъединилъ къмъ Керсеблепта; види се, че голѣмата опасность, която заплашвала Тракия, накарала тракийскитѣ царе да забравятъ враждата си. Филипъ отново нахълталъ въ Тракия, дето останалъ и презъ 341 г.; следъ дълги и упорити борби, той покорилъ цѣла Тракия и свалилъ Керсеблепта и Тереса отъ престола; Тракия станала македонска провинция.

Отъ гореизложенитѣ сведения за историята на Тракия ние виждаме, че последната е играла важна роля въ политическитѣ отношения на Атина и Македония въ V и IV в. пр. Хр. Тия отношения не сж могли да не упражнятъ влияние и върху културното развитие на Тракия. Говорихме вече за приятелскитѣ сношения на Атина и одриското царство, които не малко сж спомогнали да се засили влиянието на елинизма и въ Тракия. Като проводникъ на елинизма сж служели и сроденитѣ съ князе отъ одриската династия гъркини. Така

напр. Ситалкъ е билъ жененъ за една гъркиня отъ Абдера Севтъ I ималъ за жена македонска княгиня, сестра на царя Пердика. Вѣроятно и жената на Керсеблепта е била гъркиня, защото синоветѣ ѝ носятъ гръцки имена, както ни е известно отъ единъ делфийски надписъ. Обратно и видни гърци се женили за тракийки. Милтиадъ, бащата на Кимона, билъ жененъ за дъщерята на тракийския князъ Олоръ; великиятъ историкъ Тукидидъ, чийто баща носи сѫщото име Олоръ, билъ сродникъ на Кимона по женска линия, следователно въ неговитѣ жили текла тракийска кръвь. Казахме вече, че Ификратъ билъ жененъ за дъщеря на царя Котиса, Харидемъ—за сестра на Керсеблепта. Севтъ II разбиралъ гръцки, макаръ че въ сношенията си съ Ксенофонта си служилъ съ преводчикъ.

Елинското влияние се отражава и въ монетитѣ на тракийскитѣ царе. Тѣ носятъ гръцки надписи и отчасти подражаватъ типоветѣ на монетитѣ на македонскитѣ и тракийски побрѣжни градове. Сребърнитѣ монети на Спарадока (братъ на Ситалка) и Севта сѫ сѣчени споредъ атинската монетна система. Метокъ е заелъ символи отъ Маронийскитѣ монети, както неговитѣ монети, тъй и монетитѣ на Амадока II и Гересъ III сѫ сѣчени въ Марония. Монетитѣ на Кетрипоръ приличатъ на тасоскитѣ. Хебризелмисъ, Котисъ I и Керсеблептъ сѫ сѣкли монети въ Кипсела. Нѣкои тракийски князе ни сѫ познати само отъ монетитѣ си, които въ тоя случай се явяватъ като важенъ исторически изворъ; напр. Саратокъ (ок. 400 г. пр. Хр)., Бергей и Еминакъ (ок. 400—350 г. пр. Хр.) сѫ сѣкли сребърни монети, прилични на Тасоскитѣ; Спокесъ (ок. половината на IV в. пр. Хр.) е сѣкълъ монети въ околностьта на Абдера или въ самата Абдера. Обаче въ монетитѣ на тракийскитѣ царе не липсва и домашенъ националенъ символъ; това е конникътъ (въм онети на Спарадокъ, Севтъ I, Котисъ I, Севтъ III) или конь (въ монети на Спарадока, Севтъ I и др.). Двойната брадва, символъ на бога Диониса и богинята Котито, срѣщаме въ монетитѣ на Метока, Амадока II, Тереса III.

Отъ друга страна трѣбва да забележимъ, че и тракитѣ сѫ упражнили известно влияние върху гърцитѣ и то предимно въ религиозно отношение. Тракийскиятъ богъ Дионисъ е билъ приетъ отъ гърцитѣ още преди началото на историческата епоха; въ култа на тоя богъ се корени орфиката, която въ VI в. пр. Хр. е докарала цѣлъ превратъ въ религиозния животъ на Елада. Отъ V в. нататъкъ проникнали тамъ богинитѣ Бендида и Котито (или Котисъ), сѫщо и богъ Сабазий. Бендида дори била приета въ атинския държавенъ култъ; Платонъ въ своето съчинение „Полития“ описва нейния праздникъ (Бендидии); въ тържествената процесия вървѣли найнапредъ атинскитѣ граждани, следъ тѣхъ тракитѣ; на мръкване последнитѣ устройвали надбѣгване съ факли на коне.

Филипъ II Македонски следъ покоряването на Тракия основалъ тамъ нѣколко колонии, напр. Филипополъ (Плов-

дивъ), Кабиле (Таушанъ тепе при Ямболъ), Берое (Стара-Загора) и др. Безсъмнено е, че тая колонизация е спомогнала да се засили елинизъмътъ въ вжтрешностьта на Тракия. Поучителенъ въ това отношение е единъ надписъ отъ Баткупъ, вѣроятно отъ втората половина на IV в. пр. Хр., който свидетелствува, че въ това време тука : сжществувала община съ уредба на атински градъ; надписътъ е на атически езикъ и ни учи сжщо, че въ тоя градъ имало храмъ на Аполона, при който ставалъ и нѣкакъвъ праздникъ (панаиръ).

Следъ смъртьта на Филипа II, неговиятъ наследникъ Александъръ Велики, преди да почне завоеванието на Персийската монархия, осигурилъ отново Дунавската граница, като предприелъ походъ презъ Балкана противъ трибалитѣ въ северна България (335 г. пр. Хр.) Но още приживе на Александра като одриски царь се явява Севтъ III, отъ когото имаме и монети.[1] Когато македонскиятъ намѣстникъ на Тракия Зопирионъ миналъ Дунава, за да иде противъ скититѣ, той претърпѣлъ голѣмо поражение. Това дало поводъ на Севта да отхвърли македонската власть (325 г. пр. Хр.). Когато следъ смъртьта на Александра, сатрапиитѣ на царството му били отново подѣлени между генералитѣ му, Тракия се паднала на Лисимаха (323 г.). Лисимахъ отначало ималъ борби съ Севта, който разполагалъ съ 20000 пехота и 8000 конница. Тепърва по-късно Лисимахъ успѣлъ да покори Севта, а сжщо и гръцкитѣ колонии по брѣга на Черно море. Въ 313 г. пр. Хр. тия градове, по подбуда на Калатисъ (дн. Мангалия) възстанали противъ Лисимаха, който трѣбвало отново да воюва противъ тѣхъ. Той успѣлъ да превземе Одесосъ и Истросъ, но когато обсаждалъ Калатисъ, неговиятъ неприятель Антигонъ пратилъ отъ М. Азия войска, която нахлула въ южна Тракия. Лисимахъ се принудилъ да вдигне обсадата на Калатисъ, и побързалъ да се върне да брани земята си. И Севтъ III се присъединилъ къмъ Антигона и се опиталъ да спре Лисимаха при преминаването му презъ Балкана, обаче билъ разбитъ. Други известия за Севта III нѣмаме; навѣрно той отново се подчинилъ Лисимаху. Опититѣ на последния (въ 299 г. и 292/1) да покори и гетскитѣ племена отвъдъ Дунава излѣзли несполучливи.

Лисимахъ, който взималъ участие и въ борбитѣ между диадохитѣ (наследницитѣ на Александра), едва ли е ималъ възможность да работи за културното повдигане на Тракия и да продължи въ това отношение дѣлото на Филипа II. И елинскитѣ колонии по брѣга на Черно море, изтощени отъ борбитѣ съ Лисимаха, почнали да отпадатъ.

Лисимахъ падналъ убитъ въ сражението противъ Селевка сирийски при Курупедионъ (въ Лидия, въ 281 г. пр. Хр.). Ма-

---

[1]) Както се учимъ отъ единъ атински надписъ въ 338 г. Севтъ влѣзълъ въ връзка съ Атина, като пратилъ тамъ сина си Ребуласъ.

кедония и Тракия изтощени отъ дългитѣ войни на Александра Велики, не могли да дадатъ отпоръ на келтитѣ, които чакали удобенъ моментъ да нахлуятъ въ тия земи. Тѣ опустошили и Тракия и една орда отъ тѣхъ дори успѣла (въ 278 г.) да основе царство съ центъръ Тилисъ (дн. Тулово, Казанлъшко), което траяло до 218 г. когато било унищожено отъ тракитѣ. За това келтско царство имаме много малко сведения; не ни е известно нито до кѫде се простирали владенията му, нито какви сѫ били отношенията му къмъ подчиненитѣ тракийски племена. Притежаваме сребърни и бронзови монети отъ последния му царь Каваръ, които ни учатъ, че и това царство изпаднало подъ влияние на елинизма. Можемъ да предполагане, че и келтитѣ ще да сѫ упражнили известно влияние върху културата на тракитѣ, и въ това отношение археологическитѣ разкопки ще ни донесатъ нови данни Единъ желѣзенъ мечъ, намѣренъ при с. Добралево (Орѣховско) е отъ келтийски типъ. Въ една могила въ Софийско биде открита глинена погребална урна, въ която се намѣри счупенъ мечъ, часть отъ копие, една малка сѫдинка и нѣколко обгорѣли кости Тия орѫжия сѫ били изгорени заедно съ трупа на мрътвеца. Обичаятъ да се начупватъ или нагъватъ мечоветѣ и копията при погребението е известенъ като келтски. Може би въ горния случай имаме предъ себе си келтско погребение.

За политическитѣ отношения въ Тракия въ първата половина на III в. пр. Хр. е поучителенъ единъ надписъ, намѣренъ въ мѣстностьта „Сладки кладенци“ при Бургасъ, дето е сѫществувало старо гръцко селище. Отъ тоя надписъ виждаме, че Котисъ, синъ на Раизда, одриски царь, ималъ нѣкакви сношения съ една отъ черноморскитѣ гръцки колонии (Аполония?) и пратилъ тамъ сина си Раскупорисъ като заложникъ. За жаль, по-голѣмата часть отъ надписа е изгубена; но той ни показва, че археологическото изследване на старитѣ черноморски градове ще ни даде градиво и за политическата история на Тракия презъ тъмната епоха на III в. пр. Хр.

И въ III и II в. пр. Хр. Тракия продължавала да играе роля въ отношенията на тогавашнитѣ елинистически държави. И Птолемеитѣ отъ Египетъ, и Селевкидитѣ отъ Сирия и Аталидитѣ отъ М. Азия (Пергамско царство) не веднажъ се опитвали да завзематъ южна Тракия, която и въ това време доставяла най-добри войници-наемници, отъ които тия държави имали нужда; но тѣ не сполучвали да затвърдятъ властьта тамъ за дълго време. Па и македонскитѣ царе (особно Филипъ V и Персей) постоянно се стремили да завладѣятъ Тракия, особно побрѣжнитѣ гръцки градове, обаче Римъ, за да не допусне засилването на Македония, противодействувалъ на това.

Следъ като Македония станала римска провинция (146 пр. Хр.), Римъ трѣбваше да се грижи и за сигурностьта на нейнитѣ граници, които често били нападани отъ съседнитѣ племена; походитѣ, които римлянитѣ предприемали въ това време, не могли да не засѣгнатъ и Мизия (северна България). Въ 75 г. пр. Хр. К. Скрибоний Курионъ проникналъ чакъ до Дунава. Въ 29/8 г. пр. Хр. намѣстникътъ на Македония М. Лициний Красъ воювалъ съ племената между Хемусъ (Стара планина) и Дунава, отблъсналъ тамъ нахлулитѣ бастарни и покорилъ нѣкои отъ мизийскитѣ племена. Подобни борби ставали и по-късно; нѣкои римски полководци дори минали Дунава и проникнали до р. Тирасъ (Днестъръ). Въ това време и старото одриско царство станало васално на Римъ, макаръ че отдѣлни племена (напр. беситѣ) водили и следъ това упорити борби съ римлянитѣ (16—11 г. пр. Хр.). Тогава сж били покорени и панонцитѣ (12—9 г. пр. Хр.) и присъединени къмъ провинцията Илирикумъ, къмъ която отначало вѣроятно е спадала и западната часть на Мизия; източната часть на последната била присъединена къмъ васалното одриско царство, което било задължено да пази дунавската граница. Като отдѣлна провинция Мизия била уредена вѣроятно въ последнитѣ години на Августа, следъ голѣмото възстание на панонцитѣ и далматинцитѣ (8 г. сл. Хр.).

Въ 13 г. сл. Хр. следъ смъртьта на царя Реметалка Тракия била подѣлена между неговия синъ Котисъ и брата на Реметалка, Раскупорисъ II. Последниятъ, обаче, премахналъ братовия си синъ и завзелъ цѣла Тракия. Обаче сенатътъ го повикалъ въ Римъ, свалилъ го отъ престола и изпратилъ на заточение въ Александрия, дето и загиналъ.

Одриското царство било дадено на Реметалка II, синъ на Раскупорисъ, и на малолѣтнитѣ деца на Котиса, вмѣсто които управлявалъ настойникъ, изпратенъ отъ императора Тиберия (18 или 19 г. сл. Хр.). Въ 21 г. и по-късно въ 25 г. тракитѣ, недоволни отъ римския наборъ на войници, вдигнали възстания, които били потушени отъ римлянитѣ съ голѣма мжка. Въ времето на императора Клавдия васалното тракийско царство било унищожено; северната му часть била присъединена къмъ Мизия, а южната му била уредена като прокураторска провинция (46 г. сл. Хр.). Императорскиятъ легатъ на Мизия, дето стояли римскитѣ легиони, поелъ грижата за сигурностьта на Дунавската граница.

Императоръ Домицианъ, вѣроятно въ време на похода си противъ дакитѣ (86—89 сл. Хр.), раздѣлилъ Мизия на две провинции: горна и долна; за граница между тѣхъ служела рѣка Цибрица. Сжщевременно станала реформа и въ Тракия, която била поставена подъ управлението на императорски легатъ.

Следъ като императоръ Траянъ съ две тежки войни противъ царя на дакитѣ Декебалъ (въ 101/2 и 105/6 г.) успѣлъ да спечели Дакия и да я обърне въ римска провинция, провинциитѣ южно отъ Дунава били запазени за дълго време отъ нападенията на севернитѣ племена. Цѣлото долно течение на Дунава отъ Сингудунумъ (Бѣлградъ) до Тресмисъ (Иглица) било снабдено съ поясъ отъ крепости; многобройни колонисти дошли въ Мизия, която бързо почнала да се романизува. Къмъ провинцията Мизия принадлежали и черноморскитѣ градове, които образували единъ съюзъ (пентаполия и по-късно хексаполия).

Наследникътъ на Траяна, Адрианъ, който два пѫти (въ 118 г. и 123/4 г.) посетилъ долнодунавската область, допълнилъ започнатото отъ Траяна дѣло и отново укрепилъ Дунавската граница.

Отъ време на императоръ Комода (180—192 г.) нататъкъ римската империя преживѣла мѫчително и бурно време. Съ сѫдбинитѣ на държавата почватъ да се разпореждатъ легионитѣ, които по своя воля качватъ и свалятъ императоритѣ. И върху дунавскитѣ провинции се струпали много нещастия. Възползувани отъ политическитѣ бъркотии на империята, севернитѣ племена почнали да напиратъ върху границитѣ ѝ. Следъ смъртьта на Севера Александра (235 г.) готитѣ заедно съ дакийското племе карпи, минали Дунава и превзели гр. Истросъ. Гордианъ III ги изтикалъ, но се съгласилъ да имъ плаща годишенъ трибутъ (242 г.). Обаче и Филипъ Арабсъ ималъ борби съ тѣхъ (245—247 г.). Когато въ 248 г. легатътъ на Панония и Мизия Тиберий Клавдий Пакатианъ се провъзгласилъ за императоръ, готитѣ нападнали отново. Императоръ Филипъ изпратилъ въ Мизия сенатора Траяна Деция, който билъ провъзгласенъ отъ войницитѣ за императоръ. Деций, следъ като потушилъ едно възстание въ Галия, се обърналъ противъ готитѣ, които подъ предводителството на краля си Книва наводнили Мизия. При Нове (Стъкленъ при Свищовъ) готитѣ се раздѣлили; една часть останала да обсажда тоя градъ, а другата минала Балкана и се опѫтила къмъ Филипополъ. Когато намѣстникътъ на долна Мизия Требонианъ Галъ побързалъ да дойде на помощь на Нове, галитѣ се отдръпнали къмъ градъ Никополъ на Янтра (Никюпъ). Самъ императоръ Деций въ началото на 250 г. дошълъ въ Мизия, пратилъ войска въ Дакия противъ карпитѣ и въ Македония, дето сѫщо проникнали готски тълпи, и следъ това нападналъ готитѣ при Никополъ и ги разбилъ. Остатъцитѣ отъ тѣхъ минали Балкана, за да се съединятъ съ ония готи, които до сега напраздно обсаждали Филипополъ. При Берое (Августа Траяна) готитѣ нападнали римската войска, която ги следвала, и я разбили. Следъ това тѣ превзели и Филипополъ и то чрезъ предателство на коменданта Л. Прискъ, който искалъ

съ тѣхна помощь да се добере до императорския престолъ. Деций между това събралъ войската си при Ескусъ (Гигенъ на Дунава) и заедно съ Требонианъ Гала тръгналъ надолу по Дунава за да пресѣче пѫтя на готитѣ, които искали да се оттеглятъ съ плячката си. При борбитѣ, които се завързали при Абритусъ (дн. Абтатъ-Калеси) източно отъ дн. Силистра, синътъ на Деций и следъ това и самъ той намѣрили смъртьта си (251 г.). Римската войска провъзгласила за императоръ Требониана Гала, който сключилъ миръ съ готитѣ и имъ обещалъ годишенъ трибутъ. Обаче следъ две години, когато намѣстникътъ на Мизия М. Емилий Емилианъ не изплатилъ цѣлия трибутъ, готитѣ отново минали границата, но Емилнанъ сполучилъ да ги разбие, вследствие на което войницитѣ го провъзгласили за императоръ.

Но не дълго следъ това (ок. 257 г.) готитѣ и тѣхнитѣ съседи отново минали Дунава, достигнали дори до Македония и насмалко щѣли да превзематъ и Тесалоника (Солунъ); сега по-голѣмата часть отъ провинцията Дакия била загубена. Въ следнитѣ години бъркотията въ римската империя се засилила още повече; явили се безброй претенденти за престола, които бързо се смѣнявали единъ следъ другъ; къмъ това се прибавили войни, болести и други нещастия. Тепърва Аврелианъ (270—275 г.) успѣлъ да закрепи до нѣкѫде разклатенитѣ основи на империята; той напусналъ окончателно Дакия, римскитѣ поселенци на която били премѣстени на югъ отъ Дунава, и учредилъ между горна и долна Мизия две нови провинции: побрѣжна Дакия (Дакия рипенсисъ) на Дунава съ главенъ градъ Рациария (Арчаръ), и вѫтрешна Дакия (Дакия медитеранеа) съ главенъ градъ Сердика.

Реформитѣ на Диоклетиана (284—305) засѣгнали и уредбата на провинциитѣ. Той раздѣлилъ империята на четири префектури, всѣка отъ които обхващала известенъ брой диоцези, които били управлявани отъ викарии; диоцезитѣ, на брой дванадесеть, се разпадали на провинции (всичко 116). Тракия заедно съ долна Мизия и Скития влизала въ източната префектура, а двѣтѣ Дакии и горна Мизия влизали въ префектурата Илирикумъ. Диоклетианъ отдѣлилъ гражданската отъ военната власть; на чело на войскитѣ били поставени особени началници (duces).

II.

Когато тракитѣ влѣзли въ свръзка въ елинската култура, тѣ били вече прекарали дългъ периодъ на исторически животъ. Но за тѣхната култура въ време на бронзовата и халщатската епоха ние ще можемъ да си съставимъ понятие, когато Тракия бѫде по-основно изследвана въ археологическо отношение; за сега нашитѣ данни сѫ още твърде оскѫдни.

Явно е обаче, че и въ по-старо време тракитѣ сж били главно земедѣлци и скотовъдци и живѣели въ отворени села; племенниятъ имъ битъ се запазилъ до късно. Изобщо въ социално отношение тракитѣ се намирали още на първобитна степень на развитие. Не ще бжде излишно да изложимъ тука това, което ни е известно за тѣхния битъ; по тоя въпросъ класическитѣ писатели даватъ доста сведения.

Въ историческо време у тракитѣ още владѣела полигамията; мжжътъ купувалъ жената отъ родителитѣ ѝ съ пари или имотъ, следъ което тя ставала негова пълна собственость. Докато девойкитѣ се ползували съ голѣма полова свобода, омжженитѣ жени били пазени съ ориенталска строгость. Социалното положение на жената било тежко: тя работѣла земята, пазѣла стадата и извършвала и други робски работи. Благородниятъ тракиецъ не обичалъ да работи: война и ловъ той смѣталъ за най-почетни занятия. Интересно е да се отбележи, че като реакция на разпуснатия животъ у нѣкои тракийски племена се явили секти (напр. у Дакитѣ, Мизитѣ), които живѣели строгъ и въздържанъ животъ; една отъ тия секти ни напомня дори днешнитѣ вегетарианци.

Селищата били разнообразни. Въ македонскитѣ езера (напр. Тахино, Бутково) трако-пеонскитѣ племена живѣли на наколни жилища, които много нагледно описва Херодотъ: „въ срѣдата на езерото стоятъ свързани скели върху високи колове; къмъ скелята води отъ сушата само единъ мостъ. Коловетѣ, върху които стоятъ скелитѣ, въ старо време били поставяни отъ гражданитѣ задружно, но следъ това опредѣлили да се поставятъ така: всѣки, който се жени, донася за всѣка жена по три кола отъ планината Орбелъ и ги поставя въ езерото; всѣки обаче взима много жени. Тамъ тѣ живѣятъ по следния начинъ: всѣки има върху скелята една колиба, въ която живѣе и една вратичка презъ скелята, която води долу въ езерото. Малкитѣ деца врързватъ за крака съ вжже, за да не се търколятъ долу. На конетѣ и добитъка си даватъ за храна риба. Тя се въди въ толкова голѣмо количество, че ако нѣкой отвори вратичката и спусне съ вжже празна кошница, следъ малко я извлѣче на вънъ, тя е пълна съ риба".

Напоследъкъ се откриха следи отъ наколни жилища въ Девненското езеро при Варна.

Гетитѣ въ северна България сж живѣли отчасть въ подземни жилища (бордеи), начинъ на животъ, който се е запазилъ отчасть чакъ до ново време. Беситѣ употрѣбявали до късно пещеритѣ като жилища; въ много пещери въ България сж открити следи отъ неолитската епоха. Споменуватъ се у тракийцитѣ и села, укрепени съ палисади, крепости и градове, за които не можемъ да си съставимъ ясно понятие

Земледѣлието било вече доста развито. Както е известно гръцката традиция дори приписва на тракитѣ въвеждането

или подобрението на земледѣлието въ Атика. Тракитѣ обработвали вече пшеница, ръжъ (на тракийски брица), просо, ечимикъ, отъ който варѣли и бира (тракийско бритонъ). Обработвала се и лозата; дори единъ античенъ писатель приписва култивирането на това благородно растение на тракиеца Евмолпъ. Въ единъ релиефъ, изобразяващъ бога Диониса, който е намѣренъ въ България, е представенъ примитивниятъ начинъ на приготвянето на виното. Тракитѣ се славѣли, както и старитѣ германци, като страшни пияници. Тракитѣ обработвали конопа (каннабисъ) и правѣли отъ него дрехи, много прилични на ленени. Но и ленътъ ѐ билъ познатъ у южнитѣ траки.

Още въ по-голѣмъ разцвѣтъ се намирало скотовъдството. Хубавитѣ коне на тракийския царь Резосъ споменува Илиадата. Каква роля е играла тракийската конница показва и обстоятелството, че въ монетитѣ на много отъ тракийскитѣ царе се изобразява конникъ. Развъждали се сѫщо овце, кози говеда, свине.

Благородниятъ тракиецъ билъ страстенъ ловджия. Между звѣроветѣ, които той преследвалъ, трѣбва да споменемъ лъва[1]), дивитѣ бикове и бизонитѣ. Съ посребряванитѣ и позлатявани рогове на дивия бикъ тракийскитѣ царе пили вино и бира. За ловъ на птици се употрѣбявалъ соколътъ.

Развито било и рударството. Златнитѣ рудници въ планината Пангей и сребърнитѣ въ Дисоронъ (Круша планина) били експлоатирани отъ тракийцитѣ още отъ много старо време. Дакитѣ обработвали златнитѣ рудници въ Седмиградско. Тракийски рудари странствували по разни мѣста на Балканския полуостровъ, дето имало руди и златенъ пѣсъкъ по рѣкитѣ.

Тракиецътъ обичалъ шарени дрехи. Той носѣлъ клашникъ и намѣтало (на тракийски зеира); шапката била обикновено отъ лисича кожа; на краката си обувалъ кожени обувки или чизми (ембадесъ). Гетитѣ носѣли кожуси и широки шалвари. Дакитѣ, изобразени въ Траяновата колона въ Римъ, носятъ дълги диплести панталони, привързани надъ глезенитѣ, кителъ съ дълги рѫкави, отдоле на странитѣ разцепенъ и препасанъ съ поясъ, и отгоре намѣтало. Женитѣ сѫ облечени съ риза съ дълги рѫкави, отгоре дългъ диплестъ сукманъ и най-отгоре намѣтало; косата имъ е забрадена съ кърпа, която покрива и врата.

Тракитѣ имали обичай да се татуиратъ, както и до днесъ нѣкои примитивни племена. Предполага се, че татуирането, освенъ като украса на тѣлото, е имало и религиозно значение; вѣрующиятъ бивалъ татуиранъ съ знака на своя богъ.

---

[1]) Има изрични свидетелства, че лъвътъ въ V в. пр. Хр. още се срѣщалъ въ Македонска Тракия.

Като оржжия тракитѣ употрѣбявали мечь (на тракийски скалме), а особено крива, сърповидна сабля; двойна брадва (бипеннисъ), която често се изобразява и върху монетитѣ на тракийскитѣ царе; леки и тежки копия. Тѣ употрѣбявали шлемове и леки щитове въ форма на полумесецъ (пелте). Дакитѣ въ Траяновата колона, въ която сж изобразени войнитѣ на Траяна въ Дакия, се сражаватъ съ лжкове, криви сабли и копия; овалнитѣ имъ щитове сж снабдени съ разни орнаменти. И гетитѣ били изкусни стрелци; тѣ имали обичай да намазватъ стрелитѣ си съ отрова. Дакитѣ имали и военни знамена въ форма на змей. Беситѣ и дакитѣ имали специални машини, които имъ служили при отбрана на крепость. Това били колелета, свързани съ оси и снабдени съ остриета на копия и ножове, които били спущани срещу неприятеля, който се опитвалъ да се възкачи по нѣкой склонъ, и могли да бждатъ изтеглювани обратно нагоре. Такива машини сж представени и въ Траяновата колона.

Тракитѣ въ старо време се смѣтали като най-здрави и най-войнствени между племената на Европа. Въ II в. пр. Хр. Тракия служела като неизчерпаемъ изворъ за войници.

Тракийски наемни войници употрѣбявали всички държави въ старо време. Голѣма роль тѣ играли въ войската на Александра Велики (особено като лека конница, прашници и стрелци); сжщо и въ държавитѣ, които произлѣзли следъ разпадането на Александровата монархия. Въ римско време Тракия давала най-голѣмъ контингентъ за римската войска, особено за конницата и флотата; тя давала и най-добритѣ гладиатори.

Тракиецътъ билъ храбъръ и безстрашенъ. Той билъ готовъ да посрѣщне смъртьта винаги съ спокойно сърдце, защото вѣрвалъ, че следъ смъртьта си ще живѣе по-добъръ животъ при своя богъ. Съ това ние засѣгаме вече религиознитѣ представи на тракийцитѣ, за които ще кажемъ нѣколко думи.

Старитѣ автори не веднажъ изтъкватъ силната вѣра на тракитѣ въ безсмъртието на душата. Споредъ Херодота гетитѣ вѣрвали, че следъ смъртьта си ще живѣятъ при своя богъ Залмоксисъ; при него тѣ пращали всѣки петь години единъ пратеникъ, който да извести на бога тѣхнитѣ нужди и желания. „Изпращатъ го по тоя начинъ: нѣколцина отъ тѣхъ, отредени за това, държатъ три копия, други пъкъ улавятъ пратеника за краката и ржцетѣ, размахватъ го въ въздуха и го хвърлятъ върху копията; ако умре прободенъ отъ тѣхъ, вѣрватъ че богътъ имъ е благосклоненъ. Ако не умре, обвиняватъ пратеника и казватъ, че е лошъ човѣкъ. Следъ това пращатъ другиго; поржчкитѣ, обаче, му даватъ, доде е още живъ." (Херодотъ).

Богътъ Залмоксисъ (или Гебелеизисъ, споредъ Херодота), както се вижда, билъ богъ на цѣлокупния природенъ животъ, а сжщо и на подземния свѣтъ. Той отговаря на бога Диониса,

който се смѣта за специфично тракийски богъ и който рано още е билъ приетъ и отъ гърцитѣ. Дионисъ и въ Тракия се явява съ своята свита отъ вакханки, силени и сатири, които сж тъй добре известни отъ гръцката митология. Първоначално Дионисъ е богъ на растителностьта и на подземния свѣтъ; той билъ чествуванъ съ шумни оргиастически праздници, сжщо както и Сабазий, който се почиталъ главно отъ фригийскитѣ племена. Дионисъ билъ почитанъ и като богъ-прорицателъ; едно негово светилище се намирало на върха на Пангей (Пърнаръ-дагъ), а друго въ областьта на беситѣ, въ Родопитѣ. Софийскиятъ Музей притежава доста релиефи отъ епохата на римското владичество, които изобразяватъ Диониса и неговата свита.

Но най-популяренъ въ цѣла Тракия билъ култътъ на бога Хероса, известенъ въ науката подъ името тракийски конникъ, понеже обикновено се изобразява като конникъ на ловъ.

Неговото сжщество не е напълно още разяснено; както се вижда, той е билъ богъ на лова и на подземния свѣтъ. Тракиецътъ, който обичалъ войната, лова и коня, естествено си е представлявалъ своя богъ като конникъ и е вѣрвалъ, че следъ смъртьта си ще живѣе и той като конникъ въ свитата на бога.

Въ България сж открити стотици оброчни релиефи (ексвото), изобразяващи тоя богъ; тѣ били посветявани въ неговитѣ светилища, сжщо както иконитѣ въ източнитѣ православни църкви.

Херодотъ споменува като тракийски божества, освенъ Диониса, и Аресъ, бога на войната и Артемида. Тракийското име на последнята било Бендида (Bendis), богиня-майка, покровителка на хората, животнитѣ и растенията, съ една дума на цѣлия природенъ животъ. Съ нея е сродна и богинята Котито. Въ V в. пр. Хр. Бендида била приета и въ атинския държавенъ култъ. Женитѣ принасяли на тая богиня жъртви, увити въ пшеническа слама, а мжжетѣ устройвали надпреварване съ коне и факли.

Богътъ на небето и атмосфернитѣ явления у разнитѣ племена е носѣлъ разни имена, напр. Диосъ, Медизеусъ или Збелсурдусъ. Хтонически богъ е вѣроятно и Дерзелатесъ, който въ единъ надписъ се нарича „великъ богъ". Богътъ Кендрисосъ отговаря на гръцкия Аполонъ, богътъ Тилзатесъ на римския Силванъ, богътъ Дарронъ на Асклепия и пр.

Въ епохата на римското владичество въ Тракия много отъ божествата на гръцко-римския пантеонъ сж били почитани отъ тракитѣ и сж били изобразявани споредъ създаденитѣ отъ гръцкото изкуство типове. Обаче повечето отъ тия божества сж стжпили на мѣсто на по-стари домашни богове; затова често къмъ името на чуждия богъ се прибавя тракийски мѣстенъ прѣкоръ, който ясно ни показва, че старитѣ вѣрски

понятия не изчезнали въ съзнанието на тракиеца. Обаче и домашнитѣ божески имена не били напълно изтикани; макаръ и по-рѣдко, тѣ се срѣщатъ въ намѣренитѣ въ Тракия надписи.

Въ римско време въ Тракия проникнали и божествата на източнитѣ и египетски мистерии: Митра, Долихенъ, Кибела. Изида, Сераписъ и др. За погребалнитѣ обичаи на тракитѣ ни съобщава Херодотъ. Когато умиралъ нѣкой богатъ човѣкъ, тѣлото му се излагало три деня, презъ което време го оплаквали, принасяли въ жъртва разни животни и правѣли угощения. Преди погребението тѣлото се изгаряло, но се практикувало и погребване (безъ изгаряне). Върху гроба натрупвали могила и уреждали състезателни игри въ честь на умрѣлия. Такива могили се наброяватъ въ България съ хиляди. Тѣ се срѣщатъ и въ Македония и въ Мала Азия.

У нѣкои племена имало обичай да се принася въ жъртва и погребва заедно съ умрѣлия и неговата вдовица. Заедно съ трупа заравяли и оржжията на умрѣлия, неговата колесница и конь.

У племето травси новороденото дете било оплаквано, понеже се раждало за мжки и неволя; а умрѣлия погребвали съ веселие, защото се отървавалъ вече отъ всички злини и щѣлъ да живѣе блаженъ животъ.

Тракийскиятъ езикъ, който образува самостоенъ членъ въ семейството на индоевропейскитѣ езици, е загиналъ. Отъ него ни сж останали само отдѣлни думи и многобройни лични и мѣстни имена. Преди нѣколко години въ една могила въ южна България се намѣри златенъ пръстенъ отъ V в. пр. Хр. съ надписъ на тракийски езикъ, но съ гръцки букви. Тоя надписъ още не е разтълкуванъ съ сигурность. Тракийски лични имена се срѣщатъ и въ ранно-византийско време, и ние имаме данни, които доказватъ, че тракийскиятъ езикъ е билъ още живъ въ VI в. сл. Хр. Може да се приеме, че тракийската езикова основа е повлияла върху ромжнския и българ. ски езици, които се развили върху тая основа.

Откжслечни сведения у старитѣ писатели ни позволяватъ да си съставимъ понятие и за тѣлесния типъ на тракитѣ; тѣ били едри, здрави хора, косата имъ била руса или червеникава, кожата бѣла, очитѣ сини.

Мощенъ носитель на елинизма, както въ Македония тъй и въ Тракия става по-късно християнството. Въ време на неговото изникване и засилване старитѣ културни области около Срѣдиземно море били вече елинизувани; елинскиятъ езикъ игралъ вече роля на свѣтски езикъ. Къмъ това се прибавя влиянието и на Константинополъ, който, като главенъ градъ на източната империя, сталъ най-важно срѣдище за елинската култура. Гръцкото влияние е преобладавало, обаче; само въ областьта на югъ отъ Балкана; на северъ отъ него ималъ надвесъ латинскиятъ езикъ и римската култура.

Отчасти елинизуванитѣ, отчасти романизиранитѣ траки били погълнати отъ славянитѣ, които въ VII в. сл. Хр. окончателно се установили на Балканския полуостровъ и измѣнили коренно по-раншния му етнографски типъ. Но не ще съмнение, че антропологическиятъ типъ на българския народъ се съопредѣля значително отъ тракийския елементъ, който се претопилъ въ него.

РИМСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО ВЪ БЪЛГАРИЯ

отъ проф. Богданъ Филовъ

Нашата историческа наука не е обръщала до сега достатъчно внимание на въпроситѣ, свързани съ римското владичество въ България. Римскиятъ периодъ въ развитието на нашата страна се счита като нѣщо, което лежи вънъ отъ границитѣ на българската история. Въ сжщность, обаче, българската история не започва нито съ заселването на Балканския полуостровъ отъ славянитѣ, нито съ идването на прабългаритѣ отсамъ Дунава. Днешна България не е била презъ V и VI вѣкъ една съвсемъ обезлюдена страна. Макаръ по-старото мѣстно население, което се явява като носитель на елинистическо-римската култура, да е било презъ тази епоха, вследствие на честитѣ опустошения на Балканския полуостровъ, твърде много разредено, то все пакъ трѣбва да е съставяло значителенъ процентъ отъ общото население на страната, особно въ градоветѣ, които сж били основани още презъ римската епоха. По такъвъ начинъ по-старата елинистическо-римска култура, която славянитѣ и българитѣ сж заварили въ днешнитѣ български земи, не е могла да остане безъ влияние върху създаването и по нататъшното развитие на българската култура и особно на българското изкуство. Колко силно е било това влияние, се вижда може би найдобре отъ обстоятелството, че най-старитѣ български надписи отъ времето преди да бжде изнамѣрена българската азбука, сж писани на гръцки езикъ, и то не на тогавашния официаленъ гръцки езикъ, който се е употрѣбявалъ въ византийската държава, но на простонародния гръцки езикъ, както той е билъ говоренъ въ източнитѣ провинции на римската империя.

Римското владичество въ България е оставило и други следи у насъ, и то не само въ областьта на материалната култура. Днесъ малцина биха обърнали внимание на това, че нѣкои обикновени думи въ езика ни, като „фурня", „оцетъ", „клисура" и „Коледа", сж отъ латинско произхождение и че тѣ сж минали у насъ именно отъ старото римско население на страната ни. Сжщото нѣщо важи и по отношение на много

имена на рѣки и мѣста у насъ, които сж произведени отъ римскитѣ имъ названия. Преданията за римския императоръ Траянъ, чието име, споредъ звуковитѣ закони на езика ни, добива на български формата Троянъ, сж минали и у българитѣ отъ старото римско население на страната ни. Въ нѣкои наши народни пѣсни царь Троянъ се възпѣва като владѣтель на неизчерпаеми богатства, състоящи се отъ 70 извори, отъ които извирало разтопено злато и сребро. Даже нѣщо повече. Старитѣ българи, наредъ съ Перуна, сж почитали и единъ богъ Троянъ, който не е нищо друго освенъ знаменитія римски императоръ Траянъ. Известно е именно, че всички римски императори на времето си сж били почитани като богове; по такъвъ начинъ и култътъ на бога Траяна е могълъ лесно да мине въ религията на старитѣ българи преди тѣхното покръстване.

Посоченитѣ тукъ факти сж достатъчни, за да покажатъ, че римското владичество въ България е оставило дълбоки следи въ нашата по-късна история. Ние не бихме били изобщо въ състояние да си съставимъ правилно мнение за произхождението на българската държава и за нейната най-стара духовна и материална култура, безъ да вземемъ подъ внимание римската епоха въ развитието на страната ни. Ето защо римското владичество въ България съставя по-скоро една глава отъ българската история, отколкото една глава отъ историята на римската империя.

*

I. Покоряването на Мизия и Тракия отъ римлянитѣ

Известно е, че презъ римската епоха северната часть на Б-ския п-овъ е била населена съ трако-илирийски племена. Тракитѣ сж заемали цѣлата область на югъ отъ Балкана, между Македония, Егейското и Черното море, а на северъ отъ Балкана тѣ сж обитавали, както се вижда отъ даннитѣ на Флавия Иосефа и на нѣкои римски надписи, само източната часть на днешна северна България, между рѣката Янтра и Черно море. Сжщо и дакитѣ въ днешна Ромъния сж принадлежали на тракийското племе. Останалата часть на Б-ския п-овъ, на западъ отъ тракитѣ и на северъ отъ Македония, е била населена отъ илирийци, които, както и тракитѣ, сж се разпадали на много отдѣлни племена. Въ западната часть на днешна северна България сж живѣли трибалитѣ, по-нататъкъ мизитѣ въ северна и дарданцитѣ въ южна Сърбия. Най-после днешна Добруджа, която, споредъ свидетелството на Страбона, въ времето на императора Августа е носѣла името Малка Скития, трѣбва да е била заселена тогава отъ единъ народъ, сроденъ съ онѣзи намъ все още недостатъчно познати народи, които въ старо време сж обитавали широкитѣ степи на днешна южна Русия и които древнитѣ писатели наричатъ съ едно общо име скити или сармати.

Съ нѣкои отъ тѣзи народи римлянитѣ влѣзли въ съприкосновение още къмъ края на третото и началото на второто столѣтие пр. Хр. Особно важенъ е билъ походътъ на проконсула на Македония, Гай Скрибони Курионъ, който въ 75 год. пр. Хр. покорилъ дарданцитѣ въ южна Сърбия и проникналъ чакъ до Дунава. За пръвъ пжть римскитѣ легиони стигнали при тоя походъ брѣговетѣ на Дунава. Приемникътъ пъкъ на Курионъ, Маркъ Лукулъ, се обърналъ на изтокъ, навлѣзълъ въ Тракия и превзелъ главния градъ на одриситѣ, Ускудама (сегашния Одринъ). Одрискиятъ царь Садаласъ, както и гръцкитѣ градове по брѣга на Черно море, били принудени да признаятъ върховната власть на римлянитѣ. Обаче тѣзи походи не сж преследвали завоевателни цели. Тѣ сж били предприемани само за да се осигури по-добре римското владичество въ Македония, което фактически още дълго време не е излизало вънъ отъ предѣлитѣ на тази провинция. Изобщо завоевателната политика на римската република е била насочена главно къмъ известнитѣ по богатството си земи на стария свѣтъ, отъ чието покоряване римскитѣ граждани сж могли да очакватъ голѣми материални облаги, каквито неприветливитѣ тогава балкански земи, населени съ войнствени и храбри племена, не сж могли да имъ дадатъ. Коренна промѣна въ завоевателната политика на римлянитѣ настжпва едва съ въвеждането на императорското управление. Една отъ главнитѣ грижи на римскитѣ императори е била именно, да осигурятъ границитѣ на империята посрѣдствомъ цѣлъ редъ завоевания, диктувани отъ чисто военно-стратегически съображения Въ свръзка съ това била е въведена за пръвъ пжть и постоянна армия, каквато презъ време на републиката не е сжществувала. Отъ гледището на тази политика, спечелването на Дунава като граница на римскитѣ владения на Балканския п-овъ е било сжщо тъй необходимо за преуспѣването на провинциитѣ Македония и Ахея (Гърция), както покоряването на Британия и войнитѣ противъ германцитѣ сж били необходими за осигуряването на римското владичество въ Галия.

Както изглежда, планътъ за разширение на римскитѣ граници на Б ския п-овъ до Дунава ще трѣбва да се припише на Юлия Цезаря, макаръ той самъ, занятъ съ по-належащи работи, да не е успѣлъ да го осжществи. На всѣки случай походътъ, замисленъ отъ Цезаря противъ необикновено енергичния дакийски владѣтель Буребиста, който успѣлъ да въздигне дакийското царство до голѣма мощь и опустошилъ въ единъ смѣлъ налетъ гръцкитѣ градове край Черно море, показва, че неуморимиятъ римски полководецъ и гениаленъ държавникъ е съзнавалъ напълно необходимостьта да се разширятъ римскитѣ граници до самия Дунавъ. Всичко е било вече стъкмено за този походъ, отреденитѣ за него легиони сж стояли вече готови въ Илирия, обаче ножоветѣ на съзаклятни-

цитѣ, подъ чиито удари падна Цезарь на 15 мартъ 44 год. пр. Хр., осуетиха неговото изпълнение.

Макаръ събитията, настѫпили следъ смъртьта на Цезаря да сѫ насочили вниманието на неговия приемникъ на първо време въ съвсемъ друга посока, все пакъ покоряването н дунавскитѣ земи е било една отъ първитѣ задачи на императора Августа. Първата стѫпка за осѫществяването на тази задача е била далматинската война отъ 35—33 год. пр. Хр., като резултатъ отъ която границата на римската провинция Илирия е била премѣстена на изтокъ чакъ до рѣката Дринъ. Тракийскитѣ князе, които владѣели въ източната и южната части на Б-ския п-овъ, били още отъ по-рано римски васали. По такъвъ начинъ въ това време вънъ отъ сферата на римското владичество се намирала собствено само земята на трибалитѣ, дарданцитѣ и мизийцитѣ, споредъ последнитѣ отъ които цѣлата тази земя била наречена по-късно Мизия. Обаче наскоро следъ далматинската война, още въ 29 год. пр. Хр., проконсулътъ на Македония и Ахея, Маркъ Лицини, внукъ на известния триумвиръ и другарь на Цезаря съ сѫщото име, билъ натоваренъ и съ покоряването на Мизия.

Поводъ за това нѣщо дали часть отъ германскитѣ бастарни, които по това време преминали Дунава и проникнали чакъ до Тракия, дето мислѣли и да останатъ. По настояването на Краса тѣ били принудени да се откажатъ отъ намѣрението си и да се оттеглятъ. Обаче самъ Красъ преминалъ съ македонскитѣ легиони Балкана, настигналъ ги, и на мѣстото, дето рѣката Цибрица (Ciabrus) се влива въ Дунава, се завързала ожесточена борба, въ която вождътъ на бастарнитѣ, Делдо, билъ убитъ отъ рѫката на самия римски полководецъ. Цѣла Мизия следъ това сражение се подчинила на римлянитѣ, обаче непосрѣдствено римско управление тогава още не било въведено въ страната. Както изглежда, нейната източна часть била дадена на васалнитѣ тракийски князе, които безъ съмнение сѫ взели сѫщо така участие въ похода на Краса като съюзници на римлянитѣ, а западната часть била подѣлена между нѣколко мѣстни владѣтели, които сѫщо така признавали върховното владичество на римлянитѣ и били длъжни да се грижатъ за защита на границата.

Така сѫ стояли работитѣ до избухването на голѣмото панонско далматинско възстание въ 6 год. пр. Хр. Когато възстанието, което, при еднаква упоритость и отъ двѣтѣ страни, продължавало цѣли три години, най-после следъ голѣми кръвопролития било потушено, както Панония, тъй и Мизия, за закрепване на римското владичество, били обърнати въ римски провинции, въ които били настанени за првъ пѫть и постоянни римски гарнизони. Въ Мизия тогава били изпратени два римски легиона, а именно IV Скитски и V Македонски легиони. — Кѫде сѫ се намирали лагеритѣ на тѣзи два ле-

гиона, това за сега още не ни е известно. Споредъ общата практика на римлянитѣ презъ първитѣ времена на империята трѣбва да се приеме, че тѣзи легиони не сѫ били поставени на границата, но сѫ били концентрирани нѣкѫде въ вѫтрешностьта на страната. Изказвано е предположението, че тѣ сѫ били разположени нѣкѫде въ околностьта на Нишъ. До сега, обаче, не сѫ открити никакви паметници, които да потвърждаватъ това предположение.

*

Римската провинция Мизия е обемала отначало само по-голѣмата източна половина отъ днешна Сърбия и тази часть отъ северна България, която лежи на западъ отъ рѣка Янтра. Останалата часть отъ северна, както и цѣла южна България, сѫ принадлежали тогава още къмъ Тракия, която, както вече споменахме, се е упралявала отъ васални на римлянитѣ мѣстни владѣтели. Обаче това положение не е траяло дълго време. Добритѣ отношения между римлянитѣ и тѣхнитѣ тракийски васали презъ времето на Августа, които безъ съмнение сѫ се дължели преди всичко на предвидливата и умна политика на първия римски императоръ, скоро се влошаватъ при царуването на неговия приемникъ Тиберия (14—37 год. сл. Хр.). Свободолюбивитѣ траки не могли да търпятъ за дълго намѣсването на римлянитѣ въ тѣхнитѣ вѫтрешни, особно религиозни работи. Най-много обаче тѣ били недоволни отъ това, че тѣхнитѣ младежи били длъжни да прекаратъ тежката 25-годишна военна служба въ редоветѣ на римскитѣ помощни войски, и то не въ собствената си страна, но въ твърде далечни отъ отечеството имъ провинции. Поради тѣзи причини тракитѣ на нѣколко пѫти възставали противъ римската власть, обаче всички тѣзи възстания били потушавани съ голѣма жестокость.

При все това Тракия пакъ не била обърната въ римска провинция и продължавала да се ползува съ една незавидна автономия. Едва императоръ Клавдий (41—54 год. сл. Хр.), който въ дѣлата си при отсѫтствие на оригиналность се явява като бездаренъ подражатель на Цезаря и Августа, поема отново завоевателната политика на своитѣ велики предшественици; следъ покоряването на Британия, той обръща погледитѣ си и къмъ Тракия, като отнема още въ 46 год. и последнитѣ следи отъ нейната автономия. Това обстоятелство предизвиква наново упоритото съпротивление на тракитѣ. Обаче всичко е било напраздно. Тракия става римска провинция, въ която, при близостьта на мизийскитѣ легиони, 2000 души римски помощни войски сѫ били напълно достатъчни, за да поддържатъ реда въ страната.

Тази часть отъ Тракия, която е лежала на северъ отъ Балкана, тъй наречената Ripa Thracia, била присъединена къмъ провинция Мизия, която по този начинъ достигнала на изтокъ

чакъ до Черно море. Въ свръзка съ тѣзи промѣни въ Тракия, гарнизонътъ на Мизия билъ засиленъ съ още единъ легионъ, а именно съ VIII Августовъ легионъ, който въ 46 год. билъ премѣстенъ отъ Панония въ Мизия. По такъвъ начинъ мизийската армия отъ това време нататъкъ броела вече три легиона. Нейното засилване се налагало, за да може преди всичко да се упражни по-силенъ натискъ върху току що покоренитѣ народи, както и върху тѣхнитѣ свободни още съседи. Сѫщевременно съ това римската експанзивна политика могла да бѫде пренесена и оттатъкъ Дунава. И наистина, ние виждаме, че още въ 46 год. правителството на Клавдия се намѣсва въ работитѣ на боспоранското царство въ Кримъ, като изпраща тамъ управителя на Мизия, Дидий Галъ, съ едно отдѣление отъ мизийската армия.

Въпрѣки тѣзи външни успѣхи на римлянитѣ, Мизия все пакъ била постоянно обезпокоявана отъ дакитѣ и роксоланитѣ, които живѣели на северъ отъ Дунава и които често се ползували зимно време отъ замръзването на рѣката, за да минаватъ по-лесно границата и да плячкосватъ римскитѣ владения. Освенъ това въ долината на рѣка Тиса въ Унгария се поселили въ първитѣ десетилѣтия на първото столѣтие войнственитѣ яциги, които римскитѣ писатели наричатъ често и сармати и които, както и роксоланитѣ, принадлежали към така нареченитѣ скитски племена въ южна Русия. Безъ да се подаватъ на римското влияние, непостоянни и алчни, тѣ стояли въ време на тогавашнитѣ дунавски войни споредъ обстоятелствата ту на страната на римлянитѣ, ту на страната на тѣхнитѣ противници.

Всички тѣзи народи сѫ могли да се държатъ въ респектъ само чрезъ една енергична офанзивна политика спрямо тѣхъ, която да се опира върху силата и дисциплината на мизийскитѣ легиони. Като съзнавало напълно необходимостьта на такава една политика, римското правителство отъ Клавдия до Хадриана, при всички свои мѣроприятия въ дунавскитѣ земи, се съобразявало напълно съ нейнитѣ изисквания. Интересни подробности въ това отношение узнаваме отъ единъ доста обширенъ латински надписъ отъ времето на Веспасиана, намѣренъ въ Тибуръ, близо до Римъ, въ който се описва дейностьта на единъ отъ тогавашнитѣ управители на Мизия, а именно на бившия римски консулъ Тибери Плауци Силванъ Елианъ. Въ този надписъ, между другото, се казва за Тиберия Плауци следното: „Той пресели въ Мизия отъ народитѣ оттатъкъ Дунава повече отъ 100,000 души мѫже заедно съ женитѣ и децата имъ, съ князетѣ или царетѣ имъ, като ги застави да плащатъ данъкъ. Той задуши едно движение на сарматитѣ още въ неговия зародишъ, макаръ да бѣ проводилъ голѣма часть отъ войската си за похода въ Армения. Нѣкои до тогава неизвестни или враждебни на римлянитѣ царе

принуди да дойдатъ отсамъ границата, която той пазѣше. и да се поклонятъ на римскитѣ знамена. На царетѣ на бастарнитѣ и роксоланитѣ той проводи синоветѣ имъ, а на дакийскитѣ—братята имъ, които бѣха заробени или отнети отъ ржцетѣ на неприятели; отъ нѣкои отъ тѣхъ той взе заложници. По този начинъ той заякчи мира и разшири границитѣ на провинцията."

Особно важни сж сведенията, които ни дава този надписъ за насилственото преселване на населението въ дунавскитѣ земи. Такива насилствени преселвания сж ставали тогава, както изглежда, доста често. Така напр. ние узнаваме, че още въ първитѣ години на първото столѣтие сл. Хр. 50,000 души даки били преселени отъ лѣвия брѣгъ на Дунава върху дѣсния. Тѣзи факти показватъ, че населението на Мизия по онова време е било твърде разредено. Като се има това нѣщо предъ видъ, ние лесно ще си обяснимъ и славянскитѣ преселвания на Б-ския п-овъ презъ по-късната епоха.

По-важни политически промѣни въ дунавскитѣ провинции на римската империя настжпватъ къмъ края на първото столѣтие сл. Хр., когато започватъ войнитѣ на римлянитѣ съ дакитѣ. По това време дакитѣ, при управлението на тѣхния енергиченъ и хитъръ царь Децебала, достигатъ отново голѣма мощь и сж се явявали като постоянна опасность за римскитѣ провинции край Дунава. За да се тури край на това положение, дакитѣ трѣбвало да бждатъ сразени окончателно въ самото имъ отечество. Ние нѣма да се спираме тукъ върху тѣзи войни, които сж траяли съ промѣнливо щастие отъ 86 до 107 година и въ които сж вземали участие и другитѣ северни съседи на Мизия, яцигитѣ и роксоланитѣ. Ще забележимъ само, че въ началото на войната императоръ Домицианъ билъ принуденъ да сключи съ дакитѣ единъ не съвсемъ почтенъ за римлянитѣ миръ. Обаче наскоро следъ това императоръ Траянъ, следъ два продължителни и добре организирани похода въ Дакия, туря въ 107 год. край на дакийското царство като го обръща въ римска провинция, въ която били настанени силни римски гарнизони.

По такъвъ начинъ се свършва борбата на римлянитѣ съ трако-илирийскитѣ племена, която е траяла повече отъ едно столѣтие и въ която желѣзната дисциплина на римскитѣ легиони е излѣзла победителка надъ буйната храбрость и голѣма упоритость на балканскитѣ народи. Дакийскитѣ войни, започнати отъ дакитѣ вѣроятно съ надежда, че тѣ ще бждатъ подкрепени и отъ тѣхнитѣ съплеменници на югъ отъ Дунава, сж последната реакция на мѣстното население противъ римското владичество на Б-ския п-овъ.

II. Административно и военно устройство на Мизия и Тракия

Съ покоряването на Дакия спокойствието на провинциитѣ Мизия и Тракия е било осигурено за по-продължително време и тѣхното население е могло да се предаде всецѣло на своето мирно развитие. Обаче условията за това развитие не сж били еднакви и въ дветѣ провинции. Мизия е била устроена като погранична провинция съ голѣмъ гарнизонъ и се е управлявала отъ императорски намѣстникъ, който е носѣлъ титлата legatus Augusti pro praetore. Тази длъжность е могла да се заеме само отъ бившъ консулъ на империята. Тракия, напротивъ, като вжтрешна провинция, не е имала нужда отъ голѣмъ гарнизонъ и се е управлявала отъ императорски прокураторъ, който въ военно отношение е билъ подчиненъ на управителя на Мизия. Едва отъ времето на Траяна Тракия почнала да се управлява отъ императорски намѣстникъ, обаче той ималъ не консулски, а само преторски чинъ. Тѣзи чисто административни различия сж имали извънредно голѣмо значение за по-нататъшното развитие на дветѣ провинции.

Въ Тракия римскиятъ елементъ не е успѣлъ никога да добие надмощие и да наложи своя отпечатъкъ на страната. Наистина, още въ времето на императора Клавдия, въ югоизточна Тракия, при сегашното село Айнарджикъ, на западъ отъ Родосто, била основана една римска колония, която носѣла название Colonia Claudia Aprensis, а по-късно въ времето на Веспасиана при сегашното село Якезлий, на юго-западъ отъ Бургасъ, била основана съ ветерани отъ VIII Августовъ легионъ още една римска колония, Colonia Flavia Pacis Deultum, която съответствува на срѣдновѣковната крепость Девелтъ. Обаче въ Тракия това сж били само единични случаи. Други подобни колонии въ Тракия ние не намираме. Самиятъ гарнизонъ на провинцията се състоялъ не отъ легионери, но отъ така нареченитѣ помощни войски (auxilia), които се набирали отъ чужди, подчинени на римлянитѣ народи. По такъвъ начинъ Тракия, макаръ и да се е намирала подъ римско владичество, не е могла никога да бжде романизирана, но е запазила своята по-стара тракийско-елинистическа култура. Религията на мѣстното население представяла смѣсь отъ тракийски, ориенталски и гръцки култове. Официалниятъ езикъ въ Тракия е билъ не латинскиятъ, но гръцкиятъ, макаръ мѣстното население на страната да е продължавало и презъ време на римската империя да говори на своя тракийски езикъ. На всѣки случай почти всички надписи отъ римската епоха, открити въ Тракия, сж писани на гръцки езикъ. Надписи на латински се срѣщатъ твърде рѣдко, а такива на тракийски езикъ въобще не сж намерени до сега. Сжщо и художественитѣ паметници на страната носятъ почти изключително ориенталско-елинистически характеръ.

Съвсемъ друго било положението въ Мизия. Благодарение на своя голѣмъ римски гарнизонъ, тази провинция, съ течение на времето, все повече и повече се е романизирала. Официалниятъ езикъ въ нея е билъ латинскиятъ, както това се вижда отъ многобройнитѣ запазени латински надписи. Гръцкиятъ езикъ се е употрѣбявалъ въ нея твърде малко, и то главно въ крайбрежнитѣ градове. Римскитѣ култове сжщо така заематъ видно мѣсто въ религията на Мизия. Най-после твърде значително римско влияние намираме и въ мѣстнитѣ художествени произведения. Това влияние личи особно добре въ надгробнитѣ паметници, при които римскитѣ елементи преобладаватъ надъ елинистическитѣ.

За да разберемъ по-добре, по какъвъ начинъ е могла да се извърши романизацията на Мизия, ще трѣбва да се запознаемъ по-обстойно съ устройството и количеството на нейната армия, която се явява като главенъ проводникъ на тази романизация.

Мизийската армия — exercitus Moesiacus, както тя се означава въ римскитѣ паметници, — се е състояла отъ четири части: 1) легиони, които сж образували нейната ядка и количеството на които постоянно се е мѣняло; 2) помощни войски (auxilia), които се дѣлятъ на кавалерийски отряди (alae) и пехотни дружини (cohortes); 3) отдѣления съ особни национални оржжия; за този видъ войски, които се означавали съ името numeri, знаемъ за сега твърде малко, и най-после 4) дунавската флота, която, следъ реформирането й отъ императора Веспасиана, носи официално името classis Flavia Moesiaca. Нумеритѣ и флотата не сж имали голѣмо значение за романизацията на страната и по тази причина върху тѣхъ нѣма да се спираме. За насъ сж важни въ случая главно легионитѣ и помощнитѣ войски.

Въ Мизия били настанени първоначално, както вече споменахме, само два легиона, а именно IV Скитски и V Македонски легионъ. Когато въ 46 год. Тракия била обърната въ римска провинция, гарнизонътъ на Мизия билъ засиленъ и съ VIII Августовъ легионъ, който билъ доведенъ отъ Панония. Четвъртиятъ Скитски легионъ билъ изпратенъ въ 57 година въ Азия, гдето той и окончателно останалъ. Наскоро следъ това, въ 62 година, и петиятъ Македонски легионъ заминалъ за Азия, като на негово мѣсто въ Мизия дошълъ отъ Далмация VII Клавдиевъ легионъ. Въ 67 година гарнизонътъ на Мизия билъ увеличенъ пакъ на три легиона, като за тази цель билъ докаранъ отъ Сирия III Галски легионъ. По време на революционнитѣ събития презъ есеньта на 69 година мизийскитѣ легиони напуснали страната, за да вcase участие въ сражението при Кремона, дето тѣ застанали на страната на Веспасиана. Следъ като Веспасианъ билъ провъзгласенъ за императоръ, въ Мизия били изпратени I Италийски легионъ

и V легионъ съ прѣкора „Чучулигитѣ" (Alaudae), а наскоро следъ това се завърналъ пакъ обратно и VII Клавдиевъ легионъ. Най-после въ 71 год. се завърналъ отъ Азия и V Македонски легионъ, тъй че отъ това време нататъкъ гарнизонътъ на Мизия броялъ вече четири легиона.

Презъ време на дакийскитѣ войни на Домициана, въ 86 година, V легионъ на Чучулигитѣ претърпѣлъ тежко поражение отъ дакитѣ. Самъ главнокомандующиятъ на римскитѣ войски, началникътъ на преторианската гвардия Корнели Фускъ, билъ убитъ въ сражението, а знамето на легиона — неговиятъ орелъ — падналъ въ ржцетѣ на неприятеля. Това нѣщо се считало за толкозъ позорно, че легионътъ билъ разформированъ и никога вече следъ това не билъ възстановенъ, макаръ следъ победата на Траяна при Тапе въ 101 год. легионскиятъ орелъ да е билъ върнатъ обратно на римлянитѣ. На мѣстото на унищожения легионъ билъ изпратенъ въ Мизия IV Флавиевъ легионъ, който по-рано квартирувалъ въ Далмация.

Въ свръзка съ дакийскитѣ войни на Домициана, въ Мизия въ 86 год. били направени нѣкои промѣни, които се налагали по военно-стратегически съображения. Мизия била раздѣлена на две отдѣлни провинции, горна и долна Мизия, всѣка една отъ които се управлявала отъ отдѣленъ императорски намѣстникъ съ консулски чинъ. Долна Мизия обемала по-голѣмата часть отъ днешна северна България приблизително отъ Ломъ до Черно море. Останалата часть отъ северна България и днешна северна Сърбия образували провинцията горна Мизия. Всѣка една отъ тѣзи провинции имала за гарнизонъ по два легиона. Въ горна Мизия сж стояли IV Флавиевъ и VII Клавдиевъ легионъ. Първиятъ отъ тѣхъ квартирувалъ въ Ratiaria, при днешния Арѣаръ, на изтокъ отъ Видинъ, а вториятъ — въ Viminacium, при днешния Костолацъ въ Сърбия (източно отъ Смедерево на Дунава). Въ долна Мизия останали I Италийски легионъ, който квартирувалъ въ Novae при Свищовъ, и V Македонски легионъ, чийто лагеръ се намиралъ въ Oescus, при днешното село Гигенъ въ Никополско.

Обаче и това разположение на легионитѣ не останало за дълго време. Следъ покоряването на Дакия отъ Траяна, Ratiaria и Oescus престанали да бждатъ гранични лагери и вследствие на това изгубили и своето стратегическо значение. По тази причина IV Флавиевъ легионъ билъ премѣстенъ отъ Ratiaria въ Singidunum, при днешния Бѣлградъ. Петиятъ Македонски легионъ отъ Oescus отишълъ първоначално въ Troesmis, при днешната Иглица въ Добруджа, а следъ 168 година той билъ изпратенъ въ Potaissa, въ днешната Трансилвания, дето той останалъ чакъ до напущането на Дакия отъ римлянитѣ, когато отново се върналъ въ Oescus. Обаче още въ 101 година, когато ставало новото разпредѣляне на легионитѣ, въ долна Мизия дошълъ и единъ новъ легионъ,

а именно XI Клавдиевъ легионъ, който билъ установенъ въ Durostorum, днешната Силистра.

Както се вижда отъ изложеното до тука, числото на легионитѣ въ Мизия постоянно се увеличавало. Отначало ние намираме въ тази страна само два легиона; обаче още около срѣдата на първото столѣтие тѣ ставатъ три, после четири, а следъ покоряването на Дакия, отъ началото на II вѣкъ, въ двѣтѣ Мизии стоятъ вече 5 легиона. Като се вземе предъ видъ, че легионитѣ презъ тази епоха на римската империя сж броели срѣдно по 6,000 войника, то лесно е да се изчисли, че въ състава на мизийската армия презъ II столѣтие сж влизали вече около 30,000 легионери. При това трѣбва да се изтъкне твърде важното обстоятелство, че римскитѣ легиони до времето на Хадриана (117—138 год.) се попълвали изключително съ пълноправни римски граждани, било отъ самата Италия, било отъ силно романизиранитѣ вече презъ тази епоха римски провинции Испания и Галия. Следователно, римскитѣ легионери, които сж идвали въ България и мнозина отъ които сж оставали следъ напущането на военната служба до края на живота си въ тази страна, били истински римляни и носители на римската култура. Като се има това нѣщо предъ видъ, лесно е да се разбере, защо Мизия е могла така лесно да се романизира, докато съседата Тракия оставала твърде малко засегната отъ римското влияние.

Отъ лагеритѣ на легионитѣ произлѣзли и нѣкои отъ най-значителнитѣ римски градове въ България. Устройството на римскитѣ легионски лагери презъ време на империята ни е добре известно въ общи черти и въ неговия типиченъ видъ отъ съчинението на римския инженеръ Хигинъ, което носи название De munitionibus castrorum и е цѣло запазено. Сведенията, които ни дава Хигинъ, се допълватъ въ много отношения отъ разкопкитѣ на легионски лагери въ Германия, Австрия и северна Африка. Отъ резултатитѣ на тѣзи разкопки се вижда, че макаръ всички лагери да сж били устроени по единъ и сжщи общъ планъ, тѣ въ подробноститѣ и въ зависимость отъ мѣстнитѣ условия се различавали доста много едни отъ други. У насъ не сж още правени разкопки на римскитѣ лагери и по тази причина ние не можемъ да кажемъ нищо по-подробно за тѣхното устройство. Обаче безспорно е, че и за тѣхъ важатъ сжщитѣ правила, които се прилагали и при другитѣ римски лагери. Преди всичко въ самия лагеръ не сж могли да живѣятъ никакви цивилни лица. Обаче въ непосрѣдствено съседство съ лагера се заселвали всевъзможни занаятчии и дребни търговци, повечето хора отъ мѣстно произхождение, които снабдявали войницитѣ съ всичко, отъ което тѣ сж могли да иматъ нужда. Наредъ съ тѣхъ, като хора съ по-високо социално положение и съ пълни права на римски граждани, оставали да живѣятъ при лагеритѣ и

нѣкои отъ изслужилитѣ вече войници, които получавали обикновено и опредѣлено количество земя, съгласно тогавашнитѣ наредби. Самитѣ войници отъ легионитѣ, додето е траяла тѣхната двадесеть до двадесеть и петь годишна служба, нѣмали право да се женятъ. Обаче болшинството отъ тѣхъ живѣели въ свободенъ бракъ съ жени, за които обикновено тѣ се женили формално едва следъ свършването на военната служба. Следователно, въ сѫщность болшинството отъ войницитѣ имали семейства, които сѫщо така се заселвали близо до лагера. По такъвъ начинъ при всѣки лагеръ, съ течение на времето, възниквало значително цивилно селище съ твърде пъстро население. Тѣзи селища, които римлянитѣ означаватъ съ думата Canabae, не се ползували съ градски права и съ обшинска автономия, но се управлявали отъ особни чиновници, които се наричали магистри. Когато лагерътъ се премѣствалъ на друго мѣсто, цивилното селище оставало, като било обръщано въ самостоятелна община, която се ползувала съ всички права на тогавашнитѣ римски градове. Така сѫ произлѣзли и найважнитѣ огнища на римската култура въ България, които сѫ запазвали своето значение и следъ оттеглянето на легионитѣ отъ тѣзи мѣста.

Количеството на помощнитѣ войски въ Мизия се равнявало приблизително на количеството на войницитѣ въ легионитѣ. Обаче помощнитѣ войски нѣматъ сѫщото значение за романизацията на страната, каквото иматъ легионитѣ, тъй като войницитѣ за тѣзи войски, които служили най малко 25 години, се набирали не измежду римскитѣ граждани, а отъ чужди, подвластни на римлянитѣ народи. Едва следъ като тѣ свършвали службата си, заедно съ уволнението си, тѣ получавали и римско гражданство, както за себе си, така и за семейството си, като сѫщевременно билъ узаконяванъ и свободниятъ бракъ, който тѣ, както и войницитѣ отъ легионитѣ, обикновено сключвали много по-рано. Формулата за тѣзи две нѣща въ римскитѣ документи е civitas et conubium.

Съставътъ и количеството на римскитѣ помощни войски въ Мизия ни сѫ доста добре известни отъ запазенитѣ надписи и отъ така нареченитѣ военни дипломи, които сѫ били гравирани на бронзови плочки и които се давали на изслужилитѣ войници. Нашиятъ Народенъ Музей въ София притежава нѣколко отлично запазени екземпляри отъ тѣзи военни дипломи, които иматъ твърде голѣмо историческо значение. Съ помощьта на тѣзи документи ние сме въ състояние да установимъ, че въ края на първия вѣкъ сл. Хр. въ армията на горна Мизия влизали 6 кавалерийски отряди (alae) и 16 пехотни дружини (cohortes), две отъ които броели по 1000 души, а останалитѣ, както и кавалерийскитѣ отряди, имали по 500 души. Следователно количеството на помощнитѣ войски е възлизало на 12,000 души. Ако къмъ това число при-

бавимъ и войницитѣ отъ двата съответни легиона, то ще видимъ, че цѣлиятъ гарнизонъ на горна Мизия е възлизалъ на 24,000 души. Следъ покоряването на Дакия този гарнизонъ билъ, обаче, намаленъ на 18,000 души, тъй като часть отъ помощнитѣ войски била изпратена въ Дакия, дето тя останала въ армията на новосъздадената провинция.

Армията на долна Мизия до времето на дакийскитѣ войни на Траяна имала приблизително сѫщия численъ съставъ. Въ нея, освенъ двата легиона (12.000 души), влизали още 7 кавалерийски отряда и 17 пехотни дружини, отъ които само една имала 1000 души. Следователно цѣлата армия е възлизала кръгло на 24,500 души. Следъ покоряването на Дакия числото на легионитѣ въ долна Мизия, както видѣхме, било увеличено на три; кавалерийскитѣ отряди останали 6, а пехотнитѣ дружини 15, отъ които две по хилядо души. Следователно цѣлата армия на долна Мизия презъ втория вѣкъ следъ Хр., до 168 година, когато V Македонски легионъ билъ премѣстенъ въ Дакия, е броела кръгло 29,500 души. За покъсната епоха открититѣ до сега документи не ни позволяватъ да направимъ такива подробни изчисления.

Сѫщо и народностьта на войницитѣ, които сѫ служили въ мизийскитѣ помощни войски, може лесно да се установи съ помощьта на запазенитѣ военни дипломи. Отъ тѣхъ ние виждаме, че въ Мизия сѫ служили испанци, гали, британци, германци, даки, дарданци, траки, критяни, киликийци, сирийци, комагенци, нумидийци и др. Както се вижда и отъ имената имъ, тѣзи хора сѫ идѣли отчасти отъ западна Европа, отчасти отъ Азия и Африка. Войницитѣ отъ мѣстно произхождение — даки, дарданци и траки — сѫ образували само незначително меншество, тъй като римлянитѣ, по твърде понятни съображения, обикновено изпращали младежитѣ отъ покоренитѣ народи да служатъ далечъ отъ своето отечество. Не ще съмнение, че тѣзи тъй пъстри въ етническо отношение помощни войски не винаги сѫ могли да служатъ като орѫдие за романизация на страната, макаръ тѣ да сѫ се командували отъ римски офицери. При все това нѣкои отъ тѣхъ, като, напр., тѣзи, които идѣли отъ Испания и Галия, сѫ допринесли безспорно твърде много за тази романизация. Сѫщо и мѣстнитѣ младежи, мнозина отъ които прекарвали своята военна служба въ помощнитѣ войски на западнитѣ римски провинции и които следъ свършването на службата се връщали въ отечеството си, сѫ били вече напълно романизирани.

Помощнитѣ войски сѫ били установени сѫщо така въ укрепени по-малки лагери, така нареченитѣ кастели, които у насъ още не сѫ проучени. Интересни подробности за тѣхъ намираме въ релиефитѣ на Траяновата колона въ Римъ, която била издигната отъ римския сенатъ въ честь на императоръ Траяна следъ неговитѣ победи въ Дакия. Сѫщо и около тѣзи

кастели трѣбва да сѫ възникнали съ течение на времето нѣкои по-малки цивилни селища, обаче тѣ никога не сѫ получавали градско устройство, както селищата при легионитѣ.

III. Вѫтрешното развитие на Мизия и Тракия презъ II и III вѣкъ сл. Хр.

Следъ като се запознахме накратко съ военната и административна организация на Мизия и Тракия, нека сега да видимъ, какво сѫ направили римлянитѣ и за вѫтрешното развитие на тѣзи две провинции. Трайниятъ миръ, който настѫпилъ следъ покоряването на Дакия, далъ възможность на мѣстното население да се предаде всецѣло на мирнитѣ си занятия. Сѫщевременно съ това и римското управление могло да обърне сега по-голѣмо внимание върху нуждитѣ на страната и да вземе мѣрки, за да издигне нейното благосъстояние. Най-голѣми заслуги има въ това отношение императоръ Траянъ (98—117 год.), който съ право може да се счита за истински благодетель на Мизия и Тракия и който най-много е затвърдилъ римското владичество въ днешна България.

Самитѣ дакийски войни на Траяна, които завършватъ съ създаването на една нова римска провинция на северъ отъ Дунава, сѫ имали главно за цель, да осигурятъ римското владичество въ Мизия и Тракия отъ военно-стратегическо гледище. Обаче Траянъ не се задоволилъ съ това, да владѣе тѣзи земи само съ силата на орѫжието. Той искалъ да спечели Мизия и Тракия не само за римската власть, на която тѣ били подчинени и преди него, но така сѫщо и за римската култура, като ги свърже органически съ другитѣ страни на империята, за да ги направи неразделна часть отъ нея. Тъкмо въ това отношение Траянъ рѣзко се отличава отъ своитѣ предшественици. Докато последнитѣ се задоволявали само съ това, да подчинятъ Мизия и Тракия на римската военна власть, всички усилия на Траяна били насочени къмъ вѫтрешното развитие на тѣзи провинции, на чието население той искалъ да даде възможность да се ползува отъ всички блага на тогавашната римска култура, за да може и то самото да се чувствува въ душата си като римско и да бѫде готово да брани интереситѣ на римската империя. До колкото можемъ да сѫдимъ отъ източницитѣ, съ които днесъ разполагаме, Траянъ си послужилъ за постигането на тая трудна и извънредно важна отъ държавническо гледище задача главно съ две срѣдства: 1) като преустроилъ сѫществуващитѣ и основалъ нови градове, и 2) като се погрижилъ за прокарването на многобройни и удобни пѫтища, които да свържатъ по-близко главнитѣ центрове на провинциитѣ. Нека разгледаме накратко всѣка една отъ тѣзи две страни на Траяновата дейность въ Мизия и Тракия, — дейность, която

по-късно е била продължена и отъ неговия наследникъ, императоръ Хадриана, който презъ време на своето управление на два пжти (въ 118 и въ 123/4 год.) посетилъ лично дунавскитѣ земи.

Както вече изтъкнахме въ самото начало, покоряването на Мизия и Тракия се е наложило на римлянитѣ по военно-стратегически съображения. По тази причина римското владичество въ тѣзи две страни носѣло отначало чисто воененъ характеръ. Тѣ били раздѣлени на по-малки области, на чело на всѣка отъ които стоялъ по единъ воененъ началникъ. Градове въ сжщинската смисъль на думата, съ изключение на старогръцкитѣ колонии по брѣга на Черно и Егейско море, въ тѣзи страни почти не е имало. Населението живѣело въ села или по-голѣми селски общини, които римлянитѣ означаватъ съ думата vicus или pagus. По тази причина, въпрѣки римското владичество, въ вжтрешното устройство на Мизия и Тракия, въ тѣхната социална структура, до времето на Траяна не могла да стане голѣма промѣна. Траянъ направилъ първитѣ сжществени реформи въ това отношение. Той далъ на главнитѣ общини гражданско устройство по образеца на другитѣ градове въ римската империя, съ автономно вжтрешно управление, съ градски съветъ и изборни чиновници. Съ една дума Траянъ създалъ първитѣ значителни римски градове въ Мизия и Тракия. За споменъ на тази промѣна и като изразъ на новитѣ права, съ които били надарени отъ Траяна, тѣзи градове получили и фамилното име на императора, Ulpius. Между тѣхъ на първо мѣсто трѣбва да се спомене Serdica, сегашната София, която е била главниятъ градъ на тракийското племе серди и на сердикийската военна область или стратегия. Отъ времето на Траяна, следъ като получилъ градско устройство, градътъ почналъ да се казва Ulpia Serdica. Сжщото нѣщо станало и съ друго една важно тракийско селище въ областьта на дентелетитѣ, а именно съ Pautalia, днешниятъ Кюстендилъ. Все къмъ сжщата категория спадатъ още градоветѣ Nicopolis ad Nestum при сегашния Неврокопъ, Topirus близо до устието на рѣка Места на западъ отъ Енидже, а така сжщо и Анхиало на Бургаския заливъ. Всички тѣзи градове, които лежатъ все въ границитѣ на Тракия, получили отъ Траяна прѣкора Ulpia въ свръзка съ тѣхното преустройство като автономни градски общини.

Въ Мизия, дето условията, както видѣхме, били други, римскитѣ градове възникнали преди всичко отъ цивилнитѣ селища при лагеритѣ на легионитѣ. Когато следъ покоряването на Дакия IV Флавиевъ и V Македонски легиони били оттеглени отъ Ratiaria (Арчаръ) и Oescus (Гигенъ), цивилнитѣ селища, които се намирали при лагеритѣ на легионитѣ въ тѣзи мѣста, били въздигнати отъ Траяна въ римски колонии съ пълно градско устройство, като получили и фамилното име на Траяна. По такъвъ начинъ тѣ почнали отъ това време

нататъкъ да се наричатъ Colonia Ulpia Ratiaria и Colonia Ulpia Oescus.

Най-после Траянъ основалъ въ Мизия и Тракия цѣла редица нови градове, било на съвсемъ незаселени мѣста, било на мѣстото на по-стари незначителни селища. Между тѣзи градове на първо мѣсто трѣбва да споменемъ Nicopolis ad Istrum, съграденъ на една възвишеность надъ рѣка Росица при днешното село Никюпъ, на северъ отъ Търново. Градътъ, както показва и името му, „градъ на победата", билъ съграденъ за споменъ на Траяновитѣ победи въ Дакия и билъ заселенъ главно отъ колонисти, докарани отъ други провинции на римската империя, предимно отъ Мала-Азия, която по онова време е имала високо развита култура. Освенъ Nicopolis ad Istrum, Траянъ основалъ въ северо-източна България още единъ градъ, а именно Marcianopolis, нареченъ така по името на Траяновата сестра Марциана. Обширнитѣ развалини на този градъ при Девня въ Варненско, както и неговото голѣмо значение въ по-късно време като епископско седалище, свидетелствуватъ за неговото бързо процъвтяване и сполучливо избрано мѣстоположение.

Въ вѫтрешностьта на южна България имало вече и отъ по-рано нѣкои значителни градове, като Philippopolis, сегашниятъ Пловдивъ, който още въ срѣдата на първия вѣкъ билъ надаренъ отъ Флавиевцитѣ съ особни привилегии, после Cabyle, въ подножието на Таушанъ-тепе при Ямболъ, а още по-нататъкъ римската колония Deultum, основана отъ Веспасиана, която спеменахме вече и по-рано. Въпрѣки това, Траянъ, за да засили още повече римската колонизация въ страната, основалъ и тукъ единъ новъ градъ, нареченъ по негово име Augusta Traiana, сегашната Стара-Загора. Сѫщо така и въ плодородната долина на рѣка Марица, която имала всички благоприятни условия за единъ по-усиленъ икономически и културенъ животъ, били създадени два нови града. Единиятъ отъ тѣхъ е Plotinopolis, близо до днешната Димотика, нареченъ така по името на Траяновата жена, императрица Плотина, която съ своя благъ характеръ и високи морални качества заслужавала напълно това отличие. Тя намирала време да се занимава между другото и съ философия, както се вижда отъ нейната кореспонденция съ философа Епикура, която е запазена и до днешно време. Вториятъ градъ, Traianopolis, нареченъ така пакъ по името на Траяна, е билъ разположенъ близо до сегашния Деде-Агачъ, при селото Лъджакьой, дето се намиратъ топли минерални бани. Цитаделата на града, която се е издигала на хълма Св. Георги, дето до преди войната се намираше едно старо турско теке, както и обширнитѣ развалини въ подножието на хълма, показватъ ясно, че Traianopolis не е билъ само водолѣчебно мѣсто, но и единъ значителенъ градъ, който въ нищо не е отстѫпвалъ на другитѣ градове отъ римско време.

Също и юго-западнитѣ крайща на Мизия не сж били пренебрегнати отъ Траяна. Между Пиротъ и Нишъ, на мѣстото на днешна Бѣла-паланка, той основалъ града Remesiana, а на Косово поле, на горното течение на Вардара — града Ulpiana, днешния Липлянъ.

Ако теглимъ една равносмѣтка за колонизаторската дейность на Траяна въ Мизия и Тракия, ще получимъ следнитѣ резултати: петь по-стари общини — Serdica, Pautalia, Nicopolis ad Nestum, Topirus и Anchialus — били превърнати въ градове; две легионски селища — Ratiaria и Oescus — били преустроени като римски колонии, а новооснован били седемь града: Nicopolis ad Istrum, Marcianopolis, Augusta Traiana, Plotinopolis, Traianopolis, Remesiana и Ulpiana.

Лесно е да се разбере, какво огромно значение сж имали всички тѣзи градове за закрепването на римско-елинистическата култура и колко много сж измѣнили тѣ физиономията на цѣлата страна въ продължение само на нѣколко години. Въ всички времена и държави само градското население се явява като носитель на една по-висока култура и само въ градоветѣ могатъ да се създадатъ благоприятни условия за засилването и процъвтяването на тази култура. По тази причина Мизия и Тракия, безъ реформитѣ на Траяна, сж щѣли да стоятъ още дълго време въ своето сравнително първобитно състояние, безъ да могатъ да се подравнятъ съ останалитѣ римски провинции. Въ пълно съзнание на това нѣщо, Траянъ не се спиралъ ни най-малко предъ мжчнотиитѣ, съ които било свързано уреждането на толкозъ много градове и заселването имъ съ колонисти отъ други страни на империята.

Съвсемъ погрѣшно би било да се мисли, че основанитѣ отъ Траяна градове въ Мизия и Тракия сж били градове само по име, и че тѣ не сж представлявали нищо друго, освенъ уголѣмени села, безъ особна градска физиономия. Археологическитѣ изучвания, направени до сега у насъ, колкото и да сж недостатъчни, все пакъ ни даватъ възможность да си съставимъ понятие и за външния изгледъ на тѣзи градове. Типиченъ примѣръ за единъ тогавашенъ градъ ни дава Nicopolis ad Istrum, чиито развалини произвеждатъ и днесъ още дълбоко впечатление иа всѣки пжтешественикъ. Разкопкитѣ, които бѣха започнати на това мѣсто преди повече отъ 25 години и които отпосле за жалость не можаха вече да бждатъ продължени, откриха поне най-важнитѣ части на града. По срѣдата на града се е намиралъ пазарниятъ площадъ, тъй нареченията форумъ, около който се издигали храмоветѣ и другитѣ по-важни обществени постройки, които и днесъ ни очудватъ съ своята богата архитектура и съ своя монументаленъ видъ. Въ форума билъ концентриранъ цѣлиятъ общественъ животъ на града. Тукъ сж ставали всички

по голѣми събрания, тукъ сж идвали гражданитѣ, за да узнаятъ новинитѣ или да прекаратъ въ забавни разговори съ свои познати, тукъ сж се сключвали всички важни търговски сдѣлки и сж се обсжждали всички въпроси по управлението на града, тукъ сж се издигали и бронзовитѣ статуи на римскитѣ императори, подставкитѣ отъ които, заедно съ надписитѣ, сж запазени отчасти и до днесъ. Отъ обществвенитѣ постройки, които се намирали вънъ отъ района на форума, трѣбва да споменемъ на първо мѣсто банитѣ, на които римлянитѣ обръщали особено внимание и които у тѣхъ служили не само за чистота, но и като мѣсто за спортъ. Видно мѣсто е заемалъ въ града и единъ значителенъ театъръ, чиято зала, съ амфитеатрално наредени въ полукржгъ пейки, е още отчасти запазена. Градътъ ималъ освенъ това канализация и водопроводи, които сжщо отчасти сж запазени и за които много отъ сегашнитѣ градове у насъ биха могли да му завидятъ, а наоколо билъ заграденъ съ здрава крепостна стена, която го е пазѣла отъ неприятелски нападения. Сжщитѣ условия сж сжществували безъ съмнение и въ другитѣ основани отъ Траяна градове въ България, и ако единъ день въ развалинитѣ на нѣкои отъ тѣхъ се направятъ разкопки, може съ положителность да се разчита, че ще се откриятъ сжщитѣ паметници на една висока градска култура.

Случаятъ съ Nicopolis ad Istrum показва, че тогавашнитѣ римски градове били застроявани съ голѣми срѣдства, съ всички приспособления на тогавашното градско благоустройство, и то въ единъ твърде кжсъ срокъ, както това става днесъ напр. въ Америка. Отъ това се вижда, че постройката на тѣзи градове трѣбва да е била ржководена отъ твърде опитни тогавашни инженери и архитекти. И наистина, ние знаемъ, че по време на дакийскитѣ войни на Траяна въ Мизия се намиралъ знаменития тогавашенъ архитектъ Аполодоръ отъ Дамаскъ, който ржководѣлъ постройката на голѣмия мостъ на Дунава, между Кладово и Турно-Северинъ. Този мостъ, който минавалъ за едно отъ чудесата на стария свѣтъ, ималъ дървена конструкция върху каменни устои, следи отъ които сж запазени и до днесъ. Вѣроятно е, следователно, че Аполодоръ отъ Дамаскъ билъ главниятъ съветникъ на Траяна и по отношение на неговата строителна дейность въ Мизия и Тракия, тъй че основанитѣ въ тѣзи провинции градове отъ Траяна сж били може би застроени по планове на самия Аполодора.

Втората страна на Траяновата дейность въ Мизия и Тракия се заключавала, както вече казахме, въ прокарването на нови и удобни пжтища. Въ това отношение римлянитѣ сж били голѣми майстори и никой другъ отъ старитѣ народи не е могълъ да имъ съперничи. Може безъ преувеличение да се каже, че обширната римска империя е могла да се управлява отъ единъ центъръ само благодарение на многобройнитѣ здрави

и винаги добре поддържани пѫтища, които сѫ създавали удобни и бързи съобщения съ всички нейни крайща. И до днесъ още на много мѣста сѫ запазени остатъци отъ тѣзи пѫтища, които веднага се познаватъ по солидната си направа. При завземането на всѣка нова провинция, една отъ първитѣ грижи на римлянитѣ била, да се построятъ необходимитѣ пѫтища, предимно по военно-стратегически съображения, за да се улесни движението на легионитѣ. По сѫщия начинъ сѫ постѫпили римлянитѣ и въ Мизия и Тракия, веднага щомъ сѫ окупирали тѣзи страни.

Отъ два латински надписа, отъ които единиятъ е намѣренъ при с. Михилци (Карловско), а другиятъ при с. Бучино (Софийско), ние узнаваме, че още въ 61 год. сл. Хр., при царуването на императора Нерона, тогавашниятъ прокураторъ на Тракия, Титъ Юлий Устъ, разпоредилъ да се построятъ по военнитѣ пѫтища на провинцията необходимитѣ ханища и военни станции (tabernae и praetoria). Сѫщо тъй рано се почнало прокарването на пѫтищата и въ Мизия. Отъ другъ единъ латински надписъ ние узнаваме, че още презъ времето на императора Тиберия (14—34 год.) IV Скитски и V Македонски легиони прокарвали по дѣсния брѣгъ на Дунава единъ пѫть, кой водѣлъ отъ укрепения лагеръ Viminacium при Костолацъ на изтокъ къмъ устието на рѣка Поречка. По-късно, презъ време на Флавиевцитѣ, този пѫть наново билъ поправянъ, а Траянъ, въ свръзка съ походитѣ си противъ дакитѣ, го продължилъ къмъ Кладово, при което особени мѫчнотии представлявали стръмнитѣ скалисти брѣгове на Дунава въ околностьта на Желѣзнитѣ врата. Изрично се споменава, че войницитѣ били принудени да разбиватъ скалитѣ и да подграждатъ платото съ дървени греди, за да добиятъ нуждната широчина за пѫтя. Когато Дакия била окончателно покорена, пѫтьтъ по дѣсния брѣгъ на Дунава билъ продълженъ презъ цѣла днешна България и Добруджа чакъ до Черно море. По такъвъ начинъ, посрѣдствомъ сѫществуващитѣ вече пѫтища въ римска Германия, било създадено първото прѣко сухопѫтно съобщение между Северното и Черното морета. Това събитие е имало грамадно културно значение и е допринѣсло безъ съмнение твърде много за романизирането на Мизия и за нейното сближение съ западнитѣ области на империята.

За другитѣ пѫтища, построени отъ Траяна въ Мизия и Тракия, нѣмаме положителни сведения. Наистина, римскиятъ пѫть отъ Бѣлградъ презъ София и Пловдивъ за Цариградъ носи по предание името на Траяна. Това обаче не показва, че пѫтьтъ е билъ прокаранъ отъ този императоръ, тъй като народното предание въ балканскитѣ земи, както е известно, приписва на Тряна всѣка по-значителна римска развалина. Напротивъ, споменатиятъ преди малко латински надписъ отъ Бучино показва явно, че този пѫть, поне отчасти, сѫществувалъ

още презъ първия вѣкъ сл. Хр. Съ по-голѣма сигурность може да се приеме, че пжтищата, които е строилъ Траянъ въ Мизия и Тракия, сж се намирали въ свръзка съ основанитѣ отъ него градове. Между тѣхъ като главенъ пжтенъ вжзелъ се явява пакъ Nicopolis ad Istrum, дето сж се кръстосвали най-важнитѣ пжтища въ северна България. До колкото може да се сжди отъ запазенитѣ днесъ следи, отъ тукъ излизали къмъ западъ и къмъ северъ два главни друма, първиятъ отъ които водѣлъ къмъ Oescus, а вториятъ отивалъ къмъ укрепения лагеръ Novae при Свищовъ, дето е квартирувалъ първиятъ Италийски легионъ. Другъ единъ твърде важенъ друмъ излизалъ отъ Nicopolis въ юго-източна посока и, презъ Твърдишкия проходъ, водѣлъ за Кабиле, близо при днешния Ямболъ, дето се разклонявалъ въ три направления: на изтокъ къмъ Анхиало, на юго-западъ къмъ Augusta Traiana (Стара-Загора) и на югъ, по течението на Тунджа и Марица, къмъ Plotinopolis и Traianopolis. Наредъ съ римския пжть отъ Oescus (Гигенъ) и Melta (Ловечъ) презъ Троянския проходъ за Пловдивъ, който сжществувалъ най-късно отъ срѣдата на първия вѣкъ сл. Хр., Траяновиятъ друмъ презъ Твърдишкия проходъ за Кабиле билъ главното съобщително срѣдство между Мизия и Тракия презъ Балкана.

Покоряването на Дакия, уреждането на градоветѣ и прокарването на нови пжтища въ Мизия и Тракия, били за Траяна главнитѣ срѣдства, съ които той смѣталъ да осигури траенъ миръ на тѣзи провинции и да засили тѣхната романизация. По-нататъшното развитие на нѣщата показва, че въ това отношение Траянъ напълно сполучилъ. Неговитѣ реформи упражнили грамадно влияние и върху вжтрешното развитие на провинциитѣ. Макаръ и да не разполагаме още съ достатъчно материалъ, за да можемъ да проследимъ това развитие въ всички негови подробности, ние все пакъ сме вече въ състояние да изтъкнемъ поне главнитѣ негови проявления.

Първиятъ и най-важенъ резултатъ отъ реформитѣ на Траяна се изразява въ засилването на икономическия животъ и въ бързото подигане на народното благосъстояние. Обезпечаването на границитѣ, леснитѣ съобщения и наличностьта на голѣми градове, които представяли добри пазари и центрове на голѣма консумация, способствували извънредно много за това нѣщо. Като доказателство за голѣмото благосъстояние на страната, настжпило следъ реформитѣ на Траяна, се явяватъ преди всичко значителнитѣ обществени и частни постройки отъ това време. Още по-характерно е може би обстоятелството, че най-важнитѣ, най-хубавитѣ и най-многото римски паметници, намерени въ Мизия и Тракия, принадлежатъ все на втория и на третия вѣкъ, т. е. на епохата следъ Траяна. Засилването на търговията и нейното модернизиране намиратъ своето изражение въ обстоя-

телството, че почти всички основани отъ Траяна градове, съ изключение само на четири — Ratiaria, Oescus, Remesiana и Ulpiana — сж почнали твърде наскоро, отчасти още при Хадриана, да сѣкатъ свои собствени монети. За значителнитѣ богатства, които се натрупвали у мѣстното население, свидетелствуватъ и нѣкои находки у насъ, като напр. римското съкровище отъ с. Николаево въ Плѣвенско, което се състои отъ разни златни накити и сребърни сждове, а така сжщо и отъ около 1000 сребърни римски денара. Въ римскитѣ гробове при Арчаръ които датиратъ отъ втория и третия вѣкъ, се намиратъ често златни накити, и то понѣкога въ внушително количество. Тѣзи факти показватъ ясно, че населението, което е имало толкова много злато на ржка, се е радвало на значително благосъстояние и е могло да води твърде охоленъ животъ.

Материалното благосъстояние на населението е спомогнало твърде много, да се създаде и една по-висока духовна култура, която ние днесъ можемъ да доловимъ само въ областьта на изкуството, а именно въ паметницитѣ на тогавашната архитектура, скулптура и художествена индустрия. Въ Тракия главниятъ културенъ центъръ е билъ Пловдивъ, който, поне отъ времето на императора Септимия Севера (193—211 год.), се означава и като главенъ градъ на провинцията. Отъ това време нататъкъ той носи названието „блѣстящата столица на тракийската провинция.“ Пловдивъ е билъ религиозниятъ центъръ на Тракия и мѣстото, дето е заседавало тракийското провинциално събрание. Въ началото на третия вѣкъ той е получилъ и една особена привилегия, а именно привилегията да съгради храмъ за култа на римскитѣ императори, както това се вижда отъ почетната му титла неокоросъ, която той почва да носи отъ времето на Елагабала (218—222 год.). При все това изглежда, че Пловдивъ не е билъ главенъ градъ на Тракия въ тази смисъль, въ която ние днесъ обикновено разбираме тази дума. Той не е билъ административенъ центъръ на провинцията, тъй като седалището на императорския намѣстникъ се намирало не въ Пловдивъ, а въ Перинтъ, сегашното Ерекли на Мряморното море. Значителнитѣ архитектурни и скулптурни паметници отъ римската епоха, които сж открити до сега въ Пловдивъ, безъ да сж били правени за тази цель специални разкопки, свидетелствуватъ за голѣмия разцвѣтъ на града презъ това време. Отъ монетитѣ на Пловдивъ ние узнаваме, че той е притежавалъ копие отъ две знаменити произведения на античното изкуство, а именно отъ бронзовата статуя на Аполона Савроктона на Праксителя и отъ статуята на така наречения Лицейски Аполонъ, оригиналътъ на която се намиралъ въ гимназията Ликейонъ въ Атина. Въ Пловдивъ сж открити и две отъ най-значителнитѣ произведения на античната скулптура въ България, а именно мряморнитѣ статуйки на една

Муза и на единъ бикъ, които сега се намиратъ въ Народния Музей въ София. Сжщо и други градове въ римска Тракия, като Анхиало и Пауталия (Кюстендилъ), сж притежавали копия отъ знаменити произведения на Праксителя, както узнаваме това пакъ отъ съответнитѣ монети.

Кой е билъ главниятъ градъ на Мизия, това досега още не е установено съ положителность. Изглежда на всѣки случай, че поне презъ по-късната епоха седалището на императорския намѣстникъ на провинцията е било въ Novae при Свищовъ. Отъ римскитѣ градове на Мизия ние сжщо притежаваме редица значителни скулптурни произведения, които свидетелствуватъ за видното мѣсто, което изкуството е заемало въ духовния животъ на страната презъ това време. Историята на нашата страна презъ римската епоха ни учи още веднажъ, че изкуството и духовната култура процъвтяватъ само тамъ, дето има миръ и значително материално благосъстояние.

IV. Сждбинитѣ на Мизия и Тракия презъ късноримската епоха.

Редътъ, който е билъ установенъ въ Мизия и Тракия отъ Траяна, се е задържалъ безъ сжществени промѣни въ продължение на около единъ вѣкъ и половина — време напълно достатъчно, за да може дѣлото на Траяна да узрѣе и да даде своитѣ плодове. Обаче отъ срѣдата на третия вѣкъ започватъ събития, въ свръзка съ така нареченото велико преселение на народитѣ, които коренно промѣнятъ условията не само на Б-ския п-овъ, но и въ цѣлата римска империя. Ние тукъ не можемъ да се спираме по-подробно върху тѣзи събития, нито пъкъ да изброяваме всички нашествия на северо-източнитѣ народи, които презъ това време били насочени къмъ римскитѣ владения на Б-ския п-овъ. Това сж въпроси, които могатъ да добиятъ своето правилно освѣтление, само ако тѣ се разглеждатъ въ свръзка съ общата история на римската империя презъ последнитѣ столѣтия на нейното сжществуване. По тая причина ние тукъ ше се ограничимъ да изтъкнемъ само нѣкои по-важни моменти отъ варварскитѣ нашествия въ Мизия и Тракия, които нанасатъ силенъ ударъ на римско елинистическата култура въ тѣзи страни, като разклащатъ издъно и основитѣ на тогавашния политически и социаленъ строй.

Първиятъ сериозенъ конфликтъ на римската империя съ народитѣ, които населявали тогава централна и източна Европа, се проявява при царуването на Маркъ Аврелия въ така нареченитѣ маркомано-сарматски войни, които били водени при най-неблагоприятни за римлянитѣ условия отъ 166 до 180 год. Въ тия войни сж взели участие съ голѣма упоритость всички народи, които се намирали въ съседство съ римскитѣ владения отъ устието на Дунава чакъ до неговитѣ извори.

Най-много и непосрѣдствено сж били заплашени провинциитѣ Дакия, Мизия и Панония. Ние видѣхме вече, че още въ 168 год. петиятъ Македонски легионъ, въ свързка съ тѣзи събития, е билъ премѣстенъ отъ Мизия въ Дакия, дето до това време е квартирувалъ само единъ легионъ, а именно XIII легионъ съ прѣкора „Близнакътъ" (Gemina).

Докжде е отивалъ страхътъ на населението въ дунавскитѣ земи презъ време на маркомано-сарматскитѣ войни, се вижда най-добре отъ обстоятелството, че даже Пловдивъ, предъ видъ на грозящата опасность, билъ наново укрепенъ и приготвенъ за отбрана, макаръ той да се е намиралъ толкозъ далечъ отъ мѣстото на военнитѣ действия. Сжщитѣ предпазителни мѣрки сж били взети тогава безъ съмнение и въ други градове на Б-ския полуостровъ. На всѣки случай ние знаемъ, че тогава били поправени и крепостнитѣ стени на града Салона въ Далмация, и то отъ гарнизона, който квартирувалъ въ тоя градъ. Възобновяването на пловдивската крепость било извършено съ срѣдства отъ императорската каса, а не за смѣтка на самия градъ. Това обстоятелство показва, че римското главно командуван : отдавало твърде голѣмо значение на пловдивската крепость и искало да си осигури една здравапа за въ своя тилъ.

За да спечелятъ маркомано-сарматскитѣ войни, римлянитѣ били принудени да направятъ неимовѣрни усилия. Положението се е усложнило значително и отъ появяването на чумата, пренесена отъ войскитѣ, които тогава, следъ завършване на войната срещу партитѣ, римлянитѣ докарали отъ Азия въ помощь на европейскитѣ си войски. Самъ императорътъ Маркъ Аврели, който е добре известенъ и като философъ, въпрѣки стоическитѣ си убеждения, лично ржководѣлъ всички военни действия до самата си смърть. Макаръ неговитѣ планове за създаването на две нови римски провинции, Маркомания и Сарматия, да не могли да се осжществятъ, все пакъ войната била завършена благополучно за римлянитѣ и тѣхнитѣ владения за този пжть поне били спасени.

Обаче мирътъ не траялъ дълго време. Като оставяме на страна по-незначителнитѣ стълкновения, които не могли да иматъ важни последици, ще споменемъ само нашествията на готитѣ, които започватъ още презъ първата половина на III вѣкъ, при царуването на императора Максимина (235—238 г.), и които сж били сждбоносни за цѣлата римско-елинистическа култура на Б-ския п овъ.

Още въ 235 год. римскитѣ владения въ Бесарабия и източна Влахия били изгубени за римлянитѣ, а малко по-късно, къмъ 256 год., сжщата участь постига и провинцията Дакия. Само укрепенитѣ мѣста още се държали за известно време. Дунавскитѣ легиони, заети съ многогодишни граждански войни и съ постоянното качване и сваляне на ефемернитѣ римски императори отъ третия вѣкъ, не били вече въ състояние да

отбраняватъ границата срещу силния напоръ на готитѣ и на тѣхнитѣ съюзници. Въ продължение на тридесеть години готитѣ предприематъ многобройни нашествия къмъ Гърция и Мала-Азия, отчасти по сухо презъ Мизия и Тракия, отчасти съ флотата си презъ Черното море, и опустошаватъ съвършенно всички тия земи, безъ да се спиратъ за по-дълго време въ тѣхъ. Обаче силнитѣ крепости, като Пловдивъ, могли въ повечето случаи да противостоятъ на тѣзи нападения и бурята минавала обикновено край тѣхъ, безъ да имъ причини значителни щети. Ние знаемъ, че Пловдивъ презъ време на тѣзи нашествия е билъ превзетъ отъ готитѣ само единъ пѫть, а именно при тѣхния походъ подъ началството на краля имъ Книва въ 250 год. Едва най-после следъ голѣмата победа на императора Клавдия II (268—270 год.) при Нишъ, която споредъ свидетелството на Цозима костувала на готитѣ до 50,000 мъртви и вследствие на която императоръ Клавди получилъ прѣкора „Готски", нашествията на готитѣ намалѣли значително, безъ пакъ да престанатъ напълно.

На всѣки случай всички римски владения върху лѣвия брѣгъ на Дунава били безвъзвратно загубени. Като съзнавалъ напълно, че римлянитѣ не ще могатъ да удържатъ понататъкъ тѣзи владения, приемникътъ на Клавдия, императоръ Аврелианъ (270—275 год.), оттеглилъ окончателно римскитѣ гарнизони и граждани отъ тѣхъ и ги заселилъ на дѣсния брѣгъ на Дунава, въ днешна северо-източна Сърбия и северозападна България, дето за удовлетворение на римския патриотизъмъ била създадена провинцията „Нова Дакия", която обемала части отъ двѣтѣ Мизии. Погранichнитѣ укрепления били възобновени, а двата легиона, които до тогава квартирували на северъ отъ Дунава въ Дакия, били настанени сега въ Нова Дакия на югъ отъ Дунава. Единиятъ отъ тѣхъ, тринадесетиятъ легионъ съ прѣкора „Близнакътъ" (Gemina) дошълъ въ Ratiaria (Арчаръ), а петиятъ Македонски легионъ се върналъ пакъ въ стария си лагеръ при Oescus (Гигенъ).

Нашествията на готитѣ, често съпровождани и отъ чума, причинили грамадни опустошения на Б-ския п-овъ. Много цвѣтущи градове сѫ били сринати; населението, разрѣдено съвършенно отъ постояннитѣ бедствия и отвеждането на стотици хиляди роби, било съсипано материално, а земята оставала необработена. Въ обезлюденитѣ области императоръ Аврелианъ и неговиятъ наследникъ Пробъ (276—282 год.) заселватъ голѣмо количество готи, карпи и бастарни, като въвеждатъ по този начинъ и въ долнодунавскитѣ страни въ голѣми размѣри тъй наречения колонатъ — единъ видъ крепостничество на заселенитѣ, които били длъжни да служатъ въ войската и да обработватъ дадената имъ земя.

Такова било положението въ Мизия и Тракия, когато императоръ Диоклецианъ (284—305 год.) поелъ управлението и

чрезъ своитѣ обширни реформи се опиталъ да възроди отпадналата мощь на римската империя. Тѣзи общи за цѣлата империя реформи засѣгнали, разбира се, и долнодунавскитѣ провинции, които сега получаватъ ново военно и административно устройство. Върху тѣзи промѣни, които сѫ още твърде малко проучени, азъ тукъ нѣма да се спирамъ. Ще отбележа само, че въ днешна Добруджа, за засилване на римскитѣ позиции при устието на Дунава, отдето идѣла главната опасность и отдето минали по-късно и Аспаруховитѣ българи, била създадена една нова провинция подъ името Скития. Главното ядро на нейния гарнизонъ се състояло отъ два новоообразувани легиона, а именно отъ първия Иовиевъ легионъ, лагерътъ на който се намиралъ въ Noviodunum (сегашната Исакча), и втория Херкулиевъ легионъ, който е билъ настаненъ въ Troesmis (Иглица), дето до 168 год. квартирувалъ петиятъ Македонски легионъ.

По такъвъ начинъ ние виждаме, че въ времето на Диоклециана долнодунавската граница на римската империя, отъ Бѣлградъ до устието на Дунава, се заемала отъ осемь легиона, отъ които на всѣка отъ тогавашнитѣ четири долнодунавски провинции се падали по два легиони, а именно, IV Флавиевъ легионъ въ Бѣлградъ и VII Клавдиевъ легионъ въ Костолацъ за горна Мизия; XIII легионъ „Близнакътъ“ въ Арчаръ и V Македонски легионъ въ Гигенъ за Нова Дакия; I Италийски легионъ въ Стъкленъ при Свищовъ и XI Клавдиевъ легионъ въ Силистра за долна Мизия и, най-после, I Иовиевъ легионъ въ Исакча и II Херкулиевъ легионъвъ Иглица.

Две столѣтия по-рано, а именно при създаването на провинцията Мизия, сѫщата тази граница се заемала само отъ два легиона. Тѣхното число, презъ течение на втория и третия вѣкъ, както изтъкнахме това и по-горе, постоянно се е увеличавало, докато най-после тѣ ставатъ осемь. Обратниятъ процесъ можемъ да констатираме на рейнската граница на римската империя. Тамъ въ началото на императорската епоха стояли осемь легиона, обаче по-късно тѣ сѫ могли да бѫдатъ намалени постепенно на половина. Това е единъ твърде важенъ фактъ, който заслужава особно внимание. Той показва по-добре отъ всичко друго, какъ военно-политическото значение на Б-ския п-овъ за римската империя постоянно се увеличавало — едно обстоятелство, което е упражнило безспорно не малко влияние върху решението на Константина Велики, да създаде въ Цариградъ втора една столица на империята и да подготви по тоя начинъ нейното по-късно раздѣляне на две половини.

Причинитѣ, за да се струпатъ толкозъ много римски войски на долнодунавската граница се криятъ безъ съмнение преди всичко въ мѫчнотиитѣ, които римлянитѣ още отъ самото начало срѣщали при опита си, да се наложатъ на мѣ-

стното население, както и въ многобройнитѣ войни, които тѣ трѣбвало да водятъ съ своитѣ съседи на северъ отъ Дунава. Обаче наредъ съ това сжществувала и друга една не по-малко важна причина. Единствената велика сила, съ която римлянитѣ презъ време на империята идвали постоянно въ стълкновение, били партитѣ въ Месопотамия и Иранъ, противъ които тѣ били принудени често да воюватъ. Обаче ориенталскитѣ легиони, които стояли на ефратската граница, не били въ състояние да водятъ успѣшно тѣзи войни, тъй като тѣ нито сж имали нуждната численность, нито пъкъ сж се отличавали съ достатъчно строга дисциплина. И наистина, ако ние проследимъ по-подробно историята на римскитѣ войни срещу партитѣ, ще видимъ, че дунавскитѣ легиони сж вземали винаги участие въ тѣзи войни. Следователно, вече поради разположението си по срѣдата на границата, между Изтокъ и Западъ, дунавскитѣ легиони имали двойната задача, да защищаватъ както дунавската, така и ефратската граница на империята. На тази двойна задача е трѣбвало да отговаря и тѣхната численность.

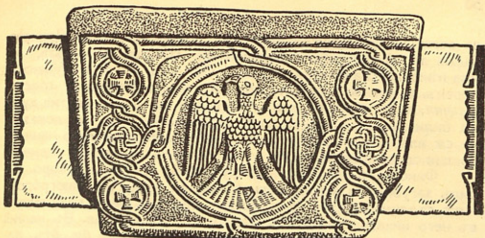
Въпрѣки това постоянно засилване на римскитѣ позиции на долния Дунавъ, което достига своята най висока степень въ времето на Диоклециана, римлянитѣ пакъ не сж били въ състояние да спратъ нашествията на готитѣ и на други северни народи въ дунавскитѣ провинции, които продължаватъ, макаръ и въ по-ограниченъ размѣръ, и следъ победата на императора Клавдия при Нишъ. Наистина, Константинъ Велики (306—337), следъ нѣколко сполучливи сражения, сключва съ готитѣ въ 332 год. договоръ, който осигурява на долнодунавскитѣ провинции тридесетгодишенъ миръ. Обаче още при царуването на императора Валента (364—378) нашествията на севернитѣ народи се подновяватъ съ още по-голѣма сила. Готи, алани, хуни и славяни наводняватъ отново Б-ския п-овъ, като опустошаватъ всичко по пжтя си. Приемникътъ на Валента, Теодоси I (379—395), се вижда най-после принуденъ да засели въ Мизия голѣмо количество готи, и то не вече като победени и покорни поданници, но като съюзници на източната римска империя.

Варварскитѣ нашествия на Б-ския п-овъ сж докарали безъ съмнение голѣми промѣни както въ културнитѣ и социални условия на Мизия и Тракия, така и въ етнографския характеръ на тѣхното население. Мизия и Тракия, при раздѣлянето на римската империя въ 395 год., представяли и въ дветѣ тѣзи отношения нѣщо съвършенно различно отъ това, което тѣ сж били две столѣтия по-рано въ времето на Траяна и Хадриана. И двете тѣзи страни сж сподѣляли процеса на разложението, който презъ това време обхваналъ цѣлата римска империя. Елинистическо-римската култура се намирала при своя залѣзъ. Обаче погрѣшно би било да се мисли, че тази

култура е пропаднала само вследствие на варварскитѣ нашествия. Тя се е разяждала и отъ вжтрешни причини и е загивала бавно, постепенно, като е възприемала съ течение на времето все повече чужди елементи, безъ да престане да упражнява и отъ своя страна силно въздействие върху всички ония народи, които сж идвали въ непосрѣдствено съприкосновение съ нея.

Така е било и на Балканския п-овъ. Въпрѣки всички бури и промѣни, които Мизия и Тракия преживѣли презъ III и IV вѣкъ, римско-елинистическата култура въ тѣзи страни не била унищожена. Тя само се промѣняла, като постепенно се приспособявала къмъ новитѣ условия. Това се вижда найдобре отъ обстоятелството, че по-старитѣ римски градове, въпрѣки всички нашествия и опустошения, не изчезнали, но, напротивъ, продължавали да процъвтяватъ и презъ старохристиянската епоха, като повечето отъ тѣхъ станали седалища на епископи. Изобщо християнството е намѣрило още твърде рано широко разпространение въ Мизия и Тракия. Особно силни изглежда да сж били християнскитѣ общини още презъ IV вѣкъ въ Сердика и въ Маркианополъ. Великолепнитѣ паметници на старохристиянската епоха, които сж запазени на много мѣста у насъ, показватъ на всѣки случай, че Мизия и Тракия не само не сж били по това време опустошени и запустѣли страни, но че тѣ, напротивъ, въ времето на Юстиниана, когато започватъ славянскитѣ преселвания на Б-ския п.овъ, се отново съвзели и преживѣвали втория свой разцвѣтъ. Следователно и презъ тази епоха Мизия и Тракия все още принадлежали къмъ странитѣ на античната цивилизация и тукъ именно българитѣ влѣзли въ непосрѣдствено съприкосновение съ тази цивилизация.

Напоследъкъ единъ отъ най-виднитѣ съвременни английски историци, Sir William Ramsay, бѣ изказалъ парадоксалната на пръвъ погледъ мисъль, че само ония народи сж успѣли да създадатъ трайни държавни организации, които сж се настанили въ едновремешнитѣ римски провинции. Българитѣ принадлежатъ къмъ тия именно народи. Ако българската държава би била създадена не отсамъ Дунава, но нейде на северъ отъ него, тя сигурно би изчезнала сжщо така бързо и безследно, както изчезнаха държавитѣ на волжскитѣ българи, на хазаритѣ, на хунитѣ и на аваритѣ. Българската държава стана на Б-ския п-овъ една отъ наследницитѣ на римската империя и израстна върху развалинитѣ на античната цивилизация. Въ това обстоятелство се крие безъ съмнение една отъ причинитѣ за нейната жизнеспособность. Защото, колкото това днесъ и да се оспорва, античната цивилизация, която е легнала така дълбоко въ основата на цѣлата наша съвременна цивилизация, е била винаги и ще остане наймощниятъ стимулъ за истинския напредъкъ на човѣчеството.

ПОЛОЖЕНИЕТО НА АСПАРУХОВИТѢ БЪЛГАРИ ВЪ РЕДА НА ТЮРКСКИЯ КЛОНЪ ОТЪ АРИО-АЛТАЙСКИТѢ НАРОДИ

отъ проф. Ст. Младеновъ

I.

Близу преди 60 години излѣзе на свѣтъ една извънредно занимлива книга подъ насловъ „Історія блъгарска подъ имя Унновъ, сочинена отъ Гавріила Крьстьовича, членъ отъ Върховното ц. судилище Диван-і-ахкям-і адліе,“[1]) въ която авторътъ, заслужилъ особено по църковния ни въпросъ, прокарва възгледа, че българитѣ сж отъ хунско потекло, та използува въ тая първоначална история на българитѣ всички познати нему сведения за хунитѣ и особено за бележития хунски владѣтель Атила, за когото и се дава като истинска художествена история между другото и разказътъ на готския дееписецъ Йордана.

Въ сжщата 1869 година, когато е започната Крьстьовичовата книга, излѣзоха, далечъ отъ България (въ Виена), и други две съчинения по българска история отъ именития нашъ, тогава още младъ, ученъ Маринъ Дриновъ — по-голѣмото е „Исторически прегледъ на българската църква отъ самото й начало и до днесъ“, а второто, по-кжсо, тъкмо засѣга оня периодъ отъ българската история, съ който се занимава и Крьстьовичъ, само че въ съвсемъ друго освѣтление; въ „Погледъ врьхъ происхожданье-то на българскій народъ и началото на българска-та історія“ Дриновъ е наклоненъ по скоро да смѣта Аспаруховитѣ българи за финско племе, при все че не намира въ българския старъ и новъ езикъ никакви следи отъ фински думи.

И понеже единъ толкова авторитетенъ изследвачъ на славянскитѣ старини като П. И. Шафарикъ бѣ говорилъ

за остатъци отъ фински думи въ старославянски, Дриновъ бърза да обясни работата. Наистина, Шафарикъ смѣта, че има нѣколко славяно-български думи отъ чудски (фински) коренъ, а именно *кумиръ, капище, влъхвъ, припратъ, сопелъ, млъния, чудъ, исполинъ*, но и самъ той не мисли, че тия думи сж били заети отъ езика на Аспаруховата орда, а доказва, че сж влѣзли въ нашия езикъ много по-рано, когато нашитѣ предци славяни сж живѣели въ съседство съ чудскитѣ племена.

Финскиятъ езикъ на Аспаруховитѣ българи скоро се билъ загубилъ и завоевателитѣ приели езика на многобройнитѣ съединени подъ тѣхна власть славяни, безъ да оставятъ въ него никаква следа отъ своето чудско наречие. Въ нашия езикъ има заети думи отъ гръцки, турски, може би отъ албански, влашки и др., но за нѣкоя финска дума не се знае. И откъмъ тая страна има голѣма разлика между езика на българитѣ отъ една страна и езицитѣ напр. на френци и руси. И тритѣ тия народи дължатъ името си на чужденци, ала въ френския езикъ, който е въ основата си латински, има нѣколко стотини старогермански думи отъ езика тъкмо на ония франки, които сж дали името си на романизуванитѣ гали; тъй сжщо и въ славянския езикъ наруситѣ, които носятъ старогерманско (староскандинавско, варяжско, нордско или норманско, старошведско) име, сжщо има староскандинавски думи отъ езика на Рюриковитѣ варяги, когато въ езика на българитѣ, които сж по произходъ славяни, а сж приели името на Аспаруховата завоевателска дружина, нѣма ни думица отъ финския езикъ на тая дружина.

Особено любопитно е, че Дриновъ се спира да говори и за наставката „суфикса" *-чия* или *-джия*, която Шафарикъ смѣталъ за финска, и смѣло заявявя, че въ тоя случай Шафарикъ се билъ излъгалъ; „Окончаніе-то чія или джія въ дума-та бирджія Шафарикъ также считa за чудско окончаніе . . . но колкото за окончаніето джія или чія, той се е излъгалъ. Това окончаніе, до колкото знаемъ, не се срѣща въ старо-българскій езыкъ, а въ новій то е внесено отъ турскій езыкъ и се употреблява по̀-вѣчето въ турскитѣ рѣчи; напр. халваджія, конакчія, вергиджія, бозаджія".

Тѣзи Дринови думи сж твърде знаменателни за отношението на Дринова къмъ тюркската теория за произхода на Аспаруховитѣ българи, и въобще къмъ въпроса за неславянското потекло на първичнитѣ, Аспаруховитѣ българи, които сж дали само името си на по-голѣмата часть отъ балканскитѣ славяни. Затова и въ една кжса бележка на стр. 41 отъ „Погледа" Дриновъ пише; „Тунманъ и Енгель сж доказвали, че тѣзи (Аспаруховитѣ) Българе сж отъ татарско потекло, Раичъ и Венелинъ сж ги пріемали за славяни, въ наши дни се появи една нова теория за нихъ, която ги искарва *монголи*.

Особно много е разпространено сега едно мнѣніе, което ги искарва за една *смѣсь отъ татарското и чудското* племе и ги нарича *финно-татаре. — Ніе приемаме Шафариково-то мнѣніе, че тѣ сѫ били отъ чудско или финско потекло.* При това бързаме да забѣлѣжимъ, че *насъ твърдѣ малко ни занимава потеклото на тѣзи българе, защото този въпросъ си нѣма мѣстото въ історія-та на нашій народъ,* който не е тѣхенъ потомъкъ и нѣма нищо общо съ тѣхъ, освѣнъ само име-то, което той случайно (!) пріе отъ тѣхъ".

Това последно мнение попрѣчи на Дринова да заеме правилно становище къмъ въпроса за тюркския характеръ на Аспаруховско-българския езикъ; то не му е сякашъ позволило и да оцени добре значението на старобългарскитѣ думи съ белези на тюркски произходъ. Това Дриново предубеждение го е и накарало да пише, че окончание чія не се срѣщало въ старобългарски, когато въ Миклошичовия *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum* отъ 1862—1865 година се намиратъ редъ думи съ окончание *чии* въ единъ отъ най-типичнитѣ старобългарски паметници — Сѫпрасълския сборникъ, за който е доста отдавна установено, че е паметникъ северо-източнобългрски, че произхожда тъкмо отъ областьта, дето сѫ били заседнали Аспаруховитѣ първични българи. Заслужва особено внимание обстоятелството, че тия думи сѫ по коренъ славянски, а сѫ образувани съ окончание *-чии*, за което (формата *-чия*) и самъ Дриновъ признава, че е тюркско. Нека споменемъ отъ тия думи: кънигъчии, синонимъ на кънижьникъ, сокачии въ смисълъ на готвачъ (отъ общославянска дума *сокъ)*, шаръчии „живописецъ, грц. зографъ", т. е. „който шари"; и тритѣ думи се срѣщатъ все въ Супрасълския сборникъ, а кънигъчии се явява сѫщо въ Остромировото евангелие, което е преписано навѣрно отъ северо-източнобългарски оригиналъ, и т. н.

II.

Като имаме предъ очи Дриновото отрицателно становище по въпроса за тюркската народность и въобще за етнографското положение на Аспаруховата дружина, нѣма да ни бѫде никакъ чудно, че Кръстьовичовата „Історія блъгарска подъ имя Унновъ" не можеше да се хареса Дринову и че Дриновъ пакъ побърза да повтори своето мнение въ една доста сурова критика. Вече самия насловъ на критиката — *Хунни ли сме?* по поводъ на „Історія блъгарска сочинена отъ Гавріила Крьстьовича", часть I Цариградъ, 1871" — издава едностранчивото отношение на Дринова къмъ цѣлия въпросъ: Аспаруховитѣ първични българи („протобългари" или „първобългари") може да сѫ били отъ хунско потекло, както туй се доказа днесъ надъ всѣко съмнение, а ние, днешнитѣ българи, които носимъ тѣхното име, сме си сла-

вяни! Нѣмаше, прочее, защо Дриновъ да си служи съ такъвъ насловъ, щомъ излиза да говори по единъ исторически въпросъ въ единственото тогавашно чисто научно „Периодическо списание на Българското книжовно дружество“ (год. I, кн. 5—6, стр. 210—238, Браила 1872).

Дриновъ не може да разбере, отгде се е взела Крьстьовичовата „твърда вѣра, че ние сме унуци на хуннитѣ, че тѣ сж нашитѣ праотци“. Голѣмъ трудъ билъ положилъ Г. Крьстьовичъ за това свое произведение, но уви! този почтенъ трудъ е нàпусто; отъ Уннобългарската история нѣмало да излѣзе никаква освѣта за нашата история, па и трѣбвало да се изхвърлятъ като извори за най-ранната българска, сиречь хунска история и Прокопий, и Агатий, и Йорданъ („Йорнандъ“), и латинский Марцелинъ, и византийский Прискъ! За свидетелствата на последнитѣ двама Дриновъ признава, че сж „много любопитни за историята на хунскитѣ жилища въ Европа“, но за прежнитѣ имъ жилища въ Азиятска Сарматия нѣматъ никаква цена.

Вѣрно е, че Крьстьовичовото изложение на хунската първобитна история нѣма много общо съ истинитѣ, които се установиха въ по-ново време, но не по-малко вѣрно е, че историята на българитѣ не може да се не занимава съ историята на хунскитѣ племена, защото *въ най-ново време се доказа* очевидно надъ всѣко съмнение, *че езикътъ на Аспаруховитѣ първобългари има несъмнено тюркски характеръ* и защото за хунитѣ е сжщо повече отъ вѣроятно, че сж били народъ отъ тюркско потекло.

Дълга и не твърде òправна и тежка за четене щѣла да излѣзе разправата му, пише нататъкъ Дриновъ, ако би се заловилъ да издирва, дали сж били българи ония утургури и кутругури, за които говори Кръстьовичъ, и дали ако сж българи, сж пъкъ и хунски племена. Прокопий, Агатий и Менандъръ строго отличаватъ славянитѣ отъ кутругуритѣ и утигуритѣ, за които казватъ, че били хуни. „Истина ли тѣ сж хуни или не, разбиратъ ли се подъ тѣхнитѣ имена българи или не — това намъ не ни влази въ работа“, продължава Дриновъ. „Главното е да знаемъ, че тѣ не сж словѣне, не ни сж нито бащи, нито чичове. Тѣмъ не трѣбва да имъ се дава мѣсто въ нашата історія, както си нѣматъ въ нея мѣстото и тѣзи Българе, които Г. Кръстьовичъ ходи да издирва въ азиатска Сарматия и за които иска да докаже, че сж тождествени съ хуннитѣ. Не сж тѣзи Българе праотцитѣ на наший народъ, нито сме пакъ ние тѣхни унуци. *Утургури ли сж тѣзи Българе, и уногундури, и уроги и кутругури, хунни ли сж или не сж хунни, отъ татарско ли сж потекло или отъ монголско, намъ ни е все едно* (к. н.). Наший народъ се е токо нарекълъ съ тѣхното име, но не се е родилъ отъ тѣхъ, ние имъ носимъ името, но въ жилитѣ ни не тече тѣхна кръвь“.

Тъй пишеше нашиятъ историкъ Дриновъ презъ 1872 год. въ Списанието на Българското Книжовно Дружество, а следъ петдесетина години Българската Академия на Наукитѣ, произлѣзла отъ сѫщото Българско Книжовно Дружество, издаде първия томъ отъ голѣмото съчинение на първия ни днесъ специалистъ по българска история — В. Н. Златарски: *„История на българската държава презъ срѣднитѣ вѣкове“* съ отдѣленъ насловъ: *„История на първото българско царство“* и съ любопитенъ и знаменателенъ подънасловъ: „часть I *Епоха на хунно-българското надмощие* (679—852)“.

Инакъ речено, това, което Дриновъ смѣташе за самоочевидна истина, именно, че въ българската история нѣмало мѣсто да се говори за неславянскитѣ, хунски или тюркски, българи-завоеватели, днесъ се оказва погрѣшно, та затуй единъ томъ отъ близу 500 страници, който се занимава съ българската история отъ Аспаруха до хана Пресиянъ, добива съ пълно право подънасловъ „Епоха на хунно-българското надмощие“.

Не е безинтересно да отбележимъ, че В. Н. Златарски, още като начеващъ историкъ, не се отказваше отъ задължението да използува за българската история и надписитѣ на нѣкои отъ първитѣ български ханове (Омортагъ и Маламиръ), за които надписи обнародва нѣколко работи още докле бѣ живъ Дриновъ, а този последниятъ и до смъртьта си остана вѣренъ на убеждението, изказано още въ първитѣ му научни работи.

III.

И тъкмо по отношението си къмъ въпроса за народностьта на Аспаруховитѣ първобългари рѣзко се отличава отъ Дринова най-известниятъ и въ чужбина авторъ на цѣлокупна българска история — Константинъ Иречекъ. Дриновъ знаеше за прочутия списъкъ на българскитѣ князе, запазенъ въ руски преписъ и издаденъ отъ А. Поповъ въ „Обзоръ хронографовъ русской редакціи (Москва 1866)“, ала не очакваше отъ него никаква освѣта за българската история и въобще мислѣше, че деянията на неславянскитѣ завоеватели отъ Аспаруховата орда не могатъ да влѣзатъ въ българската история.

Между това драгоценниятъ Именникъ на българскитѣ князе почна да привлича вниманието на разни езиковедци и и тия взеха да гадаятъ, за да проумѣятъ смисъла на непонятнитѣ думи, съ които е изпъстренъ Именникътъ. Нѣколко десетки години минаха въ догадки, докле презъ второто десетилѣтие на сегашния вѣкъ единъ фински езиковедецъ — Йос. И. Микола, професоръ въ Хелсингфорския университетъ, успѣ да разтълкува доста добре нояснитѣ думи на Именника, едни като наименования на годинитѣ („зодиитѣ“) отъ едно циклово лѣтоброение, а други като обикновени числителни.

Любопитно би било да се разгледатъ подробно разнитѣ опити за тълкуване на тъмнитѣ думи въ Именника отъ по-ранни представители на науката — руски (Хилфердингъ, Куникъ), маджарски (Хунфалви, Вамбери), немски (Томашекъ) и др., ала това, ако и да влиза въ темата ни, би ни отнело много мѣсто, а отъ друга страна доста подробно изложение на тоя въпросъ се намира въ богатия по книгописнитѣ си посочвания трудъ на г. проф. Ив. Д. Шишмановъ: Критиченъ прѣгледъ на въпроса за произхода на прабългаритѣ отъ езиково гледище и етимологиитѣ на името „българинъ"[2]).

Съ пълно право авторътъ на тоя „Критиченъ прегледъ" бележи, че успѣхитѣ на тюркската теория за произхода на Аспаруховитѣ първобългари („турско-татарската хипотеза") „се дължатъ на развитието на *лингвистиката*" (568). И вѣрно е, че безъ помощь на сравнителното индоевропейско и урало-алтайско езикознание бихме продължавали да блуждаемъ въ тъмнина и все бихме смѣтали за обидно да ни наричатъ хуни, туранци или монголи, когато въ сжщность по-скоро бихме могли да се гордѣемъ, че не сме чисти славяни (чисти въ расово отношение народи впрочемъ нѣма нигде на свѣта!), но сме до известна степень и хуни, тюрки или монголи въ тоя смисълъ, че имаме въ жилитѣ си макаръ и малко кръвь отъ *Аспаруховитѣ първобългари* или хунобългари, които *не сж били една грабителска орда отъ скитници, а племе съ доста висока материална култура, що я* е носило откъмъ Изтокъ, отъ Китай, и съ силенъ *духъ за държавно устройство*, чрезъ който наклоннитѣ къмъ безвластие славянски множества ставатъ народъ съ своя държава и творятъ история.

И така трѣбва да признаемъ, че Дриновъ имаше право да сравнява начепкитѣ на българската държава и народность съ рускитѣ и френскитѣ. И рускитѣ (източнитѣ) славяни ставатъ държавенъ народъ чрезъ устройствения духъ на неславянскитѣ (старосеверногермански) варяги, и романизуванитѣ гали ставатъ отдѣленъ романски народъ следъ сливането си съ германскитѣ франки, чието име (français) съ гордость носятъ днесъ. А въ сжщность то е име на племе отъ сжщитѣ тия нѣмци, съ които французитѣ се толкова мразятъ . . .

Но нѣкой ще рече: Дриновъ изтъкваше тъкмо, че у руси и френци има остатъци отъ езика на чужденцитѣ, чието име носятъ съответнитѣ народи, и че Аспаруховитѣ неславянски завоеватели сж възприели „езика на многобройнитѣ съединени подъ тѣхна власть славене, взели го сж, безъ да оставятъ въ него никаква следа отъ своето (споредъ Дринова) чудско наречие". Ала ние по-горе установихме, че Дриновъ грѣшеше, като отричаше неславянското (тюркско) потекло на суфикса — чии въ старобългарски думи отъ рода на шаръчии, книгъчии и под. А по-новитѣ сравнителни езикословни

изучвания можаха да посочатъ още нѣколко остатъци отъ тюркския езикъ на Аспаруховитѣ хунобългари въ нашия езикъ, старъ и новъ. Остатъцитѣ отъ тоя тюркски първобългарски езикъ не могатъ да се отричатъ днесъ отъ никого; тѣ се съдържатъ не само въ прочутия Именникъ, но и въ нѣкои старобългарски надписи (срв. особено *сигоръ елемъ* въ чаталарския надписъ и *шегоралемъ шегоръ вечемъ* въ Именника) и записи (*етхь бехти* въ предговора къмъ превода на слова отъ Атанасия Александрийски противъ ариянитѣ, писанъ отъ черноризецъ Тудоръ Доксовъ), но и въ надписитѣ на прочутото златно тъй наречено „Атилово" съкровище, намѣрено въ края на 18 вѣкъ въ Маджарско близу до р. Марошъ въ с. *Нагь-Сентъ-Миклошъ* („Голѣми Свети Никола"), сега пазено въ Виенския *Kunsthistorisches Museum*.

Има обаче привърженици на Венелиновата славянска теория, които отричатъ дори неславянския произходъ на името българинъ (староб. блъгаринъ, както се изговаря и днесъ въ нѣкои наши говори въ Срѣдна гора), предлагайки разни най-невъзможни славянски етимологии за това име, и които се възмущаватъ, че се унижавалъ нашия славянски родъ, като се говорѣло за турко-татарско хунско, или монголско потекло на Аспаруховата дружина.

На такива закъснѣли Венелиновци трѣбва да се каже веднажъ за винаги, че установяването на историческитѣ истини не държи и не може да държи смѣтка за своеобразнитѣ „патриотически" чувства на лица съ *чудновата мисловность*, чувства, основани на *предразсждъци*, на недостатъчна осведоменость, на *езикословно невежество*. Но за добра честь, и за успокоение на тия своеобразни родолюбци, трѣбва да се изтъкне веднага, че отдавна е минало времето на идеализуването на първобитнитѣ славяни и индоевропейци, че съ изоставянето на това идеализуване, като исторически неоправдано, дойде и ново схващане за ролята на туранскитѣ (хунски, тюркски, монголски) народи като носители на китайскитѣ културни придобивки и че най-сетне историци на индо-европейскитѣ и урало-алтайскитѣ езици вече оборватъ предубеждението, че не могатъ да бждатъ сродни „флексивнитѣ" индо-европейски и „аглутиниращитѣ" (прилепящитѣ) урало-алтайски езици. Днесъ е общепризнато всрѣдъ езиковедцитѣ, че т. н. морфологична или структурна класификация на езицитѣ, която издига китайски стени между едносложни („изолиращи"), „аглутиниращи" и флексивни (гъвкави) езици не издържа и най-снизходителна критика. А откакъ се посочи, че въ нѣкои отъ урало-алтайскитѣ езици, най-напредъ въ угрофинскитѣ, а после и въ турко-татарскитѣ (тюркскитѣ), има доста *граматически елементи*, еднакви или подобни на съответнитѣ елементи въ индо-европейскитѣ езици; откакъ бѣха посочени и не малко общи думи, които не означаватъ кул-

турни понятия и които, следователно, не сѫ могли да бѫдатъ заемани и предавани, както се заематъ културнитѣ думи (напр. угро-финската дума за „вода" се оказва сродна съ индо-европейската; основата на мѣстоимението за първо лице единств. число и за образуване на окончанията въ 1. л. ед. ч. на глаголитѣ—*м,-ме,-мен,-ми* и т. н. *гръц. mi, староинд —mi, славян. мь латин. sum* и т. н. — въ турко-татарскитѣ и индо-европейскитѣ езици е една и сѫща); и откакъ най-сетне мнозина разбраха, че не мсгатъ толкова и такива съвпадения да се дължатъ на „случайности", започна да се говори за нѣкогашно много отдалечено сродство на *арио-алтайскитѣ езици*, чието семейство е обхващало арийскитѣ езици въ широкъ смисълъ, значи индо-европейскитѣ, и урало-алтайскитѣ. Вмѣсто за сродство на индо-европейски езици вече се говори за много далечно сродство или за връзки на *алтайско-европейски езици.*

По тоя начинъ *противопоставянето на* Иранъ и Туранъ, на *арийци или индо-европейци и туранци или урало-алтайци* става вече една научна отживѣлица, едно вече преодолѣно схващане, което се корени не въ езикословното проучване, а въ преднаучни чувства и поетически настроения. Колкото има научна истина въ противопоставянето на французи и нѣмци (французитѣ сѫ, както се каза, романизувани гали, които носятъ името на нѣмскитѣ франки и въ езика си пазятъ нѣколко стотини старонѣмски имена и думи), толкова е научнообосновано и противопоставянето на Иранъ и Туранъ, на арийци, арио-европейци или индо-европейци и туранци, тюрки, алтайци или урало-алтийци. Както умразата на французи къмъ нѣмци или на Иранъ къмъ Туранъ въ персийския епосъ, т. е. на персийци (иранци) къмъ тюрки или туранци, не се взема въ внимание при установяване на старитѣ исторически и културни връзки на съответнитѣ народи, така и умразата на днешния българинъ къмъ османския турчинъ не бива по никой начинъ да се намѣсва при разискването на въпроса за народностьта на Аспаруховитѣ първобългари, които по езикъ се оказватъ чисти хуни или тюрки, турко-татари.

И къмъ тая по наученъ, езикословенъ (лингвистиченъ) пѫть установена истина ние не бива да прилагаме предразсѫдъка, че тюркскитѣ народи сѫ полукултурни диви азиятци, а трѣбва по-скоро да напираме на истината, че тия народи носятъ къмъ западъ нѣкои отъ културнитѣ придобивки на Далечния изтокъ *(Китай): ex oriente lux* („отъ изтокъ иде свѣтлината"). А най-малко трѣбва да се влияемъ при тоя въпросъ — установяването, че Аспаруховитѣ първобългари сѫ по езикъ хуни или тюрки — отъ чувствата на срѣдновѣковнитѣ византийски или западни лѣтописци, които ни представятъ хунскитѣ или тюркскитѣ народи като хищни варвари или диваци. Та ние видѣхме неотдавна, какви жестоки варвари се оказаха въ голѣмата война европейскитѣ „културни" народи и

най-добре почувствувахме безмилостностьта на културнитѣ варвари чрезъ наложенитѣ ни условия на договоритѣ за „миръ".

И защо е най-сетне това идолопоклонство предъ нѣкакъвъ си благъ характеръ на славянина, когато тъкмо едни прехвалени „братя" славяни — сърбитѣ, които ни дигатъ и слагатъ като монголи, татари или туранци, извършиха и продължаватъ да вършатъ най-голѣмитѣ злодеяния къмъ нашитѣ сънародници подъ тѣхна власть въ Македония и въ другитѣ *заграбени западнобългарски* земи?

Нека най сетне и онова пресловуто известие, че хунитѣ били такива голѣми диваци, дето ядѣли сурово месо, което туряли подъ седлата си, бжде разбрано добре отъ поклонницитѣ на *славянската*, вече *безосновна* и безсмислена, *хипотеза* за произхода на Аспаруховитѣ първобългари: та въ тоя случай е очевидно дума за *пастърма*, изваждана отъ кобуритѣ на коня!

Откакъ Хелсингфорскиятъ езиковедецъ Йос. Микола посочи точното съответствие на Аспаруховско-българскитѣ думи отъ Именника въ останалитѣ тюркски езици; откакъ по-рано известниятъ руски археологъ проф. Н. П. Кондаковъ, а следъ него съвсемъ независимо гениялниятъ дански езиковедецъ, заслужилиятъ професоръ Вилхелмъ Томсенъ († 13 май 1917), тъкмо въ най-голѣмия разгаръ на неотдавашната война, посочи, че съкровището намѣрено въ *Нагъ-Сентъ-Миклошъ*, може да бжде само отъ хунобългаритѣ или тюркскитѣ първобългари по времето на Омортага или Маламира;[3]) откакъ стана всичко това, днесъ нѣма вече мѣсто за Венелиновски теории, че Аспаруховитѣ първобългари сж били славяни. Днесъ нѣма вече мѣсто и за упорито поддържаното отъ Дринова твърдение, че насъ нѣмало защо да ни интересува и въпросътъ за истинското, очевидно неславянско, потекло на Аспаруховата дружина. Тъкмо наопаки: насъ тоя въпросъ трѣбва да ни интересува, и ние можемъ сега само да се радваме, че благодарение на редъ именити, главно чужди учени се установява надъ всѣко съмнение, какво Аспаруховитѣ българи или първобългаритѣ не сж били, както казахъ, орда хищници или сгань отъ азиятски диваци, ами едно здраво културно, воинствено, но и работливо племе, отъ което маджаритѣ сж заели множество културни думи. За високата материялна, и особено *земледѣлска, култура* на Аспаруховитѣ първобългари ние можемъ да говоримъ днесъ благодарение трудоветѣ пакъ на нѣкои чужди учени, въ случая маджарскитѣ[4]) професори З о л т а н ъ (Златанъ) Г о м б о ц ъ и Г е з а Ф е х е р ъ[5]).

IV.

Всичко казано до тука излиза като единъ видъ предългъ предговоръ къмъ истинския предметъ на статията, предговоръ, съ който се нарушава едно отъ основнитѣ изисквания

на науката за съчинението — съразмѣрность на частитѣ. Писачътъ на тия редове, обаче, вѣрва и заявява, че едва-ли ще се намѣри свѣстенъ читатель, който да обяви за излишно всичко гореизложено: за много отъ засегнатитѣ до тука въпроси у насъ не е писано достатъчно, и главно не е писано въ общедостѫпни работи и на общедостѫпенъ езикъ. А отъ друга страна едва ли ще може да бѫде отречено, че токуречи всичко казано до тука се отнася тъкмо къмъ темата за тюркския клонъ на *арио-алтайскитѣ народи*.

Какво мѣсто се пада на хуно-българския езикъ, или на Аспаруховитѣ тюркски първобългари, въ реда на турско-татарския или тюркския клонъ отъ урало-алтайскитѣ, или, още по-добре, отъ арио-алтайскитѣ езици? Колкото и да не е особено добре разработено сравнителното изучване на тюркскитѣ езици или наречия, за които още нѣмаме сравнителна граматика, още по-малко пъкъ таквази възъ историческа основа, все пакъ ние можемъ да кажемъ, че знаемъ до нѣкѫде главнитѣ фонетични особености на тюркскитѣ идиоми. Трудоветѣ на В. В. Радловъ и А. Вамбери отъ последната четвъртъ на миналия вѣкъ, колкото и да не минаваха за достатъчно авторитетни, тѣ пакъ дадоха възможность на единъ Томашекъ да предложи доста много тюркски етимологии на разни хунобългарски, първобългарски имена и титли, па и да опредѣли по-точно мѣстото на хунобългарския езикъ врѣдъ останалитѣ тюркски идиоми, като изтъкна и характернитѣ белези на тоя езикъ въ разгледанитѣ имена и титли.

По нашия въпросъ В. Томашекъ има една голѣма заслуга: той заяви решително, че е въ състояние да обясни всички първобългарски лични имена отъ тюркскитѣ наречия, па притури, че езикътъ на първобългаритѣ ималъ въ консонантизма си известни особености, които напомнятъ чувашкото наречие и го различаватъ отъ чагатайското и османското. Така, въ първобългарския езикъ краесловно *м* се пази, както въ чувашки, а не преминува въ зѫбно-носово *н* както въ османски: чувшко *вѫрѫм* (*вурум*) „дългъ" срещу осм. турски *узун*. По тоя начинъ Томашекъ подготви почвата за Миколовото откритие, че първобългарското *дилом* въ Именника не е нищо друго освенъ съответствие на осм. тур. *јилан* „змия" и че *дилом* означава годината на змията въ старо-тюркското и първобългарското лѣточисление по зодиитѣ (животни въ съзвездия).

При все че Томашековитѣ етимологични тълкувания на четири отъ тъмнитѣ думи на Именника (*тутом*, *текучем*, *сомор* и *алтем*) не съвпадатъ съ Миколовитѣ, които изглеждатъ много по-вѣроятни отъ всички предложени до сега, ако и самъ Микола да се колебае тъкмо за две отъ тѣхъ (2. и 3.), трѣбва да признаемъ, че следъ Томашековитѣ тюркски етимологии на Аспаруховско-българскитѣ имена *славянската*

и финско-чудската теория за произхода на Аспаруховитѣ българи сж за винаги, окончателно умрѣли. [6])

Заслуги за затвърдяването на възгледа, че Аспаруховитѣ българи сж били отъ тюркско потекло и че въ Именника на първитѣ български князе се съдържатъ хуно-български думи, има и маджарскиятъ турkологъ Арминъ Вамбери: още презъ 80-тѣ години на миналия вѣкъ, въ етнологичната си студия за произхода на маджаритѣ, [7]) Вамбери посветява цѣла глава на българитѣ. Упжтвайки за повече подробности къмъ самото Вамбериево съчинение или къмъ изложението у г. Шишмановъ *(СБНУ XVI—XVII 575—581)* ще изтъкнемъ на това мѣсто, че Вамбери правилно обяви първитѣ половини на непознатитѣ думи при името на всѣки отъ старобългарскитѣ князе за *рождената година* на княза, специално по нѣкой старотюркски цикълъ: „Както днесъ киргизътъ или озбегътъ казва: азъ съмъ роденъ въ *свинята*, въ *овцата* (тонггуз йили, кой йили) и пр., така може да е било и едно време". За уйгуритѣ, чието *Kudatku Bilik* самъ Вамбери издаде, бива да се каже, нѐ че „може да е било едно време" тъй, но наистина е било: книгата Kudatku Bilik била свършена, споредъ една бележка въ края, въ 843 год., въ годината на овцата [8]) 843 год. по мухамеданската ера отговаря на 1439 отъ Р. Хр. Книгата е била занесена въ Стамбулъ презъ 879 мухам. год., въ година на змията. [9])

И тъкмо тѣзи сведения изъ турkологията послужиха на Микола да разтълкува току-речи безпогрѣшно всичкитѣ названия на цикловитѣ години въ Именника, та че и другитѣ числителни. А самъ Вамбери допущаше, че онова, що следва подиръ думитѣ „а лѣтъ ему" или само „лѣтъ", можело да бжде и цитатъ изъ нѣкакъвъ съвсемъ непознатъ езикъ. Като отбелезва, че нѣкои отъ неизвестнитѣ думи въ Именника се повтарятъ при имената на разни князе, Вамбери добре се досѣща, че това значи повтаряне на сжщитѣ дати, но нататъкъ пакъ не се решава да каже, дали тия неизвестни думи сж първично турски и отпосле развалени *до непознаване*, или пъкъ сж остатъци отъ другъ неизвестенъ езикъ.

Противъ сближението на тѣзи думи съ чувашки Вамбери бележи, че то е невъзможно поради думата *ерми (jерми)* съ начално j, което въ чувашки преминава въ меко с[10]). Въ сжщото време тюркското наречие на чувашитѣ не представа въ граматиката и речника си такива отклонения, които да сж за днешнитѣ тюркологи напълно неразбираеми, а Вамбери мислѣше, че тъкмо неразбираеми думи се съдържатъ въ Именника. При все това Вамбери призна още една фонетична особеность въ неизвестнитѣ думи, която сочи пакъ къмъ чувашки, а именно въ *тв вмѣсто тйо, дйо* въ думата *твирем*, която щеше да отговаря на чуваш. *тъватт* „четири" вм. *тварти*, осман. тур. *тйорт, дйорт*. И въ тая точка Вамбери се оказа правъ,

както и въ твърдението, че личнитѣ имена и езикътъ на Аспаруховитѣ българи не сж били угро-фински [11]).

V.

Ала *чувашката теория* за първобългаритѣ („хаганобългаритѣ") има още преди Вамбери и Томашекъ своя представитель и създатель въ лицето на руския академикъ А. Куникъ. Още презъ 1845 г. у Куника се явява едно „тъмно предчувствие", че ако чувашитѣ не се окажатъ прави потомци на Камскитѣ или Волжкитѣ българи, то все пакъ ще излѣзатъ тюркска отрасъль и че кога да е *съ помощьта на чувашкия езикъ*, на чувашки мѣстни и лични имена ученитѣ ще внесатъ свѣтлина въ изучването на древнотюркския елементъ у „хагано-българитѣ" на Дунава, у „чернитѣ българи" на Кубанъ, у хазаритѣ и у други незначителни тюркски племена, известни току-речи само по рускитѣ лѣтописи.

Щомъ билъ откритъ Именникътъ, Куникъ още отъ прьвъ погледъ разгадалъ много отъ загадъчнитѣ числителни имена съ помощьта на отдавна известнитѣ нему чувашки числителни. При сравнение на тѣзи *български числа* съ числата на якути, османци, източни тюрки и т. н. „срещна се поразително сходство въ звуково отношение", при все че се срещнали и значителни различия. „Веднага се породи у мене мисъльта, че *всички тюркски народи отъ сегашно време трѣбва да се дѣлятъ споредъ своитѣ езици на два главни клона*, отъ които единътъ вече презъ времето на хунското нашествие (или дори преди Атила?) проникналъ далечъ въ Европа (западна и източна). И при все че не се надѣвалъ да се намѣри отъ първата група тюркски народности макаръ една между езическитѣ татари въ Сибиръ, все пакъ още на 15. мартъ 1866 г. „не се забавилъ да запознае както съ откритието на г. Попова, така и съ своето бѣгло опредѣление на това откритие В. В. Радлова, който въ онова време бѣ предприелъ далечни пжтувания изъ Барнаула съ лингвистическа цель". В. Радловъ му изпратилъ „Анализъ болгарскихъ числительныхъ именъ", въ който доста добре се тълкуватъ известни думи или части отъ думи въ Именника съ алтайски и чувашки (Имен. *алт-ом* = алт.—татар. *алтан* „60", *алт, алты* = чуваш. *алта* „6", *вечем* = *веч-ом* вѣроятно отговаря на алт. *йучйон* „30", тъй че *веч* = *йуч* = „3", твърде близко до думата *веч* е чуваш. *виссе* [12]), но има и опитъ да се изкаратъ за числителни и първитѣ думи при ханскитѣ имена, а за тѣхъ по-вѣрно се оказва досѣщането на Вамбери, че сж циклови години.

И върху още една черта на чувашкия езикъ обърна внимание Куникъ, именно, че въ чувашки „сжществува особеность да обръща началния свистящъ звукъ въ шипящъ". Наистина, Куникъ засѣга тази особеность въ свръзка съ

името на хазарската крепость Саркела, чието име значело „aspron ospition“, тълкувано не само отъ угрофински, но и отъ чувашки (*шора* „бѣлъ“, *кил* „домъ“) съ вѣрната бележка: „много по-близу до българския, а заедно съ това и до хазарския стои чувашкиятъ езикъ.[13])

Тая фонетична особеность на чувашкия езикъ е съществувала и въ първобългарския Аспаруховъ езикъ, ако сѫдимъ по думата *шегор* (шигор, въ надписитѣ Sigor) въ значение „волъ, говедо“, осман. тур. *сыгыр*. Косвено подкрепление на Куниковата мисъль намираме и въ маджарскитѣ думи, заети отъ Аспаруховско-български: въ тия думи начално тюркско *с* се явява като *ш*, както се вижда отъ работитѣ на Гомбоцъ и Фехеръ.[14])

Многобройнитѣ опити да се разтълкуватъ отъ тюркски личнитѣ имена на първитѣ български ханове сѫ твърде любопитни, ала за окончателното решение на въпроса къмъ кой тъкмо клонъ на тюркското езиково семейство сѫ принадлежали Аспаруховитѣ първобългари. тѣзи етимологични тълкувания не допринасятъ нищо сѫществено. Изобщо етимологията на собственитѣ имена е най-мѫчната работа и то не само поради възможностьта да се дадатъ дори отъ единъ и сѫщи езикъ две и повече тълкувания, особено пъкъ щомъ не знаемъ точния смисълъ на съответнитѣ имена, както е най-често случаятъ съ по-старитѣ собствени имена. Затова пъкъ много по-голѣма доказателна сила има етимологията на обикновени нарицателни съ точно познато значение или числителни. Откъмъ тая страна грамадно значение иматъ думитѣ въ Именика, които стоятъ наредъ съ собственитѣ имена.

И така, още въ 70-тѣ и 80-тѣ години на миналия вѣкъ именити езиковедци се догаждаха за връзката между първобългарския езикъ на Именника и чувашкия, па и посочваха нѣкои достойни за отбелезване съвпадения. Нашиятъ историкъ К. Иречекъ, който не обичаше „въздушното“ етимологизуване, все пакъ долавяше, че може да излѣзе нѣщо отъ издирванията върху тъмнитѣ думи въ Именника, та още въ 70-тѣ години на миналия вѣкъ не зае отрицателно становище къмъ тюркската хипотеза, както Дриновъ, ами чакаше да види до какви заключения ще дойдатъ езиковедцитѣ. Иречекъ не мислѣше, че предисторията на първобългаритѣ до основанието на първото българско царство отъ Аспаруха въ 679 нѣма защо да ни занимава, и вмѣсти въ „История на българитѣ“ цѣлия текстъ на „Именника“, като „*туземенъ (мѣстенъ) разказъ, недавно откритъ, толкова интересенъ, колкото и неясенъ*“. Съ пълно право Иречекъ не прие маджарскитѣ етимологии на Хилфердинга: „*Хилфердингъ* се опитваше *напусто* (к. м.) да обясни тия думи съ помощьта на маджарския езикъ“, па притуря веднага, че тия думи по-скоро могатъ да бѫдатъ обяснени съ помощьта на чувашкия езикъ, „за което мене не ми е известно, за жалость, нищо повече“[15]).

Презъ последнитѣ две десетилѣтия на миналия и първитѣ две на сегашния вѣкъ, до смъртьта си, Иречекъ не отминаваше съ Дриновско мълчание титлитѣ и нѣкои отъ имената на първобългарскитѣ владѣтели или сановници. Въ това отношение и проф. В. Н. Златарски сѫщо върви по правия Иречековъ пѫть. Така въ трудоветѣ на тия двама наши историци се намира доста нѣщо казано за тюркския, Аспаруховско български произходъ на титли като „канас“, „боготор“, „таркан“, „канартикин“. За карикатурната славяно-готска теория на г. д-ръ Ганчо Цѣновъ отъ първитѣ десетилѣтия на XX в. можемъ само да споменемъ като за любопитность („куриозитетъ“). За този ученъ „*соморъ алтемъ*“ въ Именника не било нищо друго, освенъ старогермански изразъ съ значение „високи лѣта“ (нѣм. Sommer е лѣто!), „канас“ нѣмало нищо общо съ тюркскитѣ *ханове*, а било вмѣсто старобълг. КЪНЯЅЬ, пъкъ „таркан“ билъ просто български *Драганъ!*[16])...

Още въ края на миналия вѣкъ проф. В. Н. Златарски заяви съ пълна увѣреность: „Не ще никакво съмнение, че и у българитѣ (т. е. Аспаруховитѣ тюркски първобългари) тарканъ е ималъ сѫщото значение, както и у другитѣ турско-татарски народи[17]). Това заявление излѣзе въ една дълга критична статия за титлитѣ на първобългарскитѣ господари и висши сановници, която гъмжи отъ турко-татарщина. Тогава (1898 г.) Дриновъ бѣ още живъ и съ нищо не излѣзе да изяви недоволство, че титулярътъ на катедрата по българска история въ Софийското Висше Училище толкова много е задълбалъ въ издиряне турско-татарскитѣ титли на Аспаруховитѣ българи. Но отъ друга страна това, щс пишеше Златарски, идѣше да подкрепи Дриновата главна мисъль, че днешнитѣ българи сѫ прѣки наследници на балканскитѣ *словѣне*, а не на малочислената Аспарухова орда, която е имала тюркски езикъ, но скоро е възприела езика на словѣнетѣ и се е претопила въ словѣнскитѣ вълни, които сѫ залѣли цѣлия Балкански полуостровъ.

Въ края на миналото и въ почетъка на сегашното столѣтие оставаше, значи, като единствена научно допустима *теория* (не хипотеза) за езика и произхода на Аспаруховитѣ първобългари само *тюркската* или турко-татарската теория, която се свеждаше къмъ това, че по нѣкои свои звукови особености първобългарскиятъ езикъ напомня днешния чувашки езикъ.

Между отличителноститѣ на чувашки отъ останалитѣ тюркски езици бѣ посочванъ и преходътъ на гласна *а* въ *о*: чуваш. *хора̀*: тюрк. *кара̀*. Успоредица къмъ това явление ще да представя споменатото първобълг. *дилом* „змия“ въ Именника срещу осм. *јилан*. Ала премного съвпадения между първобългарски и чувашки все пакъ не можеха да се очакватъ, особено когато се установи като вѣроятно, че чувашитѣ не сѫ чисто

тюркско племе, а потурчени фини, и че чувашкото наречие представя развитие на тюркски езикъ възъ финска основа.

Върху това обстоятелство напрѣ проф. Ив. Шишмановъ, който заяви още, че чувашкото наречие не е едничкото, отъ което биха могли да се обяснятъ чуждитѣ думи въ Именника, че има и други тюркски наречия, които представятъ фонетични особености подобни на чувашкитѣ и, което е поважно, че Именникътъ представя както въ личнитѣ имена, така и въ предполагаемитѣ числителни, звукови особености, които севсемъ не сж присжщи на *сегашното* чувашко наречие. Въ чувашки нѣма думи съ начално *д*, а въ първобългарски имаме отъ Именника: *Дуло, диломъ, дохсъ*. Сжщо тъй и името *булгар* е невъзможно по чувашки, дето би гласѣло *пулгар* или *мургар*. И г. Шишмановъ заключава, че „*по своитѣ фонетични особености прабългарскиятъ* (Аспаруховскиятъ първобългарски) *езикъ изглежда въобще да се приближава повече къмъ чагатайското, отколкото къмъ алтайското наречие, което въ нѣкои отношения се схожда съ чувашкото*;[18]) на следната страница авторътъ излиза съ положение (IV), че „*по своитѣ фонетични особности прабългарскиятъ езикъ изглежда да се приближава повече къмъ южнотурскитѣ отколкото къмъ алтайското и сходнитѣ нему наречия*“.

Въ тия думи на българския ученъ като да се отражаватъ възгледитѣ на Радловъ и Вамбери за класификация на тюркскитѣ езици въ севернотюркски и южнотюркски. Ала и тая класификация, както и разнитѣ опити за класификация на по-добре проучени езици като индо-европейскитѣ и отъ тѣхъ напр. славянскитѣ, германскитѣ и др., не е и никога не може да стане общоприета и напълно задоволителна. При това и нейнитѣ подрѫжници сж посочвали постепенность въ прехода отъ единъ тюркски езикъ къмъ други и отсжтствие на рѣзки граници между една езикова область или цѣлость и друга.

Вмѣсто дѣлидба на северни и южни, или източни и западни тюркски езици е *по-добре да се посочатъ въ географската имъ последователность* и съседство *днешнитѣ тюркски езици* и да се посочи мѣстото, което приблизително биха заели въ тоя редъ изчезналитѣ тюркски езици — Аспаруховски или първобългарски („протобългарски“), кумански, аварски, хазарски, печенежски и т. н.

Въ най-ново време никой не се блазни отъ мисъльта, че може да предложи задоволителна въ всѣко отношение класификация на тюркскитѣ езици и наречия. Неотдавна известниятъ нѣмски ориенталистъ Карлъ Брокелманъ издаде въ едно маджарско списание[19]) любопитния предговоръ къмъ тюркския речникъ на Махмудъ алъ Кашгари отъ 11 в.[20]) Кашгари се хвали, че е пропжтувалъ земитѣ и степитѣ на турцитѣ, тюркменитѣ, огузитѣ, „чигилъ“, „ягма“ и киргизитѣ, заявява, че е единъ отъ най-добритѣ познавачи

на тѣхния езикъ и единъ между най-благороднитѣ отъ тѣхния коренъ, та като е проучилъ езика на всѣкое племе най-добре, може и въ най-добъръ редъ да го отбележи.

Тюркитѣ споредъ Кашгари се разпадатъ изпърво на 20 племена, произлѣзли всички отъ Тюркъ, синъ на Яфета, синъ на пророка Ноя. По редъ, като се почне отъ най-близкитѣ до ромеитѣ и се отива на истокъ, тѣ вървятъ тъй: най-близко до ромеитѣ е племето „*Печенегъ*", после „*Кифчакъ*", после „*Огузъ*", после „*Йемекъ*", „*Башгиртъ*", „*Басмулъ*", „*Кай*", „*Иабаку*", „*Татаръ*", „*Киргизъ*"; тия сж близу до Китай. Тия тюркски племена живѣятъ всички срещу ромеитѣ надлъжъ къмъ истокъ. После идатъ „*Чигилъ*", „*Тксзи*", „*Йагма*", „*Игракъ*", „*Чарукъ*", „*Чумулъ*", „*Уйгуръ*", „*Тангутъ*", „*Китай*", т. е. Китай (China), после „*Тавгачъ*", т. е. „*Машинъ*". Тия племена живѣятъ на срѣдата между Югъ и Северъ.

Отъ другитѣ сведения на Кашгари ще отбележимъ тукъ само това, че споредъ него *киргизи*, кипчаци, огузи (т. е. *кумани*), „Туксзи", „Йагма", „Чигилъ", „Игракъ" (обл. Иракъ) и „Чарукъ" иматъ *единъ единственъ чисто турски езикъ* (стр. 37). До тѣхния езикъ се приближава онзи на „Иемекъ" и „Башгиръть" (башкирцитѣ). Езикътъ на *българитѣ*, „Суваръ" *печенезитѣ (Булгаръ, Суваръ, Печенегъ)* близу до Ромеитѣ е *турски, но по единъ и сжщи начинъ осакатенъ* (с. 38) и Кашгари споменува нѣкои важни различия между езика на тюркскитѣ племена, ала сведенията му не сочатъ нѣщо сжществено, което да е непознато, напр. че у „Гуззъ" и „Кифчакъ" j се явява като дж. Въ свръзка съ това ще трѣба негли да се постави и показанието, че редъ племена (Йагма, Туксзи, Кифчакъ, Йабаку, Татаръ, Кай, Чумулъ и Гуззъ) промѣняли всѣко dh въ j и въобще не изговарятъ dh, напр. у еднитѣ к а д и н „деверъ", „щуря", у другитѣ кайин; срв. въ първобългарски *дилом* срещу *осм.* j*илан*, кирг. *джилан*.

VII.

Авторътъ на отдѣла за тюркскитѣ езици въ сборната френска книга отъ 1924 г. *Les langues du monde*, *Ж. Дени* приема класификацията на покойния руски ученъ Мелиорански, извадена отъ оная на Радловъ, а именно въ 4 групи.

1) Източни диалекти (сжщински алтайски, телеутски, лебедски, барабински, койбалски, урянхайски, карагайски и др.) съ отличителенъ белегъ: безтонови (тъмни) съгласни въ начало и край на думитѣ (*п, т, с, ш, ч, к*, а не *б, д, з, ж, дж, г*) ала тая черта се срѣща и въ други езици.

2) Западни диалекти (киргизки—казакъ-киргизки, кара-киргизки, кара-калпацки, башкирски, волжски, казански и т. н.)

3) Централно-азийски диалекти (кашгарски, яркендски, кокандски, бухарски, хивски и т. н.

4) Южни диалекти (туркомански, кавказко-тюркски, азербейджански, анадолски, кримски, османски). Отъ особеноститѣ на южнитѣ говори заслужва да подчертаемъ една, която изглежда твърде старинна и която се срѣща както въ езика на първобългаритѣ отъ IX в. (надписитѣ отъ *Нагь-Сентъ-Миклошъ*, така и въ старотюркскитѣ орхонски надписи, разчетени отъ Вилх. Томсенъ, — „изчезване" на *г—к* въ края на думи.

При това *Дени* не отрича, че 4-тѣ групи на изброенитѣ диалекти сж относително малко разнообразени („диференцирани") и че си приличали много едни на други.

Само два диалекта правѣли изключение откъмъ тая страна, а именно якутски и чувашки; тѣхната уединеность имъ била позволила да се развиятъ, отклонявайки се отъ общотурския типъ. По споменатия турско-арабски речникъ на Кашбари отъ 1074 година *Дени* сжди, че въ XI вѣкъ тюркскитѣ диалекти се дѣлѣли на две групи: едната *западна*, включваща въ себе огузки (кумански), печенежки, кипчацки и *тюркско-български* (*le turc bulgare*), а другата *източна*, въ която влизали уйгурски, кашгарски и други като „*Тшигилъ*", „*Йагма*" „*Йапагу*" и др.[21]) Сжщото Кашгариево съчинение позволявало да се установи „filiation directe" между огузки въ XI в. и днешния османски и да се каже, че разположението на тюркскитѣ диалекти въ XI вѣкъ е отговаряло въ главни черти на сегашното, а това поне донѣкжде оправдавало стария терминъ „източно-тюркски" (turc oriental) въ противоположность на османско-турски (= западно-тюркски).

Ала самиятъ начинъ, по който се изказва последното твърдение[22]) показва, че това противополагане трѣбва да се взима условно и относително; та самъ *Дени* говори за прѣка връзка по родствена зависимость между огузки (кумански) и османски, а пъкъ *кумански* се поставя въ групата на *източно-тюркски*, когато османски се брои за главенъ представитель на западно-тюркски. Въ сжщность дѣлидбата на източно-тюркски и западно-тюркски издържа толкова критика, колкото и Вамбериевата на северно-тюркски и южно-тюркски; между отдѣлнитѣ тюркски наречия или езици и тѣхнитѣ групи нѣма рѣзки граници, а постепенни преходи, за които Вамбери пише преди 50 години: излизайки отъ двета крайни точки (алтайски за севернитѣ наречия и уйгурски за южнитѣ) и отивайки въ западна посока ще срещнемъ въ северно-тюркски (у номадитѣ) сжщитѣ постепенности между кара-киргизки, казашки, туркомански и юрюцки въ Анадола, както въ втория дѣлъ (южнотюркски у заседналитѣ жители) между чагатайски, казанско-тюркски, азербейджански и османски.[23])

Аспаруховско-българскиятъ или първобългарскиятъ, хуно-българскиятъ или тюрко българскиятъ езикъ се явява далечъ на западъ въ Европа, както и куманскиятъ, ала това не значи, че първобългарскиятъ езикъ спада къмъ западнитѣ тюркски

диалекти; че презъ време на неотдавнашната война Марквартъ и Бангъ издадоха „*Източно-тюркски диалектни студиа*", и въ тѣхъ говорятъ за *кумански*, та възбудиха по тоя начинъ едно възражение отъ маджарския турокологъ Неметъ,[24]) появата на което може да се обясни съ признатата и отъ *Ж. Дени* слаба „диференцияция" на тюрскитѣ говори (наречия или „езици").

VIII

Днесъ може да се брои за общеприето мнението, което бѣ изказано още преди 15 години отъ финския ученъ Йос. Микола въ единъ неговъ докладъ и напечатано най-напредъ като резюме отъ доклада му.[25]) После излѣзе на нѣмски цѣлата работа на Микола подъ насловъ „Лѣточислението на тюркскитѣ Дунавски българи".[26]) Между тълкуванията на нѣкои думи въ руското резюме отъ доклада и въ нѣмската статия има нѣкои различия, напр. при първото обяснение се приема, че *соморъ* е „мишка" и означава първата циклова година, а после *соморъ* се дѣли на частица *со*, която отива къмъ името Винехъ и сѫществително *моръ=morin* „конь" и означава 7-та година. За първата циклова година по зодиитѣ си остава пакъ животното „мишка"[27]), само че наречена *вер* отъ тюрк. *suver* или *sever*; споредъ първото тълкуване *вери е=бöри* „вълкъ". За осмата година се издирва значението съ тюрк. *коч* или първобълг. *кучй* [съ редукция на неударено *о* въ *у*] въ думата *текучитемъ*.

Тѣзи колебания при две-три думи не могатъ да послужатъ за сериозенъ доводъ противъ основното Миколово твърдение, че неизвестнитѣ думи въ Именника сѫ тюркскобългарски. И по-горе се изтъкна, че тълкуването на *шегоръ* (СИГОР) като първобългарското съответствие на осм. тюркс. сыгыр „волъ" е несъмнено вѣрно. Това сближение получава особена цена поради небезинтересния фактъ, че начално *с* се явява като *ш* и въ думитѣ, които маджаритѣ сѫ заели отъ първобългаритѣ. А то ще каже, че преходътъ на *с* въ *ш* е билъ характеренъ белегъ на първобългарския тюркски говоръ, както и днесъ е белегъ на чувашки.

Застѫпницитѣ на старотюрк. *т* (*д*) се оказватъ раздѣлени по единъ интересенъ начинъ въ първобългарски: на осм. *таук* „кокошка" отговаря първобълг. *тох* съ запазено *т* и съ характерно за много тюркски говори *х* вмѣсто *к* (срв. и въ османски *хатун* редомъ съ *кадън*), ала срещу осм. *таушан*, *тавшан* „заекъ" съ *т* имаме първобълг. *дваш* съ *д* и най-сетне и осм. *домуз* и първобълг. *дохс*, „свиня" отъ *донгс*, срв. у други тюрки *тонгуз*.

Заслужватъ внимание и числителнитѣ, нѣкои отъ които бѣха вече споменати: първобълг. *вечем* „*трети*" е повече съгласно съ чувашки, отколкото съ осман. *ючюнджи*; също първобълг. *тутом* срещу осм. *д'орд'унджи*, староосм. *т'орт'унджи*. Въ първобълг. *бехти* „пети" имаме по-новото *б*, както

и въ осм. *бешинджи*, когато въ първобълг. *твирем* „девети“ се пази по-старо тъмно *т* срещу осм. *д* въ *докуз* „9“. Важно е и първобълг. *шехтем* „осми“ съ първобълг. чув. *ш* въ началото вмѣсто *с*: осм. *секиз* „8“, и пакъ първобълг. *х* вмѣсто осм. *к*.

Още една особеность на нѣкои отъ тюркскитѣ диалекти изглежда засвидетелствувана въ езика на първобългаритѣ — порѣдката регресивна асимилация на *о* (или *а*) подъ влияние на едно следваще *и*. Микола сравнява първобълг. *ен, ени* въ Именника съ осм. *он*, срещу което В. Н. Златарски бележи, че това сближение му се вижда пресилено. Е добре, но ето че и това назадно гласково уподобяване има и днесъ своитѣ съответствия въ стариннитѣ тюркски диалекти на срѣдна Азия: вмѣсто обикновено *баш*—вин. пад. *башы* се явява въ китайски Туркестанъ *беш-е* вмѣсто *баш-и*, както първобълг. *ени* (отъ *öни*?) вмѣсто *он-и*.

По поводъ на тая черта ми се ще да кажа, че първобългарскиятъ езикъ съвсемъ се отдѣля отъ западнитѣ диалекти и върви заедно съ архаичнитѣ източни говори на китайски Туркестанъ, както въ нѣкои отношения и кумански. А и кумански се поставя въ реда на източнитѣ тюркски диалекти: чагатайски, уйгурски, орхонски, т. н. *kök türki* „*Blautürkisch*“, „синьо-турски“. Не ще е проста случайность, че куманитѣ се наричатъ по староруски *половци*, а рус. *половъ*, *половый* отговаря на южнослав. *плавъ* и въ сърбохърв. *плавъ* значи не само „бѣлъ, русъ“, „блондинъ“, но и „синь“. [28]) Ф. Миклошичъ [29]) отбелезва на последно мѣсто значението „синь“, (у Вука на 1-во мѣсто „синь, небесносинь, *coeruleus*“, после „русъ, *blond, flavus*“), па нататъкъ възразява, че безъ право се мислѣло за куманитѣ при имената рус. *половци*, чеш. *plavcl*, мадж. *palòcz* нѣм. *die Falben*, понеже има да си представяме куманитѣ не като русокоси. И затова Миклошичъ бележи на край, че нѣкои сж сближавали половци съ перс. *pahlavî* (пехлеви) отъ *parthaviya*. Но работата сега се обяснява доста добре отъ тюрк. *kök-turki*, както и отъ естествения преходъ отъ „русокосъ“ къмъ „синеокъ, синь“, що го имаме въ сърбохърватски. Отъ друга страна е предразсждъкъ, че куманитѣ не сж могли да бждатъ синеоки: тѣ идатъ отъ северна Азия; вж. по-долу.

Най-сетне и самото име „кумани“ на тия *огузи*, неразделни сродници на *уйгури* и запазени като остатъци въ днешнитѣ *гагаузи*, иде сякашъ пакъ да подкрепи истинностьта на твърдението, че *половци, plavci, palòcz, Falben* сж кумани: името *куман*, старо *коман*, може би крие въ себе си нѣкогашна форма *kökman* „синь човѣкъ“ (синеокъ или съ сини дрехи? срв. *kara-kalpak*!), форма, която по законитѣ на старотюркски е могла да гласи и *kokman*, *koman* съ замѣна на *ö* и *о* и асимилационно изчезване на *к* (*г*) въ срѣдословие.

Съ огледъ на това трѣбва да дадемъ право на г. Шишманова, когато заявява, че *първобългарскиятъ езикъ на Аспаруха* е билъ *по-близъкъ до чагатайски* т. е. *източно тюркски*, а не до западнитѣ диалекти, въ това число чувашки и османскотурски. Къмъ тѣзи източни тюрки сж спадали и хунитѣ, за които имаме твърде ценни и ранни сведения у китайцитѣ.

По тоя начинъ ние дохаждаме пакъ до Кръстьовичовата мисъль, че най-ранната история на първобългаритѣ не може да се дѣли отъ историята на хунскитѣ племена.

IX

А ето че преди 10 години не нѣкой другъ, а гениалниятъ разгадатель на орхонскитѣ старотюркски надписи, В. Томсенъ, доказа по несъмненъ начинъ, че и онова голѣмо златно съкровище отъ *Нагь-Сентъ-Миклошъ*, което се наричаше „Атилово," не може да не бжде хунобългарско, първобългарско, тюркскобългарско отъ времето на хановетѣ Омортагъ и Маламиръ, които тъкмо сж владѣли областьта на р. Марошъ, дето е намѣрено съкровището, преди нахлуването на маджаритѣ.

На друго мѣсто [30]) съмъ говорилъ по въпроса за произхода, мнимитѣ „руни" на повечето надписи и първобългарския езикъ на тия надписи. Тукъ заслужва да отбележимъ най-сжщественитѣ резултати относително разчитането и тълкуването на надписитѣ, и то дотолкова, доколкото въ надписитѣ имаме характерни черти на първобългарския езикъ.

Най-дългиятъ надписъ, съ който се занима Томсенъ, е съ гръцки унциялни букви и гласи + ВОУН∧А. ZОАПАN·ТЕСН. ΔУГЕТОІГН. ВОУТАОУ∧. ZWАПАN. ТАГРОГН. НТZІГН. ТАІСН. [31])
Томсенъ превежда: „Зоапанътъ боилъ завършилъ чашата, (тая) чаша за пиене, която е приспособена отъ зоапана-бутаулъ да виси," като признава, че има доста пречки отъ граматично естество за такъвъ преводъ, м. друго написанието *tesi*, *taisi* трѣба да се мисли, че значи „купа" и че отговаря на обикновенето тюркско „тепси" „тепсия . . ." и че въ първобългарския езикъ е сжществувалъ законъ за изчезване на *п* (*б*) предъ *с*, какъвто днесъ въ никой тюркски диалектъ не сжществува. И думата „тагроги" представя доста мжчнотии, па и синтаксисътъ не е твърде задоволителенъ, както се вижда и отъ Томсеновия френски преводъ.

Вмѣсто предложения отъ Томсена преводъ азъ предлагамъ други, при който въ първобългарския езикъ на съкровищнитѣ надписи *се повтарятъ* характерни черти на думитѣ въ Именника: „Боила зоапанъ дълба (писа, гравира) борбата, Бутаулъ зоапанъ дълба (гравира) вжтрешния кръстъ." Думата *dygetoigi* е вин. над. ед. ч. отъ първобълг. дигитиг, осм. тур. *jijitlik* „смѣлость, юнашко дѣло", кирг. *джигк-*

тлик срв. руски *джигитъ* „бързъ и сржченъ ездачъ на конь", *джигитовка* „смѣло военно, юнашко упражнение на конь." Вмѣсто сегашно *ји* или *джи* въ първобълг. имаме *ди*, както и въ първобълг. *дилом* срещу осм. *јилан*, кирг. *джилан*. За какъвъ *дигитиг* е дума, става явно, като се види, че на сжда, който съдържа надписа, е наистина представена борба между „крилатъ лъвъ, сграбчилъ съ краката си и повалилъ единъ бикъ"; въ барабинския турко-татарски диалектъ пъкъ *јЫГЫТ* е тъкмо „повалямъ, събарямъ" (при борба)!

Думата *tesi, taisi*, при която споредъ Томсена има не засвидетелствувано изчезване на *п (б)*, е въ сжщность съвършено обикновено първобългарско съответствие на уйгур. *тесюк* „пробитъ, издълбанъ," джагат. *тисюк* „дупка, цепнатина, рѣзка," казан. *тише* „прогризва, пробива," мн. ч. *тишелер* „правятъ дупки, прояждатъ, издълбаватъ," *тешюк, тежюк* въ алтайски, лебед. телеутски значи „дупка цепнатина, *рѣзка*" (срв. староб. чрътамн н рѣзамн чьтѣахж н гатаахж). За „изчезването" на крайно *к* = *г* въ тюркскитѣ диалекти нѣма да говоримъ, стига да кажемъ, че това е съвсемъ обикновено явление и че самъ Томсенъ въ своитѣ Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées [32]) отбелеза редуването на афиксъ lig:li въ старотюркския езикъ на Орхонскитѣ надписи. Сжщо такова редуване имаме и въ новитѣ тюркски диалекти. Първобълг. *теси* има своето пълно съответствие въ казан. тат. *тише* и въ *тесюх, тесюк* въ уйгурски, алтайски и т. н.

„Изчезването" на краесловно *к (г)* сближава първобългарския езикъ на Аспаруховата тюркска дружина съ сегашния казански тюркски и далечния старотюркски езикъ при Орхонъ. Не е съвсемъ незначително обстоятелството, че докато Орхонскитѣ надписи сж отъ VIII в., първобългарскитѣ сж отъ следния IX вѣкъ.

Значи, и откъмъ тая страна първобългарскиятъ езикъ се приближава пакъ до „източнотюркски" и за лишенъ пжть показва, че всички класификации на тюркскитѣ езици страдатъ отъ тоя недостатъкъ, че разкжсватъ нераздѣлни цѣлости.

Втората важна звукова особеность на първобългарския езикъ въ Именника, която се подкрепя отъ надписа на Съкровището, е редукцията на неударенитѣ гласни и свързаното съ нея смѣсване на неударено *е* съ *i* и наопаки. Както срещу СІГОР въ Омортагавия Чаталарски надписъ стои шегоръ въ Именника, така и въ Боиловия надписъ на Съкровището имаме „*дигетиги*" вмѣсто „*дигитиги*". Особено многобройни сж истинскитѣ случаи съ редукция на *е (ai)* до і въ Омортагавитѣ и Маламировитѣ надписи.[33]) Че това явление стои въ по-тѣсна връзка съ българската фонетика, а не съ гръцката, показва и успоредниятъ случай въ другия голѣмъ гръцки надписъ на първобългарското съкровище отъ Банатъ: dea

ydatos вм. dia yd., сиречь пакъ съ *е* вмѣсто неударено i, както въ „*дигетиги*." И въ единъ отъ писанитѣ ужъ съ „руни" надписи на Съкровището се чете доста *ясно* tyssi=tissi вм. tesi.[34])

X.

Заключение.

Езикътъ на Аспаруховитѣ българи, които най-сгодно е да наричаме първобългари („протобългари"), а не прабългари, понеже названието прабългарски за езика означава праезика на българскитѣ словѣне, е несъмнено тюркски. Въ нѣкои отношения тоя първобългарски езикъ се доста приближава до източнотюркски: орхонскостаротюркски, kök-türkı, източно или китайскотуркестански, кашгарски и кумански, а по сжщитѣ и други особености се доближава и до нѣкои западнотюркски говори (чувашки и казанско-тюркски).

Що се отнася до етнграфскитѣ белези на Аспаруховитѣ първобългари, то не може по никой начинъ да се твърди, че последнитѣ сж били съ чисто монголски черти: и за повечето отъ днешнитѣ тюркски племена се знае, че тѣ показватъ явни белези на арио-алтайски произходъ, сиречъ черти ирански и арийски редомъ съ турански.[35]) Въ свръзка съ казаното за казанскитѣ тюрки, между които наредъ съ монголоиднитѣ лица се оказватъ и други съ червено-руси бради[36]), струва да забележа, че между пленници отъ малоазийски турски войски презъ балканската война виждахъ по време на мартенскитѣ боеве предъ Чаталджа съвсемъ руси и *рижи турци съ сиви или сивозелени очи*[37]).

И Рацелъ въ своята Етнография е казалъ, че по-чистиятъ тюркски типъ принадлежи явно къмъ монголската раса, но има примѣси подъ западноазиятски и европейски влияния. „Тюркитѣ на западъ, кримскитѣ татари и татаритѣ отъ Баку въобще нѣматъ нищо отъ монголскитѣ белези; тѣ говорятъ тюркски, но сж по раса по-скоро арийци". И споредъ *Le Coq*, жителитѣ на източния Туркестанъ сж силно примѣсени съ индо-европейска кръвь[38])—тамошнитѣ тюрки сж тюркизувани индогерманци! И по поводъ на откритията въ Турфанъ, включително тохарския езикъ, който е несъмнено индоевропейски, не нѣкой другъ, а самъ историкътъ Едуардъ Майеръ се застжпва за вжтрешно-азийска прародина на индоевропейцитѣ![39])

Руси или рижи (червенoруси) коси, бради и особено мустаци сж твърде чести у казанскитѣ татари[40]).

И като *създатели на държави* тюркскитѣ народи сж известни още отъ *1200 г. пр. Р. Хр.*, когато изниква въ северозападния Китай царството на *Hiungnu* — хунитѣ. Противъ тия хуни е била издигната прочутата китайска стена въ IV и III в. пр. Хр.

Едно разклонение на тия хуни стигна въ Европа и подъ водителството на Атила разклати издъно Римската империя. Малко по-късно друго разклонение отъ тия хуни, наричано българи (което име ще да е значило „смѣсени", може би съ готи), се настани на Балканския полуостровъ въ VII в. подъ Аспаруха и често раздрусва̀ Византия до края на XIV в. Бащата на тогози Аспаруха носи несъмнено тюркското име *Куртъ* „Вълко" (осм. тур. „курд" „курт" = „вълкъ"), погрѣшно отъ преписвачитѣ на чужди известия направенъ отъ *Kourat* на грьц. КОВРАТ и съвсемъ невѣрно „Кубратъ".

Откъмъ езикъ тюркскитѣ племена и днесъ не сѫ се твърде изразнообразили („диференцирали"), та тюркскитѣ племена и народности изглеждатъ като единъ народъ[41]). Въ реда на старитѣ и новитѣ тюркски езици първобългарскиятъ езикъ на Аспаруха заема важно мѣсто и представя въ нѣкои отношения съединителна брънка между източнотюркски и западнотюркски.

По редъ свои черти тюркскитѣ езици, както и финскоугърскитѣ, се представятъ повече като *северо-източно разклонение* на голѣмото *арио-алтайско* езиково семейство, на което индоевропейцитѣ сѫ повече *западно* и *югозападно разклонение*.

ЗАБЕЛЕЖКИ

[1]) Книгата е започнала да се печати въ 1869 година, а ще да е излѣзла по-късно, та на външнитѣ корици е поставена година 1871, съ която е отбележена и въ Дриновата рецензия.

[2]) Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина кн. XVI — XVII София 1900 стр. 556 сл..
П. Бургъ 1909 стр. 24 и сл. Vilhelm Thomsen, Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklós (Hongrie) въ «Det kgl. Danske Videnskabernes Selskab Historisk-Filologiske Meddeelser I, 1. Копенхагенъ 1917 год.

[4]) Zoltán Gombocz, Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache въ Mémoires de la Société Finno-ougrienne Helsingfors 1912

[5]) Géza Fehér, Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V—X Iahrhunderten. Veröffentlichungen der Asiatischen Kommission der Körösi Csoma—Gesellschaft. Budapest 1921.

[6]) Любопитниятъ български читатель, който би искалъ да знае, какви етимологии е предлагалъ Томашекъ и съ какви днешни турски думи е сравнявалъ хуно-българскитѣ имена, ще може да види това въ споменатия „Критиченъ прегледъ" на г. проф. Ив. Шишмановъ, СБНУ XVI — XVII стр. 571—575.

[7]) Der Ursprung der Magyaren, Липиска 1832.

[8]) „Teukendi Kudatku kitabi tarix sekiz jünu kyrk üc jilde koj jil . . .' стр. 28 у H. Vámbéry, Uigurische Sprachmommente und das Kudatku Bilik, Innsbruck 1870).

[9]) (Tarichde sekiz jüz jétmis tokurza jilan jil . . ., пакъ т. стр. 29) Една грѣшка се е вмъкнала у Вамбери на стр. 7, дето tauskan jil „годината на заяка" се превежда на нѣмски „Schlangenjahr" — „година на змията" въ бележка за написваче на Бахтиарнамето отъ 836—1432 следъ Р. Хр.

[10]) Пол. s. срв чуваш. sirəm за jermi „двадесеть" у H. Paasonen, Csuvas srójegyzék. Budapest 1908, стр. 137.

[11]) Финско-самоедскитѣ етимологии на Rösle бѣха отхвърлени още отъ Томашекъ.

[12]) Вж. 30 у Paasonen o. c. 202 „vissə, vije".

[13]) Вж. А. Куникъ и В. Розенъ, Извѣстія Аль-Бекри и другихъ авторовъ о Руси и славянахъ. Санктпетербургъ 1873. Приложеніе къ XXXII тому Записокъ Имп. Ак. Наукъ; „Разыісканіе 1-ое О родствѣ Хагано-Болгаръ съ Чувашами по славяно-болгарскому Именику", стр 125.

[14]) Вж. у посл. пос. съч. 17.

[15]) К. J. Иречекъ, Исторія Болгаръ Одесса 1878, стр. 156—157.

[16]) За „Праотечеството и праезика на българитѣ" отъ Д-ръ Ганчо Цѣновъ вж. Archiv für slav. Philol. XXIX 613—5.

[17]) СбНУ XV книж. отд. стр. 33.

[18]) СбНУ XVI—XVII стр. 634.

[19]) Нареченъ по името на бележития за времето си маджарски ученъ — Körösi Csoma-Archivum (I год. кн. 1 отъ 1 априлъ 1921 стр. 26—40.

[20]) Diwânu Lugatet Turk т. I. излѣзълъ въ Стамбулъ презъ войната 1393—1335 мух. год. = 1914—1917.

[21]) Les langues du monde 203

[22]) „Ce qui implique la réhabilitation, tout au moins partielle, du vieux terme de turc «oriental» employé par oppostion à turc osmanli» p. 201.

[23]) „Vor allem wollen wir das türkische Sprachgebiet in zwei Hauptteile, und zwar in ein noerdlliches und in ein südliches teilen (къмъ 1-та и якутски)... Wir wollen daher vom Türkischen der Nomaden und vom Türkischen der sesshaften Bevoelkerung sprechen. Sowie bei letzterm das Uigurische, so muss bei ersterm das Altaische als derjenige Teil der Türkensprachen betrachtet werden, der infolge eines primitivern Form — und Wortschatzes in einem verhältnissmässig ältern Gewand silh erhalten hat und bei etymologischen Untersuchungen von demselben Wert ist wie das Uigurische in der Schriftsprache. Von diesen beiden Endpunkteu in westlicher Richtung ausgehend, werden wir bei ersterm, d. h. zwischen dem Kara-Kirgisischen, Turkomanischen und der Sprache der Jürüks in Anatolien, denselben Abstufungen begegnen, wie beim zweiten Teile, d. h. zwischen dem Cagataischen, Kazanische, Türkischen,

Azerbaizanischen und Osmanischen", вж. H Vàmbéry Etymolog. Woert. d. turkotatar. spr, Str. 1878 с VIII—IX.

24) За W. Bang и J. Marquart, Osttürkische Dialektstudien. Abhandlungen на Крал. Друж. на Наук. въ Гетингенъ фил. истор. клонъ нова ред. т. XIII № 1 Berlin и Неметовитѣ бележки въ Zeitschrift d. Deutsch. Morgenländ. Gesellsh. LXX (1916) вж. у мене „Къмъ етимологичното обяснение на нѣкои кумански собствени имена" въ Изв. на Бълг. археол. инст. III 241 сл.

25) Вж „Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи наукъ" т. XVIII кн I стр. 243—247

26) Die Chronologie der türkischen D naybulgaren въ Journal de la Société Finno-Ougrienne XXX (1913—1919) Helsingfors 1914 отд. отп. 1 - 25 Иречекъ посрещна напълно одобрително схващанията на Микола и написа подробно съобщение. Вж. Archiv für slavische Philologie XXXV, 518—553 Съ одобрение се отзова напоследъкъ и туркологътъ Йос. Шахтъ. Вж. Zeitschrift für slav Phil I gie т. II, св. 1/2 (Laipzig 1925) стр. 268-272; вж. у мене „Известия на Българ. Археолог. Институтъ IV (София 1927) стр. 360—363.

27) Подробно за това вж. В. Н. Златарски, История на българската държава, т. I, ч. 1, стр. 364—365.

28) В. Ст. Караджић Српски рјечник. У Бечу 1852. с. 504

29) Miklosich Etymol. Wort. d. slavischen Sprachen Wien 1886 стр. 256.

30) Въ „Годишника на Народния Музей за 1922—1925 год." (София 1926) стр. 362—380: „Надписитѣ на старобългарското съкровище отъ Nagy-Szent-Miklós, (Банатско)" и въ „Списание на Българската Академия на Наукитѣ" кн. XXXV (София 1926) стр 61—79: „Томсеновиятъ опитъ за прѣводъ на най-дългия надписъ на старобългарското съкровище отъ Nagy-Szent-Miklós."

31) Вж. снимка а на стр. 76 въ Спис. на Бълг. Академия кн. XXXV.

32) Mémoires de la Société Finno-Ougrienne V. Helsingfors 1896).

33) (Grikous Чаталар ; grik us редомъ съ i greki Тутраканъ, дето се редуватъ „Ek-us" и „Ikos," „i griki" им. п. мн ч. Шум Малам, grik us" п. т. grik[on]) п. т.

34) Вж. Спис. Бълг Акад. XXXV 77 и Изв. Нар Муз. 1922—1925 с. 374.

35) Вж. въ най-ново време сведенията на Eugen Oberhummer Die Türken und das osmanische Reich. Erweiterter Sonderabdruck aus Jahrgang XXII und XXIII der Geographischen Zeitschrift Leipzig 1917. Гол. 8 а стр. 115; стр 8 (72) за съседната на каракиргизитѣ главна маса на живѣещитѣ въ Китай тюрки, наричани източни туркестанци или кашгари, първоначално повече иранци, тюркизувани тепърва отъ около 900 години насамъ отъ уйгурцитѣ; и узбецитѣ (özbeg), главни носители редомъ съ кашгарцитѣ, на източно-турския или джагатайски културенъ езикъ, изглеждатъ силно повлияни отъ иранския типъ, пакъ тамъ, точка 8; съ персийски елементъ сѫ смѣсени и тюркменитѣ п. т. стр. 10 (74) и т. н.

36) „Може да се намѣрятъ руси и брюнети, долихокефални и брахикефални татари", п. т. стр. 12 (76)

37) Срв. казаното за куманитѣ и Оберхумеровитѣ бележки за това, че разни учебници и атласи тъй, тъй дѣлятъ бѣлата раса на индоевропейци, семити и хамити и че е „чудовищность" eine Ungeheuerlichkeit) да се причисляватъ фини, маджари и османски турци къмъ монголитѣ заради това, че говорятъ урало-алтийски езици, стр. 18 (82). Съ сѫщото право би трѣбало да се броятъ за индо-германци и негритѣ, що говорятъ английски.

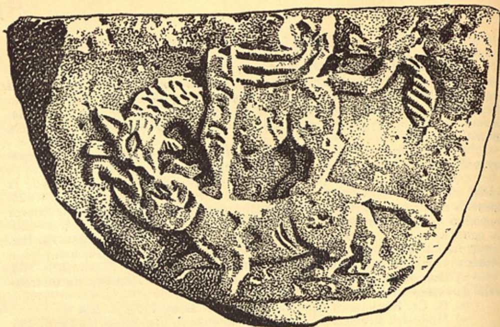
38) п. т. стр. 20 (84);

39) „Blondes Haar scheint überhaupt viel weiter nach Nord-Asien hineinzureichen, als gewoehnlich angenommen wird" п. т. 21 (85)

40) п. т. 22 (86).

41). „Diese türkische Sprachgemeinschaft lässt alle Turkvölker fast wie ein Volk erscheinen", вж. Prof Dr H. Winkler, Die altaische Voelker- und Sprachenwelt Leipz. u. Berlin 1921 стр. 19.

София, 18. XII. 1927.

ОБРАЗУВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА НАРОДНОСТЬ

отъ проф. В. Н. Златарски

Две главни и основно координиращи събития въ историята на Балканския полуо-въ сѫ играли важна роля при образуването на нашата народность и изобщо въ нашия исторически животъ. Това сѫ: 1. заселението и закрепата на славянитѣ на Балканския полуо-въ и 2. основаването на българската държава въ северната часть на сѫщия полуостровъ. Тия две събития отъ VII. вѣкъ, които последвали едно следъ друго и сѫ тѣсно свързани помежду си, дадоха окончателната етническа физиономия на Старо-планинския полуо-въ — *славянска*, туриха началото на първа нова трайна политическа единица — *българска* и създадоха новъ културно-исторически типъ — *славянобългарски*.

Славянското движение на югъ отъ долни Дунавъ, което се почнало отъ началото на VI. вѣкъ и се продължило до половината на VII. вѣкъ, се завършило, както е известно, съ това, че къмъ това време цѣлиятъ почти Балкански полуо-въ, съ изключение на приморскитѣ и нѣкои вѫтрешни добре укрепени центрове, билъ гѫсто населенъ отъ *славяни*. При това едни славянски племена, които се бѣха поселили въ южната часть на полуострова — въ Тесалия, Епиръ, Еллада и Пелопонесъ — признали отчасть доброволно, отчасть подъ натиска на орѫжието върховната власть на източния императоръ, а други, които се настанили въ срѣдата и въ северната часть на полуострова, останали въ неопредѣлени политически отношения спрямо Източната империя — Византия. На императорското правителство тепърва надлежало да опредѣли тия

политически отношения на славянитѣ къмъ Византия, още повече че отъ страна на сжщитѣ тия славяни направени били нѣколко безуспѣшни опити да завладѣятъ гр. Солунъ и да основатъ отдѣлна държава върху територията на империята. Поради това опредѣлението отношенията на Византия къмъ новитѣ поселенци било възможно да стане по миренъ начинъ само въ ония области, дето гръцкиятъ елементъ билъ посиленъ и гърцитѣ сж могли непосрѣдно да влияятъ културно-економически върху славянитѣ, а именно въ южната часть на полуострова.

Въ другитѣ обаче части, особено въ северната, дето гръцкиятъ елементъ билъ твърде много намаленъ, ако не и съвсемъ унищоженъ отъ предишнитѣ варварски нахлувания, а византийското влияние било съвсемъ слабо, и дето останалото мѣстно романизовано население било не по-малко враждебно настроено противъ централната власть, — подчинението на славянитѣ тамъ не е могло да стане по миренъ начинъ, защото тѣ сж гледали на завзетитѣ отъ тѣхъ земи не като на доброволно тѣмъ отстжпени отъ византийската власть, а като на завоевана отъ тѣхъ територия, като на свои собствени земи. Освенъ това Византия не е привличала славянитѣ вече поради това, защото тѣхната социална наредба съвсемъ не се схождала съ общественото устройство на византийската империя: тѣ лесно не биха промѣнили свободния си демократиченъ строй съ самостойна община за византийския монархизъмъ, въ чийто държавенъ принципъ националностьта имала твърде малко значение и дори съвсемъ е нѣмала, и задъ който се криели крепостничеството и колонатътъ. При такава голѣма разлика въ целитѣ и стремежитѣ на двѣтѣ страни не е могло да стане никакво мирно споразумение между тѣхъ. Едната отъ тѣхъ рано или късно трѣбвало да отстжпи, и не е мжчно да се предвиди, коя отъ тѣхъ би излѣзла победителка.

Нѣма никакво съмнение, че колкото и да били благоприятни културно-политическитѣ условия въ страната, дето се поселили славянитѣ, все пакъ последнитѣ не биха били въ състояние да окажатъ голѣмъ отпоръ противъ силата на оная унаследвана отъ вѣкове римско-византийска цивилизация, чието най-силно оржжие било християнството и на чието въздействие се поддавали и най-мощнитѣ етнически елементи. И балканскитѣ славяни, разбира се, при своята политическа разединеность не сж могли да избѣгнатъ това въздействие, което почнало да се проявява твърде отрано въ ония мѣста, дето гръцкиятъ елементъ билъ най-силенъ. Това най-добре ни показва сждбата на пелопонезскитѣ, тесалийски и епирски славяни: тѣ, колкото и многобройни да били, съ течение на времето се обърнали на гърци. Наистина, запазването народностьта на славянитѣ въ Македония, Тракия и двѣтѣ Мизии

— горна и долна, които и по произходъ, и по езикъ принадлежали къмъ една и сжща група, къмъ *славино-антската* група (въ противоположность на *сърбо-хърватската*, която се бѣ поселила въ северо-западния кжтъ на Балканския полуостровъ) и днесъ принадлежатъ къмъ известната въ филологическата, етнографическата и историческата наука по името *българска* група, — казвамъ, запазването народностьта на тия славяни се обяснява съ това, че тукъ, на нашия полуостровъ, романското и елинското културно-политически влияния се кръстосвали и чрезъ това се взаимно ослабвали; обаче съ време тѣхъ би ги постигнала сжщата участь, каквато била оная на пелопонезскитѣ и тесалийски славяни, ако да бѣха тѣ останали разединени поданици на Византия. Последната, ползувайки се отъ тѣхната племенна разцепенность и прилагайки изкусно старо-римския принципъ divide et impera, т. е. „раздѣляй и владѣй", малко-по-малко съ силата на оржжието и на културното си влияние би ги погълнала и претопила въ оня етнически конгломератъ, който въ сжщность е представяла византийската империя, ако да не бѣ дошло на помощь на тия славяни онова пълно съ значение въ нашата история събитие, съ което о-време се почнало тѣхното обединение и се турила твърда основа на политическата имъ независимость и на по-нататъшното развитие на тѣхната национална самобитность. Това толкова важно въ историята на балканскитѣ славяни събитие било основаването на първата, следъ преселението на народитѣ, трайна държава, която възникнала на Балканския полуостровъ тъкмо въ момента, когато византийското правителство крояло вече да почне систематично окончателното покорение и подчинение на балканскитѣ славяни подъ императорската власть на Византия.

Обаче основата на тая държава турилъ единъ неславянски народъ отъ хунски произходъ *първобългаритѣ*, които дотогава, отъ V. до VII. вѣкъ, играели голѣма историческа роля по източнитѣ и северни брѣгове на Черно-море. Едно племе или орда отъ тѣхъ, за да избѣгне игото на появилитѣ се тогава отъ срѣдна Азия нови азиатски завоеватели — *хазаритѣ*, напуснала своитѣ приазовски и черноморски живелища и се явила къмъ срѣдата на VII. вѣкъ на северо-източната граница на византийската империя, въ днешна Бесарабия, съ цель да търси земя за поселение. За да осигурятъ още по-добре своята безопасность, тия българи, въ споразумение съ цариградското правителство, скоро следъ това се прехвърлили въ северо-източния кжтъ на Балканския полуо-въ и се поселили въ днешна северна Добруджа съ задължение да пазятъ тамшната граница на империята отъ нови нахлувания на варварскитѣ народи. Но оттука българитѣ, ползувайки се отъ критичното положение, което преживявала източната империя въ упоритата си борба съ арабитѣ подъ самия Цариградъ, скоро

влѣзли въ непосрѣдственъ контактъ съ мизийскитѣ и дакийски (влашки) славяни. Тоя контактъ ималъ за сетнина образуването на единъ политически съюзъ, начело на който застанали първобългаритѣ поради своята строга военна дисциплина и яка държавна организация, а славянитѣ влѣзли въ тоя съюзъ като федерати, като съюзници. Първоначалната цель на тоя политически съюзъ била: членоветѣ му съвмѣстно и взаимно да защищаватъ независимостьта си, отъ една страна отъ византийцитѣ, сблъскването съ които имъ предстоело, а отъ друга отъ аваритѣ, чиято мощь все още се чувствувала въ това време въ областьта на срѣдни и северно отъ долни Дунавъ, макаръ че българитѣ постепенно отблъсвали тѣхната власть на северъ и западъ; при това въ вжтрешната си уредба двата народи — българи и славяни отначало оставали съвършено самостойни и живѣели отдѣлно единъ отъ другъ, всѣки по своитѣ права, обичаи и собствено право. Възникването на тоя федеративенъ съюзъ изтичало и отъ самитѣ условия, въ които се намирали въ даденото време двата народи — българи и славяни.

Самото положение на новодошлитѣ българи изисквало да влѣзатъ тъкмо въ съюзни отношения спрямо завареното тукъ славянско население. Обявявайки се във враждебни отношения къмъ византийския императоръ, който имъ бѣ оказалъ гостоприемство въ територията на империята първобългаритѣ не сж могли да не предвиждатъ, че Византия, ако не сега, то въ близко бждеще ще се разправи и съ тѣхъ сжщо тъй, както и съ другитѣ варварски народи, тѣхни предшественици и сродичи; въ сжщото време тѣ не сж могли да не признаятъ своята слабость вече поради своята немногобройность и че, само ако сполучатъ да привлѣкатъ на своя страна завареното на полуострова славянско население, ще бждатъ въ състояние да устоятъ противъ византийското орджжие и да запазятъ независимостьта си. Следователно за българитѣ било отъ първостепенна важность да станатъ въ добри и мирни отношения съсъ славянитѣ, а не да ги вържжаватъ противъ себе си.

Отъ друга пъкъ страна и славянитѣ се намирали въ сжщото положение. По-горе се спомена, че мизийскитѣ славяни, макаръ и да се настанили въ византийска територия и да считали завзетата отъ тѣхъ земя за своя собствена, все още не се намирали въ опредѣлени политически отношения спрямо Цариградъ и, разбира се, не можали да очакватъ оттамъ нищо добро за себе си; рано или късно, въ силата на усвоения отъ вѣкове принципъ на Византия и при своята политическа разцепеность, щѣли да бждатъ принудени да се покорятъ и да станатъ поданици на византийския императоръ. Сега обаче, когато при тѣхъ се явило едно варварско племе, враждебно настроено къмъ Византия, тѣ предпочели да признаятъ

неговото първенство и да влѣзатъ въ съюзни отношения съ него, та да действуватъ заедно противъ общия врагъ. Освенъ това, като били раздѣлени на малки отдѣлни племена и общини, безъ да могатъ да образуватъ една здрава компактна политическа единица, славянитѣ надали биха устояли противъ добре организиранитѣ българи, ако се бѣха явили противъ тѣхъ. Защото българитѣ, като по-многобройни спроти всѣко славянско племе отдѣлно и при това стоящи много по-високо въ държавно и военно отношение, лесно биха ги победили едно следъ друго и биха ги обърнали въ покоренъ народъ, — едно положение, което славянитѣ се стремили тъкмо да отклонятъ по отношение къмъ византийския императоръ. Следователно и за славянитѣ било много по-изгодно сега да влѣзатъ въ приятелски и съюзни отношения съ българитѣ, та по тоя начинъ не само да се запазятъ отъ последнитѣ, но и да могатъ да разчитатъ на тѣхна помощь въ предстоящата имъ борба съ Византия, още повече че при такива отношения славянитѣ запазвали вжтрешната си свобода и национална индивидуалность.

Възникналиятъ по тоя начинъ българо-славянски политически и воененъ съюзъ въ северната часть на полуострова и при това на византийска територия, вече поради първоначалната си основна цель, не е могълъ да не обърне вниманието въ Цариградъ, а поради своята опасность за цѣлостьта на европейскитѣ владения на империята да не предизвика оттамъ противодействие. Така се и оказало. Обаче, още първиятъ опитъ, направенъ отъ им-ръ Константина IV. Погонатъ (668—685) веднага следъ като се освободилъ отъ арабитѣ, за унищожението на тоя опасенъ за Византия съюзъ, още въ самото си начало останалъ безъ резултатъ; напротивъ, тоя несполучливъ опитъ издигналъ още по-високо значението на съюза, както предъ българитѣ, тъй и предъ славянитѣ и далъ възможность още повече да се почувствува неговата необходимость и по-голѣма закрепа и трайность. Като изразъ на тая необходимость се явява и официалното провъзгласяване основаването на новата федеративна *българо-славянска държава*, начело съ българския воиждъ *Испериха* (679—701), като пръвъ господарь на тая държава, която византийския императоръ билъ принуденъ да признае чрезъ единъ позоренъ за себе си миръ въ 679 година.

Новооснованата държава, която имала своя центъръ въ лагера на първия си господарь, въ *Плиска* на днешното Каспичаснко плато (ок. с. Абоба с.-из. отъ Шуменъ) била наречена *България* по името на оня народъ, който застаналъ начело въ организацията на тоя отначало политически съюзъ, а сетне и политическа и национална единица на Балканския полуостровъ, поради това тая държава първоначално носила чисто азиатски характеръ. Начело въ нея стоялъ господарь, който

носилъ титла *ханъ;* най-високи следъ хана длъжностни лица били *кавханъ*, неговъ най-близъкъ съветникъ, и *тарканъ* — неговъ провинциаленъ замѣстникъ. Тия длъжности се завземали отъ благородницитѣ, които се дѣлили на два класа: висши *боили*, слав. *боляри*, и низши — *багаини;* отличилитѣ се лица отъ двата класа получавали разни важни титли: *багатуръ* или *боготуръ, копанъ, коловратъ* и др. Народътъ се дѣлилъ на малки племена или родове—български или славянски, които имали свои имена; славянскитѣ племена имали свои князе, които стояли на чело на мѣстната войска и носили въ IX. вѣкъ име *кметове*, а българскитѣ родове — свои родоначалници. Българитѣ били воинственъ народъ съ яка дисциплина и строга уредба. Тѣ образували отлична конница, винаги готова.

Първата епоха на тая държава преминала въ пъленъ успѣхъ. Благодарение на честитѣ промѣни на византийския престолъ, които се придружавали съ кървави граждански войни, България не само успѣла дотолкова да се засили, щото почнала да се намѣсва във вжтрешнитѣ работи на самата империя, но и продължила славянския обединителенъ процесъ по двата брѣга на Дунава, въ областьта на дакийскитѣ и горномизийски славяни. Вече при втория български господарь *Тервель* (701—718) границата ѝ стигала въ западна посока отвждъ р. Тимокъ и северно вървѣла по сжществуващия и днесъ голѣмъ пограниченъ окопъ, който се почва при голѣмия завой на Дунавъ южно отъ Турну-Северинъ, върви презъ срѣдата на днешно Влашко и се свършва на Дунавъ южно отъ Браила (на 12 клм.), а въ южна посока, по силата на сключения въ 716 г. миръ, границата прехвърлила Стара-планина и обхванала североизточната часть на Тракия — славянската область *Загорие*.

Обаче, следъ закрепата на централната власть въ Византия, именно следъ покачването на Исаврийската династия (отъ 717 г.), въ програмата на чиито енергични императори било да издигнатъ мощьта и респекта на империята, въ Цариградъ почнали да кроятъ планъ, какъ да запратъ мирното присъединение на балканскитѣ славяни къмъ българската държава. Първиятъ императоръ-исавриецъ, Лъвъ III. (717—741), избѣгвайки да наруши мира съ България отъ 716 год., защото трѣбвало да се бори съ другитѣ по-опасни врагове на империята, предприелъ редъ мирни мѣрки особено къмъ македонскитѣ славяни: наредъ съ разпространението на християнството между славянитѣ, на което въ Цариградъ твърде много разчитали за тѣхното подчинение, Лъвъ III. отъ една страна, за да ги привлѣче къмъ себе си, въвелъ въ своето законодателство, известно подъ името „Земледѣлски законъ", славянскитѣ общински наредби — свободното общинско землевладение наредъ съ частната дребна собственость въ замѣна на предишното едро землевладение и на крепостното състояние на селското население, а отъ друга —

прибѣгвалъ къмъ насилствени срѣдства, като искалъ съ силата на оржжието да накара славянитѣ да станатъ вѣрни поданици на Византия, особено, когато тѣ сж се опитвали да се отцепятъ отъ империята, като самостойни, какъвто билъ опита на ринхинския князъ Пребънда.

Чрезъ такива мѣрки императоритѣ-исаврийци сполучили да постигнатъ за нѣколко време цельта си. На това не въ по-малка степень спомогнали почналитѣ се въ края на първата половина на VIII. в., следъ прекратяването на Испериховия родъ Дуло, въ самата България вжтрешни междуособици и дори граждански войни между отдѣлнитѣ български болярски родове за и около българския престолъ и изобщо за върховната власть. Императоръ Константинъ V.Копронимъ (741—775) презъ това време успѣлъ така силно да прокара влиянието си въ България, щото той замислилъ вече и съвършеното унищожение на българската държава. Неговитѣ известни деветь походи, които последвали единъ следъ другъ (756—775) съ малки пресекулки, гонили тъкмо тая цель. Но Копронимъ не можалъ да осжществи тая своя мечта, защото отъ една страна срещналъ силенъ отпоръ, а отъ друга — защото засилилото се при него иконоборческо движение, което отъ основа разклатило вжтрешно цѣлата Източна империя, често отвличало неговото внимание отъ България, па и настигналата го смърть, преди още да бѣ се отказалъ отъ цельта си, турила край на завоевателнитѣ му планове.

Това първо покушение върху независимостьта на България показвало, какво огромно значение е имало славянското население: докато българскитѣ болярски родове оспорвали помежду си върховната власть, като при това нѣкои отъ тѣхъ се опирали на славянитѣ и заедно съ това издигали последнитѣ до важенъ факторъ въ държавата, българскитѣ славяни, благодарение на своята многобройность, можали да издържатъ и отблъснатъ всички решителни удари на императора, отправени противъ България. Тъкмо тоя резултатъ разкрилъ предъ силнитѣ българи, че отъ количественото увеличение на славянитѣ е зависѣла мощьта и закрепата на самата държава. По тоя начинъ *още презъ втората половина на VIII. в. съзрѣла и се създала идеята, че българската държава ще може да се засили и д и запази независимостьта отъ всѣко посѣгателство било отъ страна на Източната империя, било отъ страна на другитѣ си по-силни съседи, само ако българскиятъ владѣтель се яви като освободитель и обединитель на балканскитѣ славяни и главно на роднитѣ съ българскитѣ.*

Завещана още отъ основателя на държавата тая идея била за пръвъ пжть формулирана отъ *Телерига* (768—777 г.), който пръвъ най-добре оценилъ значението на славянитѣ за българската държава и пръвъ влѣзълъ въ сношения съ

македонскитѣ славяни за присъединението имъ. Но той не можалъ да направи нищо въ тая посока, защото въ желанието си да закрепи вжтрешно държавата и да засили централната власть, почналъ неравна борба съ все още силното болярство, въ която той не само се оказалъ безсиленъ, но, за да избѣгне участьта на предшественицитѣ си — да бжде насилствено свален ъ и убитъ, решилъ доброволно да се откаже отъ престола и да избѣга въ Византия. Въ Цариградъ разбрали смисъла на тая българска държавна политика и, завзети съ вжтрешни разправии и външни залисии въ Азия въ борбата си съ силнитѣ араби, не се забавили да й противопоставятъ една тактика, къмъ която византийцитѣ често прибѣгвали, когато сж бивали стѣснявани отъ българитѣ. При приемника на Телерига, *Кардама*, (777—803) *тѣ предприематъ единъ следъ другъ походи къмъ източнитѣ граници на България съ явната цель да отвличатъ вниманието на българския господарь отъ македонскитѣ славяни и по тоя начинъ да запратъ разширението на българската държава въ тая посока.*

II

По-широко приложение получава идеята за обединението на балканскитѣ славяни и засилване на славянския елементъ при енергичния и воинственъ *Крума* (803--814). Следъ като унищожилъ аварската държава и разширилъ северната граница на България до р. р. Тиса и Прутъ и до Карпатитѣ, той тръгналъ по пжтя на своитѣ предшественици къмъ юго-западъ и сполучилъ да присъедини Софийската область и земитѣ по горна Струма и Места, но по-нататъкъ Крумъ не отишълъ, защото византийцитѣ поискали да го предупредятъ съ своето нападение въ центъра на държавата — неговата резиденция. Обаче, катастрофата, която постигнала императора Никифора на 26. юлий 811 г. въ балканскитѣ тѣснини, не само избавила българитѣ отъ страшната опастность и имъ повърнали всичко отнето, но още закрепила за тѣхъ всичкитѣ имъ завоевания на западъ заедно съ Сердика и ги осигурила отъ бждещи нападения на византийскитѣ императори; освенъ това тя издигнала българския господарь предъ очитѣ на имперскитѣ славяни като победитель на ромейския василевсъ и чрезъ това отворила пжть за разширение на държавата въ посока къмъ юго-западъ. Обаче Крумъ това не направилъ и отстжпилъ отъ българската държавна политика: увлѣченъ отъ голѣмата сполука и отъ мисъльта, че ромейскиятъ императоръ може да бжде победенъ, той се отклонилъ отъ прѣката задача на българския господарь и се впусналъ въ изтрѣбителни походи къмъ Цариградъ, които не донесли никаква сжществена полза за държавата и ускориха само неговата смърть.

Но Крумъ е известенъ не по-малко въ нашата история съ своята вжтрешна дейность. Той се покачилъ на българския престолъ следъ една размирна епоха, въ която българското болярство си бѣ присвоило право на върховната власть, като сваляло и качвало българскитѣ господари, отъ което произлизали всички вжтрешни неустои. Крумъ схваналъ нуждитѣ на държавата и разбралъ, че пълно въдворение на редъ въ страната може да постигне само съ засилване на централната власть и съ освобождението й отъ настойничеството на разюзданитѣ боляри. Това най-добре се изтъква въ неговото законодателство, главната цель на което била да издигне обществения моралъ, отъ който е зависѣла и политическата мощь на държавата. Но съ това не се изчерпвала цельта на неговото законодателство.

По-горе се каза, че при основаването на държавата двата етнически елемента — българи и славяни образували първоначално единъ политически съюзъ на федеративни начала, на чело на който застанали българитѣ организатори, като управляващъ народъ; въ вжтрешнитѣ си, обаче, отношения и двата народа оставали на първо време съвършено самостойни и сж живѣели отдѣлно единъ отъ другъ споредъ своитѣ обичаи и наредби, съ други думи, всѣки отъ тѣхъ е живѣлъ по своето обичайно право. Разбира се, тоя етнически дуализъмъ въ държавата не е могълъ завинаги да се удържи. Колкото и да сж залѣгали българитѣ, като властвуващъ народъ, да поддържатъ своята сключеность и обособеность отъ славянитѣ, на които тѣ сж гледали като на подвластенъ народъ, тѣ не сж могли да избѣгнатъ взаимното сближение. Кръвното смѣшение на двата народа несъмнено се е почнало отъ по-рано; после, общитѣ политически външни интереси много пжти сж ги принуждавали да се съединяватъ и съвмѣстно да действуватъ противъ външнитѣ врагове, а подобни отношения не сж могли да не създадатъ взаимно влияние; когато пъкъ презъ времето на гражданскитѣ войни въ VIII. вѣкъ славянскиятъ елементъ придобилъ голѣмо значение въ вжтрешния животъ на държавата, сближението на двата народа ставало все по-тѣсно. Тия контакти, които несъмнено сж засегнали всички страни на живота, безспорно сж предизвиквали често пжти и не малко конфликти при приложението на двѣтѣ обичайни права. Освенъ това стремежътъ на българитѣ въ лицето на своитѣ боляри да запазятъ господствуващето си положение въ държавата отъ една страна, а отъ друга — домогванията на славянитѣ до равноправие поради постепенното си издигане катоваженъ факторъ, все повече изострювали тия конфликти. Премахването тъкмо на тия ненормални вжтрешни отношения, които сж причинили твърде много за правилното развитие на държавния животъ Крумъ е гонилъ съ издаването на едни общи за всички поданици

писмени закони, като чрезъ тѣхъ е искалъ да въведе единство въ правнитѣ норми, отъ които е напълно зависѣла закрепата на вжтрешния редъ въ държавата.

Въвеждането, обаче, на едно общо законодателство, чрезъ което се унищожавало както славянското, тъй и българското обичайно право, налагало разрешението на другъ единъ не по-малко важенъ въпросъ, който така сжщо е билъ свързанъ съ единството въ правовитѣ отношения въ държавата. Това е въпросътъ за политическитѣ и обществени права на славянитѣ, който, макаръ и да е билъ повдиганъ отъ предишнитѣ господари, оставалъ все още не разрешенъ. Идеята за обединението на балканскитѣ славяни подъ скиптъра на българския господарь, като едничко срѣдство за успѣшна борба противъ империята, би могла да се реализира само тогава, когато той издигне политически своитѣ славянски поданици наравно съ българскитѣ; само съ помощьта на такива реформи той би сполучилъ да привлѣче на своя страна славянскитѣ племена, които се намирали още подъ властьта на византийския императоръ, защото чрезъ това той би гарантиралъ тѣхната свобода и би се явилъ като тѣхенъ освободитель отъ ромейската власть. И наистина, Крумъ направилъ първа крачка къмъ осжществението историческото назначение на българския господарь. Така, той издава едни общи закони, задължителни за всичкитѣ му поданици, въ които закони явно проглежда стремежътъ му да изкорени всичко, което разединява съставнитѣ етнически елементи въ държавата; после отваря достжпъ и на славянскитѣ си поданици къмъ управлението на страната: окржжава се съ славянскитѣ племенни князе-архонти, поставя ги на еднаква висота съ българскитѣ боляри и дори имъ довѣрява държавни дѣла отъ първостепенна важность, като напр. да водатъ преговори съ Цариградъ за миръ. По тоя начинъ въ стремежа си да създаде една обширна и мощна България Крумъ се видѣлъ принуденъ да се откаже отъ националния фанатизъмъ и етническата обособеность на своитѣ съмишленици, за да тръгне по естествения и правиленъ пжть въ развитието и засилването на държавата, като се опре върху силата и многобройностьта на славянитѣ, безъ обаче да е предвиждалъ може би. че съ тоя си актъ той е засилвалъ почналия се отъ по-рано процесъ за сливането на двата етнически елементи и подготвялъ почва за поглъщането на българския елементъ отъ славянския.

Не по-малко е спомогналъ Крумъ за усилването на тоя процесъ и съ своята колонизаторска политика. Презъ времето на походитѣ си въ Тракия и къмъ Цариградъ той откарвалъ въ пленъ голѣми маси отъ тамошното население и ги селилъ въ разни части на държавата си. Главната цель на тая колонизаторска политика на Крума била безспорно да намали, доколкото е възможно повече, ромейското население въ двѣтѣ,

съседни на България, византийски области Тракийската и Македонската, та по тоя начинъ да си улесни завоеванието имъ и да си обезпечи пжтя за Цариградъ и къмъ окончателното разгромяване на империята. Но Крумъ съвсемъ изпусналъ изъ предъ видъ това, че тия ромейски пленници, между които имало и славяни, носили съ себе си семената на християнската религия и култура, които тѣ почнали да разпространяватъ между населението на новитѣ живелища и преди всичко между българскитѣ славяни. Въ това дѣло много помогнали, освенъ духовнитѣ проповѣдници, и славянитѣ-пленници, които били вече приели християнството и изпитали върху си влиянието на византийската култура, тъй че въ дадения моментъ християнството се явявало като религия на славянитѣ. Но скоро то преминало и между самитѣ българи, и то преди всичко между ония отъ тѣхъ, които се намирали въ непосрѣдственъ контактъ съ славянитѣ и които били носители на идеята за равноправието на славянитѣ. *По тоя начинъ християнството, макаръ и да не било господствуваща религия, изпжква като новъ факторъ въ сливането на двата народа, защото чрезъ него се създавали такива отношения между българи и славяни, че българскиятъ елементъ губилъ почва за сжществуване и изчезвалъ между славянскитѣ маси.*

Новата насока въ вжтрешната политика на Крума не е могла да се допадне на българскитѣ боляри, чиито интереси тя най-много засѣгала и, ако тѣ не оказали съпротива, то това се длъжи на силната ржка и монархичния характеръ на Крума, който бѣ довелъ до минимумъ тѣхното своеволие. Но отъ друга пъкъ страна ранната смърть не дала възможность на Крума да закрепи и напълно да прокара своитѣ реформи. Затова веднага следъ смърьта на Крума въ България избухнала реакция въ българския елементъ въ лицето на неговия представитель българското болярство, което сполучило да се наложи на сина и приемника Крумовъ *Омортага* (814—831), който повелъ, наистина, антиславянска политика. Тая реакция главно се изразила въ гонението на християнството, което е било насочено не толкова противъ християнитѣ, колкото противъ славянитѣ, които сж били християни и противъ ония българи отъ българското съсловие, които се сближили съ славянитѣ и се опирали на тѣхъ въ политическитѣ борби. И наистина, съ издигането на славянскитѣ първенци при Крума, което било свързано съ засилването на централната власть, българскитѣ боляри чувствували какъ се измѣстяла почвата подъ нозетѣ имъ като фактори по значение и надмощие въ държавата, на което не малко спомогнало и разпространението на християнството, а чрезъ това тѣ губили и националната обособеность между многобройното славянско население. И следъ като се освободили отъ силната ржка на своя строгъ господарь, боляритѣ отново поискали да си върнатъ

предишното първенствуваще предъ славянитѣ положение, а заедно съ това да завладѣятъ личностьта на новия си господарь; може би още при живота на Крума тѣ сж успѣли така да фанатизиратъ Омортага, че когато той се покачилъ на престола, тѣ вече го имали здраво въ ржце и насочвали вжтрешната политика. Преследването на християнитѣ било поскоро предлогъ или срѣдство за болярит, за да притиснатъ и дори да унищожатъ придобито при Крума влияние на славянскитѣ племенни князе, а оттука и политическитѣ си врагове отъ българскитѣ боляри, и по тоя начинъ да отнематъ у Омортага всѣка възможность да имъ се противопостави съ помощьта на последнитѣ.

Новиятъ курсъ въ вжтрешната политика на България се отзовалъ и върху външнитѣ ѝ отношения. Византийскиятъ императоръ Лъвъ V Арменецъ (813–820) се възползувалъ отъ промѣната въ управлението въ България и сполучилъ найсетне да сключи 30-годишенъ миръ съ българитѣ, по който, ако не всички завоювани отъ Крума земи, то областьта между Срѣдна гора и Родопитѣ, т. е. Пловдивската область преминала къмъ българската държава при известнитѣ условия, че отстжпката ще става на срокове. Срокътъ на тоя миръ ясно показва, че Омортагъ се отказалъ отъ политическитѣ планове на баща си, или по-право, отъ държавната политика на българския господарь относно въпроса за обединението на балканскитѣ славяни. На сжщата антиславянска политика на Омортага се дължи и отцепническото движение на славянскитѣ племена въ северо-западната покрайнина на българската държава между ободрити, браничевци и тимочани, които се оплаквали отъ несправедливата жестокость на българитѣ и преминали подъ франкската власть. Това движение, както е известно, докарало първото сблъскване на българитѣ съ западна Европа, т. е. съ франкитѣ, които въ своитѣ завоевания на изтокъ се промъквали къмъ Балканския полуостровъ. Следъ дълги перипетии (823—829) това сблъскване има за резултатъ това, че оттогава 1. се турило край на франкската офанзива на югоизтокъ и 2. областьта Срѣмъ била отстжпена окончателно на българитѣ, съ което се осигурявала важната крепость на Дунавъ Сингидунумъ, оттогава наречена съ славяно-българско име Бѣлградъ, а съ присъединението на бѣлградската область се закржглявала северо-западната българо-славянска етническа граница и България ставала въ непосрѣдно съседство съ земитѣ на сръбскитѣ племена по р. Колубара.

Презъ времето на Омортага и на кратковременното управление на неговия синъ *Маламира* (831 – 836) билъ направенъ последенъ опитъ отъ българитѣ-боляри да закрепятъ все още надмощието на българския елементъ. Запазилитѣ се и дошли до насъ нѣколко епиграфически и архитектурни паметници отъ това време откриватъ предъ насъ особеноститѣ на една до-

машна първобългарска култура, която, макаръ и да усвоила официалния тогава на полуострова езикъ — гръцкия, проявявала все още единъ стремежъ да създаде, възъ основа на прабългарската религия, народни обичаи и държавно-обществени принципи, нѣщо самобитно, което запазвало своя азиатски характеръ. И ако тая самобитна култура се особено засилила при Омортага чрезъ неговата обширна строителна политика, когато първобългаритѣ — въ лицето на своя представитель — болярството, полагатъ най-напрегнато усилие да запазятъ своето първенствуваще положение, това ясно показва, че нейното назначение, нейната цель била да се противопостави на въздействието на друга чужда култура — византийската, която интензивно си е пробивала пѫть презъ другитѣ етнически елементи въ държавата и преди всичко презъ многобройното славянско население, което отъ два вѣка се намирало подъ влиянието на Византия. По тоя начинъ и въ културно отношение се забелязва сѫщото явление, както и въ обществено-политическо: борба на първобългаритѣ за надмощие. Обаче и тукъ тѣ се оказали сѫщо тъй безсилни, както не можали да устоятъ срещу стихийната сила на славянитѣ, които, търсейки и намирайки опора въ християнството за борбата си противъ първобългаритѣ, ставали, незабелезано за самитѣ тѣхъ, насадители на византийската култура, още повече като се вземе предъ видъ, че при приемника на Маламира, *Пресиана* (836—852) става бързото разширение на българскитѣ граници въ посока къмъ юго-западъ въ земитѣ на еднoплеменнитѣ български славяни въ Македония, което ясно доказва, че тоя български господарь отново се е обърналъ къмъ славянската политика на Телерига и главно на Крума.

Като се ползувалъ отъ критичното положение на Византия, предизвикано отъ особено опасната война съ арабитѣ, когато тогавашниятъ им-ръ Теофилъ билъ принуденъ да търси съюза на Венеция и западния императоръ, за да спаси империята, Пресианъ сполучилъ безбойно да присъедини къмъ държавата днеш. централна и западна Македония, областьта между горни и срѣдни Вардаръ и Черни Дринъ, заедно съ Косово поле и на югъ до Охридъ и Прилепъ, а сѫщо и часть отъ областьта на племето струмци по срѣдното течение на р. Струма. Планътъ на Пресиана билъ да излѣзе на Бѣло море и да откѫсне всички славянски земи на западъ отъ Струма отъ Византия и по тоя начинъ да тури край на византийската власть въ тѣхъ. Да възпрепятствува на това бързо разширение на България въ тая посока им-ръ Теофилъ не е ималъ никаква възможность, защото всичкитѣ военни сили на империята били съсрѣдоточени въ М. Азия противъ арабитѣ, па и да наруши 30-годишния миръ съ България не се решавалъ. Затова той се обърналъ къмъ странични срѣдства, за да отвлѣче вниманието на Пресиана отъ Македония. Първиятъ му,

обаче, опитъ — именно да повдигне възстание между византийскитѣ пленници, поселени при устието на Дунавъ отъ Крума, се оказалъ безъ резултатъ, защото мѣстниятъ управитель съ помощьта на маджаритѣ не далъ да се развие възстанието. Вториятъ му опитъ — да въоржжи Сърбия противъ България и да наруши съществуващия до тогава миръ между българи и сърби — се оказалъ по-сполучливъ. Увлѣченъ отъ една тригодишна война съ сърбитѣ, Пресианъ билъ принуденъ да се откаже на време отъ сношенията съ славянитѣ въ империята, още повече че тая война вървѣла несполучливо за него и само следъ смъртьта на им-ръ Теофила военнитѣ действия били прекратени отъ двѣтѣ страни. Новата промѣна на византийския престолъ, която се придружила съ вжтрешно усмирение на религиознитѣ борби, дала на Пресиана възможность да обърне погледитѣ си пакъ къмъ юго-западъ. Докато Византия била завзета съ унищожаването на иконоборството и съ възстановяването на православието, Пресианъ продължилъ обединителното дѣло, което донесло отцепването на днешнитѣ македонски области, Битолско и Охридско съ гр. Деволъ отъ империята и присъединението имъ къмъ България.

Тия успѣхи на българитѣ повдигнали духоветѣ на славянитѣ и въ другитѣ области на империята главно въ Пелопонесъ, дето избухнало голѣмо възстание, което заплашвало съ отцепването на цѣлия полуостровъ. Докато траело усмирението на това възстание и съ закрепата на византийската власть както въ Пелопонесъ, тъй и въ старата Еллада и Тесалия чрезъ насилствено християнизиране на тамшнитѣ славяни (847—850), българитѣ предприели походъ въ областьта на славянското племе **смоляне** или **смоленци**, които живѣели по срѣдното течение на р. Места до горното течение на р. Арда, и успѣли да проникнатъ до морския брѣгъ на Орфанския заливъ между р. р. Струма и Места. Тия нови и бързи успѣхи на българитѣ принудили управницитѣ въ Цариградъ да обърнатъ сериозно внимание на тѣхъ, защото тѣ заплашвали да разкжсатъ византийскитѣ владения на полуострова. Правителството на императрица Теодора, като не било въ състояние да окаже непосрѣдственъ отпоръ на българитѣ, решило неочаквано да нападне България по тракийската източна граница съ цель да спре българското движение на югъ и да извика Пресиана отъ източна Македония. Тоя планъ, къмъ който ромеитѣ често прибѣгвали въ критически моменти, се оказалъ целесъобразенъ: изтрѣбителнитѣ нахлувания на постояннитѣ гарнизони отъ пограничнитѣ византийски крепости въ българскитѣ земи, принудили най-сетне българския господарь да пренесе войната въ Тракия, дето така сжщо успѣлъ да въдвори спокойствие (850). Но Пресианъ не можалъ да продължи обединително дѣло, защото въ 852 г. той се поминалъ, безъ обаче да сключи формаленъ миръ съ Византия.

Що се отнася до вжтрешната дейность на Пресиана, то тя сама по себе си се опредѣля отъ външната, главно отъ политиката му спрямо славянитѣ на полуострова, която му е налагала да бжде толерантенъ въ вѣрския въпросъ и да прекрати преследването на християнитѣ, защото християнството бѣ пуснало дълбоки корени както между славянитѣ, които били присъединени къмъ държавата, тъй и въ самата България. Тъй или инъкъ, но великото дѣло, покръстването на българитѣ, на което синъ му Борисъ се решилъ по-сетне, ясно говори, че е предхождалъ периодъ, който е подготвилъ добра почва за това толкова важно въ историята на нашия народъ събитие.

И тъй, ние достигнахме въ историята на нашето минало до единъ моментъ, когато държавната политика на българскитѣ владѣтели като обединители и организатори на балканскитѣ славяни, получили широко приложение. Къмъ срѣдата на IX. вѣкъ предѣлитѣ на България се простирали отъ Карпатитѣ до Сакаръ-планина и отъ Черно море до Албания; въ нейния съставъ влизали повечето славянски племена отъ славино-антската група, а именно: дакийски, поморавски, мизийски, тракийски и по-голѣмата частъ отъ македонскитѣ. Обаче едно само политическо обединение на българскитѣ славяни не било достатъчно, за да се гарантира трайностьта на държавата, още повече че властьта все още оставала въ ржцетѣ на господстуващето племе — първобългаритѣ. Въ даденото време България имала широка територия и строго опредѣлена организация, но ней липсвало едно отъ главнитѣ и сжществени условия за трайно сжществуване: липсвало ѝ вжтрешно единство, вжтрешни свръзки; липсвало ѝ това, което ние днесъ наричаме култура, която да обединява всички етнически и племенни части на обширната, но географически разчленена територия. Смѣло може да се каже, че презъ първия периодъ на първото българско царство имало българска държава, но нѣмало още български народъ, какъвто си го днесъ представяме, съ строго опредѣлени културни начала, битова особеность, които да го отдѣлятъ като едно цѣло, като особена народность и въ сжщото време да очертаватъ сжщностьта на неговата историческа задача. Изработването на тия културни начала въ свръзка съ сливането на дветѣ понятия „българска държава“ и „български народъ“, се почнало тепърва отъ втората половина на IX. вѣкъ, когато била турена здрава основа на българското политическо и национално единство.

III

Историческиятъ процесъ за сливането на двата етнически елемента — българския и славянския води началото си, както видѣхме, отъ времето на гражданскитѣ войни презъ VIII.

вѣкъ и вървѣлъ успоредно отъ една страна съ количественото уголѣмяване на славянитѣ въ държавата заедно съ разширението на държавнитѣ граници на северъ, югъ, западъ и югозападъ, а отъ друга — съ постепенното издигане и изравнение на обществено политическитѣ имъ права съ ония на българитѣ заедно съ признаването на тѣхното значение като важенъ факторъ въ държавно-политическия животъ на българската държава. Но тоя процесъ, който се продължилъ цѣло едно столѣтие и преминалъ нѣколко фази въ своето развитие, получилъ най-ясно очертание и своя завършекъ, когато въпросътъ за вѫтрешното единство, за националното единство на държавата станалъ единъ отъ главнитѣ предмети на държавната политика при сина и приемника на Пресиана *Борисъ* I (852—889). Това вѫтрешно национално единство Борисъ потърсилъ въ християнството.

Приемането на християнството и обявяването му за господствуваща религия въ държавата се налагало преди всичко отъ съображения по външната политика на България, т. е. отъ положението на българския господарь спрямо съседнитѣ християнски държави, и то главно отъ една страна къмъ Източната империя — Византия, а отъ друга — къмъ възстановената въ 800 г. западна римска империя, представитель на която въ дадената епоха се явява и франкската държава. Преди всичко Борисъ трѣбвало да опредѣли отношенията си къмъ Византия, а това зависѣло отъ възгледа, който тогава господствувалъ въ империята върху отношенията й спрямо другитѣ държави. Империята е гледала на себе си като на едничка законна държава, къмъ която всички други държави били длъжни да станатъ въ зависимо, подчинено положение, и особено възникналитѣ на нейна бивша територия. На такива държави тя е придавала мѣстно значение, като на областъ, чиито господари не сѫ самостойни, равни на императора управители, а само мѣстни управители, които сѫ повикани по волята на божествения василевсъ да участвуватъ въ властьта.

Не тъй, обаче, гледалъ на себе си Борисъ. Следвайки държавната политика на предшественицитѣ си като обединитель на балканскитѣ славяни и чувствувайки се, следъ разширението на границитѣ на държавата далечъ на ю.-з., и териториално и политически, ако не по-силенъ, то поне равенъ на византийския императоръ, Борисъ не е могълъ да се задоволи отъ предишното положение на българския господарь. За да накара да гледатъ въ Цариградъ на него като на независимъ владѣтель и чрезъ това да запази цѣлостьта на обширната си държава, както и за да може да продължи по-нататъкъ обединителната си политика спрямо ония славяни, които се намирали вънъ отъ България, за него се явявало като наложителна необходимость да се противопостави на ромейския *василевсъ* предъ славянитѣ на полуострова съ всичкитѣ

му права и прерогативи и дори съ външния блѣсъкъ и богатство. Тая необходимость се изисквала и отъ друго едно обстоятелство.

Сръбскитѣ племена, които дотогава не били проявили никаква активна дейность въ сѫдбинитѣ на полуострова и все още признавали, макаръ и номинално, върховната власть на византийския императоръ, къмъ срѣдата на IX. вѣкъ, както видѣхме, при князъ Властимира почнали да показватъ признаци за държавенъ животъ подъ натиска на византийската политика. За да може да прокара и закрепи, ако не своя протекторатъ, то поне своето влияние въ Сърбия въ ущърбъ на византийцитѣ, Борисъ трѣбвало и тукъ да се противопостави на ромейския императоръ съ всичката си сила и мощь.

Това политическо противопоставяне или по-право, изравнение на българския господарь съ ромейския василевсъ Борисъ могълъ да постигне само съ приемането на християнството; само чрезъ християнството той е могълъ да стане съучастникъ въ оная отъ Бога законна власть, представитель на която въ онова време на изтокъ билъ ромейскиятъ (византийскиятъ) императоръ, а на западъ — римскиятъ. Съ узаконяването властьта на българския господарь, узаконявала се и държавата, а като такава тя добивала право за независимость. Покрай тая чисто теоретическа страна, въпросътъ ималъ и друга външна — практическа: присѫтствието на представителя на християнството — църквата редомъ съ държавата, съ всичкитѣ ѝ учреждения и наредби, било, споредъ тогавашнитѣ възгледи, едно отъ най-главнитѣ и необходими условия за признаването самостойностьта на единъ господарь.

Още по-необходимо било за Бориса приемането на християнството, за да опредѣли положението, което той трѣбвало да вземе въ настаналитѣ тогава отношения между източната и западната империи. Почналото се отъ начал. на IX. вѣкъ съперничество между двѣтѣ империи предизвикало важни исторически събития въ отношенията между европейския Изтокъ и Западъ, които не сѫ могли да не обърнатъ вниманието на Бориса. Ние тукъ разбираме отъ една страна завоевателната политика на франкскитѣ господари на изтокъ и разширението на нѣмската власть и влияние презъ първата половина на IX. вѣкъ между славянството въ областьта на срѣдни Дунавъ и Драва подъ булото на религиозна пропаганда (разпространение на християнството, което било единъ отъ първитѣ и главни резултати отъ солидарностьта на римската църква съ западната империя), а отъ друга — знаменитата разпря между Римъ и Цариградъ по дѣлото на патриархъ Фотия, — разпря, въ която се изказала въ цѣлата си ясность и крайность разликата въ стремежитѣ и целитѣ на източната и западната половини на християнската църква, а оттука и стремежитѣ и целитѣ на двѣтѣ групи европейски християнски дър-

жави — източна и западна. Въ това съперничество между Изтокъ и Западъ Борисъ, който бѣ вече влѣзълъ въ допиръ съ единия и съ другия, билъ поставенъ въ такова положение, че нему се налагало да реши, къмъ коя отъ тия две групи ще премине и принципитѣ на коя отъ тѣхъ ще усвои; а това е могло да стане, само следъ като приеме християнството, което му отваряло пѫть за по-точно опредѣляне външнитѣ си политически отношения. *По тоя начинъ самото положение на българския господарь и на България въ дадената епоха подбуждали Бориса да приеме християнството и да го обяви за господствуваща религия въ държавата си, защото самиятъ опитъ и практика му показвали всичката необходимость отъ това велико дѣло за действителното влизане на България въ семейството на европейскитѣ държави и за окончателната уредба на международнитѣ ѝ отношения съ тѣхъ.*

Тия съображения въ външната политика на България, може-би, най-вече подбуждали Бориса да приеме християнството, защото отъ тѣхъ изтичали и въ тѣхъ се централизирали всичкитѣ му стремежи въ вѫтрешната политика, въ която Борисъ трѣбвало да реши, доколко промѣната на старата религия била необходима за вѫтрешнитѣ отношения на държавата. Презъ времето на династическитѣ борби въ VIII. вѣкъ, когато ханската власть била съвсемъ ослабена и за нейна смѣтка се издигнало надмощието на болярите, когато покачването, задържането и свалянето на единъ ханъ отъ престола зависѣло отъ волята и решението на болярите, успѣли да се изработятъ следнитѣ политически формули: 1. за да могатъ да запазятъ първенствуващето си значение и влияние въ държавата предъ славянитѣ и тѣхнитѣ представители, а оттука и да удържатъ властьта, болярите трѣбвало да иматъ винаги въ рѫце хана, съ други думи да ограничаватъ властьта на хана съ непосрѣдното си влияние както върху него самия, тъй и върху държавнитѣ работи, и 2. всѣки ханъ, който би искалъ да се избави отъ натрапеното настойничество на болярите и да бѫде самостоенъ държавенъ глава, трѣбвало да се опира на по-многобройното славянско население, та да може да издържи борбата съ болярите, а това било свързано съ отваряне достѫпъ на славянитѣ къмъ държавното управление. По тоя начинъ се създала идеята, че *за да се избави България отъ вѫтрешни размирици, които произлизали отъ съсловнитѣ смѣтки на болярите и отъ неравноправностьта на славянското население и отъ които размирици се ползували вънишнитѣ врагове — преди всичко Византия, явявало се необходимо усилването на централната власть предъ самитѣ боили, като въ сѫщото време се изравнятъ славянитѣ съ българитѣ въ политическо и социално отношения.*

Тая тъкмо идея, която предишнитѣ ханове, по една или друга причина, както видѣхме, не могли да прокаратъ, сега

решилъ Борисъ да противопостави на държавната политика на българскитѣ боляри. За него е било ясно, че притѣснението и унищожението на славянитѣ водило къмъ поддържката на оня дългогодишенъ антагонизъмъ между двата съставни етнически елементи — българи и славяни, който спъвалъ политическото и културно развитие на страната и изхабявало силитѣ на държавата въ постоянни вжтрешни борби. Освенъ това, стремежътъ на болярите отъ една страна да запазятъ своитѣ права като организатори, като владѣтели, на които като такива изключително принадлежи властьта и държавното управление, а отъ друга — да държатъ обединенитѣ славяни въ подвластно положение, като имъ отнемали всѣко право да участвуватъ въ държавния животъ — тоя стремежъ на болярите силно прѣчилъ на Бориса да достигне обединението на балканскитѣ славяни подъ властьта си, което се опирало главно върху премахването на етническия дуализъмъ въ държавата. Най-сетне силата и привилегированото положение на българскитѣ боляри и зависимостьта на ханската власть отъ тѣхъ не по-малко сж прѣчили на Бориса въ онова негово желание, което тъй релефно изпъква въ цѣлата му дейность — *да централизира властьта въ лицето на държавния глава.* Чрезъ християнството Борисъ се стремилъ да премахне тия прѣчки.

Обявяването на християнството за господствуваща религия отваряло Борису широкъ пжть и улеснявало задачата му. Християнството изглаждало всички етнически и социални различия; неговитѣ принципи проповѣдвали равенство на всички членове предъ църквата, а следов. и предъ държавата, които въ онова време били тѣсно свързани помежду си; то укротявало дивитѣ нрави и действувало за подчинението на по-малко съвършенитѣ елементи подъ по-развититѣ. Българскиятъ елементъ въ държавата на Бориса по своята незначителность и поради по-низкото си културно развитие съ приемането на християнството трѣбвало да отстжпи на славянския; поради това, че славянитѣ отъ по-рано приели християнството и се намирали въ течение на нѣколко вѣка подъ непосрѣдното влияние на византийската култура, тѣ стояли въ духовно отношение много по-високо отъ българитѣ, още повече че последнитѣ не били въ състояние да противопоставятъ на християнството нѣкой силно развитъ религиозенъ култъ. Наистина, българитѣ се стремили да създадатъ своя самобитна култура съ азиатски характеръ, обаче и въ тоя стремежъ тѣ не могли да се избавятъ отъ византийското влияние, което главно се изразило въ това, че българскитѣ ханове приели грѣцкия езикъ за свой официаленъ. Вече съ това обстоятелство, че християнството било религия на славянскитѣ поданици на хана, славянскиятъ елементъ се издигалъ и вземалъ връхъ надъ българския, защото последниятъ билъ длъженъ не само да се признае равенъ на първия, но и да се подчини на славян-

скитѣ религиозни закони. По тоя начинъ съ въвеждането на християнството въ България се нанасялъ силенъ ударъ на етническия дуализъмъ въ полза на славянския елементъ.

Но съ отслабването на българския елементъ губилъ значението си и неговиятъ представитель — българското болярство. Както вече се изтъкна, силата на Исперихoвитѣ българи се градила изключително върху поддържката на политическитѣ и социални различия между обединители и обединени, защото само при такива условия тѣ сж могли да държатъ хана въ подчинение; болярититѣ се стремили винаги да отстраняватъ всѣко политическо или социално движение въ народната маса, всѣко политическо и социално засилване на славянското население, за да не дадатъ възможность на хана да се опира върху него, та той да ги лиши отъ първенствуващето имъ положение и да се избави отъ тѣхната зависимость. Обаче Борисъ се теготилъ тъкмо отъ тая зависимость.

Идеята за империята и за личността на императора била винаги за варваритѣ предметъ не само на дълбоко уважение, но и на постоянно подражание. Величието, славата и абсолютизмътъ на византийския императоръ сж съставяли идеала на варварскитѣ владѣтели. Къмъ тоя идеалъ се стремилъ и Борисъ — идеалъ, който впрочемъ му се налагалъ, както се каза, отъ самото положение на България между другитѣ християнски държави. Борисъ разбиралъ и си представялъ християнството въ чисто византийска форма, споредъ която държавниятъ глава, като Божи помазаникъ, се явявалъ едничъкъ на земята представитель на оная власть, която иде отъ Бога и на него едничъкъ принадлежи. Затова той се стремилъ да премахне всичко, което би му попрѣчило да постигне тоя идеалъ и преди всичко да отслаби значението на болярското съсловие и да го подчини подъ ханската власть чрезъ особенъ законъ. Съ въвеждането на християнството Борисъ влизълъ въ конфликтъ съ българскитѣ боляри, защото извършвалъ това дѣло по собствена инициатива и, може би, безъ тѣхно съгласие; той имъ обявявалъ борба, въ която билъ увѣренъ, че ще излѣзе победитель, защото на негова страна били повечето отъ поданицитѣ му — славянското население, което и безъ това било враждебно настроено противъ болярите. И тъй, *въ християнството Борисъ намиралъ най-добрия проводникъ, чрезъ който той е могълъ да достигне централизацията на държавната власть въ лицето на хана, съ която били свързани другитѣ две условия: 1. ограничаване значението на болярското съсловие, а оттука и на българския елементъ и 2. признаване политическитѣ и социални права на славянитѣ, а оттука и издигането на славянския елементъ, съ други думи, Борисъ чрезъ християнството ставалъ господарь на българскитѣ славяни, които били при него преобладаваща нация и затова съставяли силата и мощьта на бъл-*

гарската държава, той ставалъ вече отъ хунно-български ханъ славяно-български князъ. Това най-ясно показва неговата вътрешна дейность.

Следъ като Борисъ съзналъ необходимостьта отъ приемането на християнството, предъ него се изпрѣчвалъ другъ не по-малко мъченъ въпросъ, който, както изглежда, най-вече го озадачвалъ. И отъ исторически, и отъ географически условия, а тъй също и отъ съвременнитѣ нему политически и църковни обстоятелства за него се явявало необходимо предварително да реши въпроса: къмъ кой отъ двата тогавашни християнски центрове той трѣбвало да се обърне за това дѣло—къмъ Римъ ли, или къмъ Цариградъ. Решението на тоя въпросъ било за Бориса отъ първостепенна важность, защото съ него билъ свързанъ и въпросътъ за бъдещата държавна, църковна и социална уредба на България, за цѣлия й бъдещъ културенъ животъ, за цѣлата й бъдеща историческа съдба. Присъединявайки се къмъ единия или другия християнски центъръ, България eo ipso влизала въ сферата не само на църковното, но и на политическото и изобщо на културното влияние на източния, или западния християнски свѣтъ, представлявани въ дадения случай отъ тѣхнитѣ църкви. Поради това присъединението й къмъ една отъ двитѣ църкви означавало за нея разривъ не само съ другата църква, но и съ групата държави, които се намирали подъ културното влияние на последнята. Като се стремилъ да се противопостави на ромейския василевсъ и да запази независимото си положение и следъ приемането на християнството, за Бориса изпъквало като първо условие, да се сдобие съ самостойно църковно управление и, очевидно, той би се обърналъ къмъ оня отъ представителитѣ на християнската просвѣта, който би му гарантиралъ и църковната независимость. Но, докато Борисъ билъ заетъ тъкмо съ решението на тоя важенъ въпросъ, събитията го изпреварили, и той билъ принуденъ да приеме онова решение, което на първо време му налагали самитѣ събития.

Както е известно, отъ срѣдата на първата половина на IX. вѣкъ въ източнитѣ области на франкската държава почнало да се издига едно отъ славянскитѣ княжества, които се намирали подъ върховната власть на франкския краль, именно княжество Моравско. Единъ отъ моравскитѣ князе, сполучилъ мирно да обедини дребнитѣ владѣтели въ моравскитѣ земи подъ властьта си и намислилъ да създаде една самостойна и независима славянска държава, като присъедини и другитѣ славянски княжества по срѣдни Дунавъ за борба съ нѣмцитѣ. Моравия достигнала особено голѣмо засилване при князъ Ростислава, който най-ясно и най-пълно формулиралъ националнитѣ стремежи и цели на съюза и, като се възползувалъ отъ събранитѣ отъ предшественика си сили, пръвъ почналъ оная отчаяна борба съ нѣмцитѣ, която изпълва вто-

рата половина на IX. вѣкъ и първитѣ страници въ историята на Велико-моравската държава.

Тогавашниятъ франкски краль Людовикъ Нѣмски добре разбиралъ целитѣ и стремежитѣ на моравския князъ и отъ своя страна гледалъ да подържа съ българитѣ приятелскитѣ си отношения; но, когато моравскиятъ князъ812 станалъ особено опасенъ за нѣмцитѣ въ 863 г. той потърсилъ съюза на българския князъ, на което Борисъ се отзовалъ съ готовность, защото самъ очевидно се опасявалъ отъ засилването на Моравско. Редомъ съ политическитѣ условия при сключването на съюза Борису било предложено да приеме християнството отъ Римъ при посрѣдството на нѣмското духовенство, на което Борисъ се съгласилъ и дори се готвѣла среща въ Тулна съ Людовика въ 864 г. за уреждането на тоя въпросъ.

Това политическо сближение на българския князъ съ франкския краль породило опасение въ Цариградъ, дето не сж могли да не предвиждатъ, какви сетнини ще донесе тоя съюзъ на Бориса съ Людовика за византийската империя предвидъ на враждебнитѣ отношения и завоевателнитѣ отношения на западнитѣ императори за смѣтка на бившитѣ владѣния на Византия въ Италия. Освенъ това въ Цариградъ узнали отъ пратеницитѣ на моравския князъ, който въ края на 862 г. се бѣ обърналъ къмъ императоръ Михаила III съ просба да му изпрати проповѣдници, за да обясняватъ Христовото учение на родния му езикъ, за обещанието на Бориса да се покръсти отъ западното духовенство, — обещание, чието изпълнение би нанесло не малъкъ ударъ на цариградската църква предъ видъ на явното домогване на римския Папа къмъ всесвѣтско владичество, което получи своя реаленъ изразъ въ знаменития споръ, почнатъ между двѣтѣ църкви отъ 860 г. по дѣлото на патриархъ Фотия, когато папата бѣ изявилъ църковнитѣ си права върху всички области на Балканския полуостровъ. И тъй, самитѣ политически и църковни интереси на Византия налагали ѝ да откжсне Бориса отъ Людовика, като унищожи не само съюза между тѣхъ, но и всѣко по-нататъшно сближение между тѣхъ, а това могло да се постигне само съ война и при това неочаквана война. Обаче предприетиятъ отъ Михаила III походъ по суша и море не довелъ до кръвопролитие, защото Борисъ предложилъ миръ на условие, че ще приеме християнството отъ Византия. По тоя миръ въ края на 864 г. тракийската граница била изравнена съ отстжпката на неутралната зона, а въ западната часть на полуострова южн. Албания областьта между р. р. Воюса и Семени до Адриатическо море била присъединена къмъ България въ замѣна на областьта между долното течение на р. р. Струма и Места, отъ която Борисъ се отказалъ. Въ следната 865 г. било вече изпратено въ България гръцко духовенство за християниза-

ция на населението, а Борисъ и неговиятъ дворъ се покръстилъ презъ септемврий с. г.

IV

Великото дѣло на Бориса било посрещнато враждебно отъ българскитѣ боляри, които въ 866 г. се побунили противъ него и искали дори да го убиятъ, задето имъ далъ „недобъръ законъ", чиято недоброта се заключава не толкова въ догмитѣ на новата вѣра, колкото въ правилата, задълженията, въ наредбитѣ и въ общественитѣ и държавни реформи, които трѣбвало да последватъ съ приемането на християнството. Бунтътъ, обаче, се локализиралъ само около княжеската резиденция, затова билъ скоро потъпканъ, като при това повечето боляри-бунтовници били наказани съ смърть. Наредъ съ болярския бунтъ възникнала и друга прѣчка, именно, по въпроса за уредбата на българската църква, която, споредъ желанието на Бориса, трѣбвало да бѫде самостойна и да гарантира независимостьта на България. Но въ Цариградъ на първо време отказвали да удовлетворятъ желанието му, което принудило Бориса още въ 866 г. да се обърне съ сѫщото искане къмъ Римъ. По тоя начинъ възникналъ българския църковенъ въпросъ въ IX. в., обаче, когато следъ дълги преговори съ римския папа се убедилъ, че и оттамъ нѣма да получи желаното, Борисъ, въпрѣки това, че въ България се било настанило латинско духовенство, следъ изгонването на гръцкото, пренесълъ въпроса за юрисдикцията въ България на заседаващия презъ 869/70 г. въ Цариградъ църковенъ съборъ по дѣлото на патриархъ Фотия. Съборътъ се произнесълъ въ полза на цариградската църква, като въ сѫщото време призналъ и автономията на новооснованата българска църква. Още въ 870 г. за България билъ назначенъ архиепископъ, който ставалъ самостоенъ въ вѫтрешното управление на своя диоцезъ и само признавалъ върховната власть на цариградския патриархъ, а сѫщо и гръцко духовенство, следъ като латинското напустнало България.

Българскиятъ църковенъ въпросъ, макаръ и да станалъ следъ това предметъ за споръ между римската и цариградската църкви въ течение на цѣли 12 години, обаче за Бориса той билъ окончателно решенъ още въ 870 г. Ползувайки се отъ настаналитѣ мирни отношения съ съседитѣ, Борисъ съсрѣдоточилъ всичкото си внимание върху вѫтрешнитѣ догми на новопросвѣтената си държава. Предъ него сега стояла сложна и мѫчна задача: да реформира обширното си царство по образеца на другитѣ християнски държави и преди всичко по образеца на Византия, отдето той получилъ заедно съ християнството църковни и свѣтски закони.

Нѣма съмнение, че тия реформи се налагали Борису отъ промѣната на религията, обаче при главната си цель да парализира силата на чуждитѣ влияния въ България и по тоя начинъ да даде възможность на народа да се развива само-

стойно и самобитно при новитѣ условия, Борисъ взелъ за основа националния принципъ както въ държавната уредба, тъй и въ закрепата на придобитата вече църковна автономия. Съ въвеждането на новата вѣра въ византийска форма, която въ основата си имала: 1. самодържавието — засилването на централната власть и 2. запазване силата и цѣлостьта на държавата, Борисъ нанасялъ съкрушителенъ ударъ на първобългарското болярство, а заедно съ това и на първобългарския етнически елементъ. Тая негова акция се увѣнчала съ пъленъ успѣхъ само и главно затова, защото въ нея той се облѣгалъ на многобройното славянско население, което тогава било преобладаваща нация и съставяло мощьта на българската държава. Поради това, отдавайки всички предимства на славянското население, Борисъ почналъ да гради реформитѣ си, новата държавна и църковна уредба, тъкмо върху неговитѣ основи, следов. националниятъ принципъ, въ името на който той трѣбвало да действува, билъ *славянскиятъ*.

Опирайки се по тоя начинъ на славянския националенъ принципъ, Борисъ получавалъ известно облекчение въ законодателството, защото, запазвайки, може би, все още държавно-административната организация на стара езическа България, той приелъ отъ Византия наредъ съ каноническия сборникъ за управлението на църквата и готови свѣтски закони; но тия закони или били вече прилагани въ славянскитѣ области на империята, както, напр., познатата „Еклога на законитѣ", издадена отъ исаврийскитѣ императори, която влѣзла въ основата на първото българско законодателство, известно подъ име „Законъ судный людямъ", приспособенъ отпосле специално за България, или пъкъ това сж били закони, които били вече приготвени отъ византийското правителство за славянското население на империята, и то възъ основа на социално-економическитѣ наредби на това сжщото население, какъвто е билъ „Земледѣлскиятъ законъ", който изцѣло намираме въ състава на тъй нареченитѣ „Книги законныя" отъ времето на ц. Симеона. По тоя начинъ *самото нова законодателство носило въ себе си славянски основи и чрезъ това вече славянизирало държавната уредба, като изтиквало старото първобългарско право отъ една страна, а отъ друга получавало само националенъ характеръ.*

Много по-мжчно било за Бориса да прокара славянския националенъ принципъ въ духовния животъ, защото последниятъ билъ тѣсно свързанъ съ църковната наредба на държавата. И наистина, българската църква била призната отъ правителството и църквата на Византия за автономна по образеца на другитѣ такива на изтокъ: арменска, коптска, сирийска, а на западъ моравската. Обаче тая автономность би могла да получи пълно приложение, само 1. ако богослужението се извършвало на народния или понятенъ за народа

езикъ и 2. ако църковната иерархия излизала отъ срѣдата на народа, който образувалъ църквата. Макаръ и да нѣмаме прави известия, но не подлежи на никакво съмнение, че когато въ 870 г. се признавала автономностьта на българската църква, тия две условия, въ които собствено се заключавала сжщностьта на автономията, сж били уговорени отъ Бориса и приети отъ цариградската църква и правителство. Тая уговорка намира своята подкрепа въ факта, че въ онова време сжществувалъ вече славянския преводъ на богослужебнитѣ книги и на една часть отъ св. Писание и на дѣло се прилагалъ въ Моравия. Освенъ това, ако днесъ за днесъ всички слависти признаватъ, че църковно-славянскиятъ езикъ, на който братята св. Кирилъ и Методий превели св. Писание, билъ езикътъ на македонскитѣ, т. е. българскитѣ славяни, и че тоя преводъ билъ направенъ на Балканския полуо-въ за славянитѣ на империята още въ 855 г., т. е. преди заминаването на двамата братя за Моравия, то едвали Борисъ би пропусналъ да се възползува отъ тоя готовъ преводъ на богослужебнитѣ книги на народния езикъ, за да въведе отъ самото начало славянското богослужение и книга въ църквата и да тури основитѣ на българската книжнина. Тукъ обаче той се натъкналъ на голѣми мжчнотии, които му попречили тъй лесно да осжществи посоченитѣ две условия: липсвали подготвени лица изъ срѣдата на народа, които да образуватъ народна църковна иерархия и да подематъ национализирането на църквата и народната просвѣта.

Гръцкото духовенство, което пристигнало въ България заедно съ първия архиепископъ подъ условие, че то въ силата на автономния принципъ ще остане тамъ, докато бжде подготвено домашно свое духовенство, завземало всички степени на църковната иерархия и е извършвало богослужението и проповѣдвало на гръцки езикъ, още повече че официалниятъ езикъ и въ езическа България, както видѣхме, билъ гръцкиятъ; възможно е, че между низшето духовенство да е имало вече лица, излѣзли отъ славянското население, главно свещеници, които сж проповѣдвали на славянски езикъ, особено въ западната половина на царството, но да сж извършвали богослужението на сжщия езикъ, се явява съмнително, защото това се намирало въ властьта на висшето духовенство, а пъкъ то си оставало гръцко и никога не би отстжпило по принципъ или по инструкции отъ Цариградъ да допусне въ богослужението единъ варварски езикъ, след. въвеждането на славянския езикъ въ църквата могло да стане само тогава, когато начело на отдѣлнитѣ епархии застанѣли епископи отъ славянски произходъ, които биха съзнавали и споделяли славянската политика на държавния глава, именно, не само да проповѣдватъ, но и да извършватъ богослужението на народния езикъ и, като пълновластни въ църковната си область при

съдействието на княза, биха се решили съ успѣхъ да прокаратъ тая реформа. Но на първо време Борисъ билъ лишенъ отъ тая възможность. Затова и първоначалната му дейность следъ 870 г. състояла въ това, че той настоявалъ навсѣкжде да се поставятъ епископи, да се ржкополагатъ свещеници, да се въздигатъ църкви и мънастири, съ една речь, всичкото внимание на Бориса било насочено да основе въ държавата си здрава църковна организация, чрезъ която отъ една страна да се закрепи християнството въ новопросвѣтения му народъ и да се разпространи въ ония части на обширната му държава, дето още не бѣ проникнало Христовото учение, а отъ друга страна да създаде условия, при които би могло да се подготви висше и низше духовенство, излѣзло отъ срѣдата на народа, и би замѣстило чуждото, по необходимость натрапено.

Доколкото може да се сжди по установенитѣ засега епископии при Бориса, българската държава въ църковно-административно отношение била раздѣлена, по образеца на цариградската църква, на отдѣлни доста голѣми църковни области или епархии начело съ митрополити, които резидирали въ главния центъръ на областьта, отдето се разпространявало християнството въ дадена область и се управлявали непосрѣдно дѣлата на мѣстнитѣ християнски общини. Единъ отъ тия митрополити, въ чиято область влизала българската столица, носилъ и титлата архиепископъ като *primus inter pares* и се смѣталъ като предстоятель на българската църква: той отъ една страна признавалъ върховната власть на цариградския патриархъ, а отъ друга, съгласно съ канонитѣ, самостойно управлявалъ новоучредената българска църква въ съгласие и при съдействие на другитѣ митрополити.

При тия църковно-административни центрове били откривани по византийски образецъ училища, дето подъ ржководството на *дидаскали* се подготвяли отъ мѣстното население бждещитѣ клирици за българската църква. Но въ тия училища всичко се преподавало и учело на гръцки езикъ, малко понятенъ за самитѣ ученици и съвсемъ не разбиранъ отъ населението. Всичко това, разбира се, не е могло да задоволи Бориса, а и за него било ясно, че, докато начело въ управлението на тия отдѣлни църковни области стоятъ гръцки митрополити и епископи, въ ведомството на които се намирали тия училища, мжчно ще бжде да се прокара националния езикъ въ църквата. Затова още отъ самото начало при организацията на църквата една мисъль занимавала Бориса, именно да се сдобие съ епископи отъ славянски произходъ, които постепенно да заематъ митрополитскитѣ и епископски катедри. И наистина, още отъ 878 г. той вече приемалъ въ българската иерархия лица славяни и приготвялъ вече българи игумени за национализиране на мънаститѣ — главнитѣ разсадници на просвѣтата и не е пропущалъ нито единъ случай, който би

му далъ възможность да постигне желанието си. Почти всички, които сж се занимавали съ дейностьта на св. Методия приематъ за твърде вѣроятно, че презъ времето на пжтуването си въ Цариградъ на връщане въ 883/4 г. Методий ималъ среща съ Бориса; на тая среща единъ отъ главнитѣ въпроси на разговора между тѣхъ било тъкмо, по кой начинъ България би могла да се сдобие съ нужнитѣ ней славянски учители. Какъ билъ разрешенъ тоя въпросъ на срещата, остава неизвестно; обаче трагедията, която следъ две години се разиграла въ Моравия надъ дѣлото на св. първоучители спомогнала за по-скорошното разрешение на мжчната Борисова задача.

Когато следъ смъртьта на Методия въ 885 г. неговитѣ ученици били изгонени отъ Моравия и следъ много и тежки притѣснения се пръснали въ разни страни, трима отъ тѣхъ, и то най-виднитѣ — Климентъ, Наумъ и Ангеларий следъ дълги и мжчителни перепетии сполучили най-сетне да пристигнатъ на българска територия въ Бѣлградъ на Дунавъ, кждето тѣ се стремили съ голѣмъ копнежъ, защото „се надѣвали, че България ще имъ даде успокоение". Тая тѣхна надежда изтичала отъ това, че тѣ отъ по-напредъ вече сж знаели отъ своя учитель за желанието на Бориса да намѣри славянски учители и затова били увѣрени, че въ България ще бждатъ приети на драго сърце. Така и въ действителность се оказало.

Отъ Бѣлградъ началникътъ на крепостьта ги веднага изпратилъ при Бориса, който ги приелъ съ голѣма почить, защото това били хора, каквито той силно желаелъ да има. Следъ като ги настанилъ въ помѣщенията на двореца и ги снабдилъ съ всичко необходимо, Борисъ всѣкидневно беседвалъ съ тѣхъ и отъ тѣхъ искалъ да изучва историята и живота на светиитѣ и чрезъ тѣхнитѣ уста да си припомва за св. Писание. Обаче въ тия всѣкидневни и дълги беседи на Бориса съ Климента и Наума (Ангеларий се поминалъ наскоро следъ пристигането въ резиденцията на княза) не сж били поставени само въпроси отъ религиозно и душеспасително съдържаиие; на тия съвещания несъмненно сж обсждали мѣроприятията за успѣшна просвѣта на народа на понятенъ нему славянски езикъ, а главно за това, което въ дадения моментъ най-много интересувало Бориса -- да се сдобие съ народна църковна иерархия, чрезъ която се гарантирала както църковната, тъй и политическата независимость и се отварялъ широкъ пжть за самостойно културно развитие на България. Както за Бориса, тъй и за неговитѣ съветници било ясно, че тѣ нѣма да дадатъ нѣкой поводъ за незадоволство въ Цариградъ или за негодуване отъ страна на грыцкото висше духовенство въ България, ако тѣ се решатъ да въведатъ славянскитѣ книги и богослужение най-първо между ония славяни, за които преди 25—30 години и правителство, и църква

въ Византия бѣха възложили на св. първоучители да съставятъ славянска азбука и да преведатъ св. Писание на славянски езикъ, още повече когато се представи работата така, че християнството между тия славяни, повечето отъ които въ даденото време влизали въ състава на българската държава, не било яко закрепено и езичеството не било още изкоренено.

Но съ въвеждането на славянскитѣ книги и богослужение въ юго-западнитѣ български области не се постигала крайната цель на Бориса — да се сдобие съ народна църковна йерархия. Затова на съвещанията въ Плиска било решено, че тая цель би могла да бѫде постигната само съ отварянето на славяно-българско училище по образеца на моравскитѣ, отдето да бѫдатъ подготвени достойни и способни лица отъ срѣдата на народа, които биха могли при първа възможность съ честь да заематъ епископски катедри и, като възпитани и обучени въ духа на Методиевата славянска школа, да замѣнятъ гръцкитѣ книги съ славянски и да въведатъ славянското богослужение въ българската църква. Откриването на такова едно училище въ резиденцията на княза или въ другъ нѣкой центъръ въ източна България би възбудило 1. подозрение у гръцкото духовенство, което не би се забавило да попрѣчи и дори да осуети своевременно това добро начинание и 2. негодуване между ония български боляри, които не споделяли славянската политика на своя господарь. За да се избѣгнатъ всѣкакви недоразумения и недоумения, решено било това училище да бѫде отворено пакъ въ страната на западнитѣ български области, дето то би намѣрило напълно своето оправдание поради въвеждането на славянската книга и богослужение въ оная страна. Откриването и рѫководството на това училище взелъ върху си Климентъ, следъ като осигурилъ тѣхната поддържка и съдействие на кн. Бориса въ това дѣло.

И тъй, резултатътъ отъ предварителнитѣ съвещания на Бориса съ славянскитѣ учители било това, че Климентъ още въ 886 г. билъ изпратенъ въ Кутмичевица — область, която обхващала страната отъ Охридското езеро на западъ въ басейна на р. р. Деволъ и Шкумба и между долнитѣ течения на р. р. Семени и Воюса до Адриатическия брѣгъ. За да даде възможность на Климента да изпълни съ успѣхъ задачата, Борисъ направилъ следнитѣ разпоредби: 1. отдѣлилъ обл. Кутмичевица отъ третята часть на държавата, въ която влизали цѣла днеш. Македония и срѣдна и южна Албания, но не като отдѣлна административна или църковна область, а като такава, въ която за пръвъ пѫть трѣбвало да се въведе славянския езикъ въ църквата и училището; 2. назначилъ за управитель на тая область и за помощникъ на Климента довѣрения си болярииъ Домета, следъ като уволнилъ предишния Курта или защото последниятъ билъ единъ отъ противницитѣ на неговата славянска политика, или защото по една

или друга причина Борисъ се е съмнявалъ, че той ще се покаже достоенъ помощникъ на Климента въ неговата дейность; 3. заедно съ пристигането на Климента въ Кутмичевица пристигнала и заповѣдь отъ Бориса до всички жители на оная область да приематъ светителя съ почить и да му оказватъ всѣкакво съдействие въ неговата работа, и най-сетне 4. Борисъ предоставилъ Клименту на разположение три най-голѣми и най-хубави кжщи въ гр. Деволъ, които принадлежели на мѣстния славянски комитски или жупански родъ; за почивка пъкъ му подарилъ мѣста около Охридъ, а това е построениятъ отъ Климента мънастирь св. Пантелеймонъ при Охридъ, и около кр. Главиница, а това е възобновения и уреденъ сжщо отъ Климента мънастирь св. Димитъръ при горното течение на р. Гяница лѣвъ притокъ на р. Семени, близу до кр. Главиница въ юго-западна Албания. Градъ-крепость Деволъ се намиралъ на рѣката съ сжщото име, именно тамъ, дето р. Деволъ прави своята чупка, като измѣнява течението си отъ сев.-зап. на юго-зап. при дн. с. Гостима въ севернитѣ поли на пл. Томоръ. Вече предоставянето на три най-голѣми и най-хубави кжщи въ гр. Деволъ, които принадлежали на мѣстния славянски княжески родъ, въ разположение на Климента право сочи, че светительтъ билъ настаненъ още отъ самото начало въ тоя градъ, дето той отворилъ и първото славяно-българско училище, за която цель били отредени тритѣ кжщи. По тоя начинъ Деволъ станалъ срѣдище на учителската дейность на Климента до назначението му за епископъ, а оттука и првъв книжовенъ български центъръ, дето се писали и преписвали славяно-български книги. Борисъ избралъ за мѣсто на първото славяно-българско училище тъкмо гр. Деволъ, едно, защото тоя градъ билъ чисто славянски центъръ и, друго, защото той се намиралъ почти въ срѣдата на Кутмичевица, а пъкъ мънастиритѣ при Охридъ и Главиница се намирали на двѣтѣ противоположни покрайнини на сжщата область.

Първата работа на Климента въ Кутмичевица била да покръсти непокръстенитѣ тамъ, а между християнитѣ да закрепи още повече новата вѣра съ своитѣ на понятенъ тѣмъ езикъ проповѣди. За по-голѣмъ успѣхъ въ християнизацията на мѣстното население като една отъ първитѣ мѣрки на двамата сподвижници, Климента и болярина Домета, било да оповестятъ, че върховниятъ владѣтель на страната — българскиятъ князъ Борисъ и повѣрения нему отъ Бога народъ сж отдавна вече приели християнската вѣра. Затова Домета по обичая на българскитѣ господари, а, може би, и по заповѣдь на Бориса, при съдействието на Климента издигналъ въ областьта Главиница каменни стълпове, единъ отъ които се намѣри презъ последнята война въ развалинитѣ на мънастиря св. Димитъръ при Главиница, съ следния надписъ: „При ромейския

императоръ Михаила се покръсти българския князъ Борисъ, преименуванъ Михаилъ, съ дадения нему отъ Бога народъ въ 865 г.“

Но главната задача на Климента въ Кутмичевица била, както видѣхме, да организира и отвори славяно-българско училище въ Деволъ. Отъ това, което съобщава житието му споредъ думитѣ на нѣкой Климентовъ ученикъ, се види, че то било раздѣлено на два отдѣла: единъ за възрастни, а другъ за деца. Въ първия отдѣлъ сж постжпвали „избрани между другитѣ“, т. е. по-способнитѣ и вече до известна степень подготвени; съ тѣхъ Климентъ прекарвалъ повече и имъ разкривалъ по-дълбокитѣ мѣста отъ св. Писание“, т. е. освенъ че ги обучавалъ на славянска грамота, отъ тѣхъ той едни приготвялъ за бждещи членове на славяно-българската иерархия, а „други направилъ по-близки къмъ себе си, отколкото другитѣ, които всѣкога прекарвали съ него, като следили всичко, което той вършелъ и говорѣлъ“, съ други думи това сж били най-близкитѣ му ученици, негови помощници и бждещи народни учители. Въ втория отдѣлъ Климентъ водѣлъ първоначалното обучение и при това твърде разнообразно: „на едни показвалъ начертанието на буквитѣ, на други пояснявалъ смисъла на написаното, на трети насочвалъ ржцетѣ къмъ писане“, а бивало така, че „въ едно сжщо време се залавялъ за две работи: едновременно и пишелъ книги, и преподавалъ на децата нѣкой урокъ. Самъ Климентъ непрестанно се трудѣлъ: „не само денемъ, но и нощемъ или се предавалъ на молитвитѣ си, или се занимавалъ съ четене, или пишелъ книги“. — Тоя постояненъ и неуморенъ трудъ на Климента се увѣнчалъ съ пъленъ успѣхъ: „неговитѣ ученици станали най-добри отъ всички и по животъ, и по слово.“ Презъ 7-годишното му учителствуване броятъ имъ достигналъ до 3500, които били вече обучени въ славянската грамота и подготвени да вематъ разни мѣста въ църковния клиръ; отъ тѣхъ той разпращалъ и по други области въ юго-западната часть на българската държава, и то споредъ нграстването броя на ученицитѣ и споредъ това, както се представелъ случай за въвеждането на славянското богослужение и книга между тамошното славянско население.

V.

Докато Климентъ развивалъ такава усилена и плодотворна дейность въ юго-занадната часть на България въ полза на славянското богослужение и книга, въ северо-източната ѝ часть около резиденцията на кн. Бориса тако сжщо се работѣло въ сжщата посока. Следъ заминавинето на Климента за Кутмичевица въ 886 г. неговиятъ сподвижникъ и другарь пресвитеръ Наумъ билъ задържанъ отъ Бориса въ Плиска. Първоначалната дейность на Наума въ северо-източна България

била сжщо, както и Климентовата въ юго-западна, проповѣднишка между онова компактно славянско население, което още отъ основанието на държавата било настанено при и въ проходитѣ на източна Стара-планина. Между това въ 887 г. въ България пристигнали други по-млади Методиеви ученици отъ ония, които били спасени отъ злата си участь въ Венеция и доведени въ Цариградъ. Причината за дохождането на тия Методиеви ученици въ България се намира въ тѣсна свръзка съ кореннитѣ промѣни въ цариградската църква, които настанали веднага следъ смъртьта на им-ръ Василия I, и главно съ новото сближение на цариградската патриаршия презъ 887 г. съ римския папа Стефана V, най-върлия гонитель на Методия и ученицитѣ му въ Моравия; но, понеже въ сжщата година се завърналъ отъ Цариградъ въ България и Борисовиятъ синъ, монахъ Симеонъ, то твърде е възможно, че той се е сближилъ съ тѣхъ въ византийската столица и по поржчка, може би, на баща му, въздействувалъ върху тѣхъ да заминатъ заедно съ него въ България, особено следъ като имъ било съобщено, че тѣхнитѣ учители и братя въ Христа, Климентъ и Наумъ, въ това време се намирали вече въ България. По тоя начинъ около кн. Бориса се събралъ единъ кржжокъ отъ представители на Методиевата славянска школа, които той взелъ подъ свое непосрѣдно покровителство. Било би съвсемъ погрѣшно, ако се допусне, че при наличностьта на тия Методиеви ученици Борисъ се е решилъ да въведе славянското богослужение и въ северо-източна България, защото това би противоречило на неговия планъ, а главно, защото го въздържала друга една не по-малка потрѣбность, необходима за постигането на крайната му цель. Това било липсата на необходимитѣ славянски служебни книги.

Следъ голѣмата катастрофа на славянското дѣло въ Моравия вече било мжчно, па и невъзможно да се доставятъ оттамъ славянски богослужебни книги, както по-рано си мислѣлъ кн. Борисъ; а пъкъ обстоятелствата, при които били изгонени Методиевитѣ ученици отъ Моравия, едвали имъ сж позволили да взематъ съ собе си такива книги. За да удовлетвори и тая предварителна сжществена потрѣбность, Борисъ възложилъ на събралитѣ се около него Методиеви ученици да се заловятъ при съдействието и подъ ржководството на Наума съ превода на църковни книги отъ гръцки на старобългарски и съ тѣхното преписване. За тая цель Борисъ ги настанилъ въ основания отъ него мънастиръ св. Пантелеймонъ при „устието на р. Тича“, т. е. при изхода на Герловския проломъ на дѣсния брѣгъ на р. Камчия срещу стария гр. Преславъ. Отъ тогава тоя царски мънастирь станалъ книжовенъ центъръ, дето сж живѣели и работѣли създателитѣ на старата българска книжнина както при Бориса, тъй и при Симеона. Тамъ, въ срѣдата на Методиевитѣ ученици, изу-

чавали славянската грамота и езикъ както пристигналиятъ съ тѣхъ отъ Цариградъ младъ монахъ Симеонъ, третиятъ Борисовъ синъ, който съ своето широко образование и съ знанието си на гръцкия езикъ не малко спомогналъ за по-бързия преводъ на богослужебнитѣ книги, тъй и много други способни български младежи, които по-сетне въ царуването на сжщия Симеонъ изпжкватъ като видни български писатели. Основаната по тоя начинъ отъ св. Наума въ Преславския мънастирь св. Пантелеймонъ първа славяно-българска школа въ северо-източна България подхванала да служи сжщо тъй усърдно на общото дѣло—национализирането на българската църква и училище, както и Климентовата въ гр. Деволъ. И трѣбва да се признае за несъмнено, че сношенията между тия две школи сж се почнали още отъ самото имъ откриване вече възъ основа на тия духовни и братски връзки, които сж свързвали тѣхнитѣ основатели — двамата моравски учители. Отъ своя страна и Борисъ, съзнавайки важностьта и необходимостьта отъ книжното дѣло, самъ пожелалъ да застане начело на това дѣло, за да подготви по-скоро и да прокара замислената отъ него просвѣтна реформа.

Следъ като приелъ кръщението, Борисъ се отличавалъ, споредъ думитѣ на единъ неговъ съвременникъ, съ такова съвършенство, че, явявайки се денемъ предъ народа въ царска премѣна, нощемъ тайно отивалъ въ църква и като постилалъ само власеница, прострянъ на пода, лежалъ въ молитва. Тая негова набожность най-сетне се изразила въ това, че Борисъ следъ 36-годишно царуване, като спазвалъ ненарушимо даденото на ромеитѣ при сключването на договора отъ 864 г. обещание да живѣе въ миръ съ тѣхъ, следъ една тежка болесть, поискалъ да прекара последнитѣ години отъ живота си въ подвизитѣ на уединено благочестие. Затова, като наредилъ държавнитѣ работи по желанието си, Борисъ предалъ въ 889 г. управлението на най-голѣмия си синъ Владимира, а самъ се постригалъ за монахъ и се отстранилъ въ мънастиръ. Така ни обясняватъ причинитѣ за това на пръвъ погледъ неочаквано решение на Бориса както чужди, тъй и домашни извори. Нѣма съмнение, че както за отричането отъ престола, тъй и за покалугеренето на Бориса голѣма роля е играло неговото религиозно-мистическо настроение, въ което той изпадналъ като усърденъ и искренъ християнинъ, особено като се вземе предъ видъ оная жестокость, която той употрѣбилъ при въвеждането на новата вѣра; но не по-малко вѣрно е и това, че Борисъ отишълъ въ мънастиръ, не само за да се предаде на служение Богу за спасение на душата си, но и за да подготви по-скоро нужната почва за окончателното постигане на главната си цель — всеобщото въвеждане на славянското богослужение и

книга и на народна иерархия въ българската църква, както това ще покаже и по-нататъшната му дейность. За такава решителна акция спомогнали и бързитѣ политически и църковни промѣни въ самата Византия.

На византийския престолъ отъ 886 г. вече седѣлъ синътъ на Василия I Македонецъ, Лъвъ VI Философъ, който въ всичко отстѫпвалъ на своя гениаленъ баща. Подозрителенъ до крайность и чувствувайки се не съвсемъ здраво на престола, Лъвъ VI още отъ самото начало на царуването си безогледно се поддалъ на разни хитрозамислени дворцови интриги, които зловредно се отзовавали върху държавнитѣ работи. Освенъ това, веднага следъ покачването си той принудилъ патриархъ Фотия да се откаже отъ патриаршеството и го изпратилъ на заточение, дето стариятъ Фотий се поминалъ въ 891 г. На мѣстото на тоя знаменитъ и заслужилъ на православната църква иерархъ Лъвъ VI издигналъ 16-годишния си братъ Стефана, като искалъ чрезъ това да даде нова насока въ църковната политика на Византия — за ново сближение на цариградската църква съ римската. Обаче, съ тая си безумна постѫпка той спомогналъ отново да избухнатъ размирици въ цариградската църква. Съ изчезването на Василия I и на патриархъ Фотия отъ историческата сцена Борисъ се почувствувалъ свободенъ отъ всички морални задължения спрямо новоизпѫкналитѣ въ държавното и църковно управление на Византия личности; но все пакъ, за да не се покаже нарушитель на даденото при покръщането си клетвено обещание да живѣе въ „дълбокъ“ миръ съ ромеитѣ, Борисъ се отрекълъ отъ престола, покалугерилъ се и отишълъ въ монастиръ, въ она сѫщия мънастирь, дето ученицитѣ на Методия и неговиятъ по-младъ синъ Симеонъ развивали своята книжовна дейность, и тамъ, свободенъ отъ държавнитѣ работи, взелъ ги подъ свои лични грижи и непосрѣдно рѫководство за по-бързъ и по-голѣмъ успѣхъ на възложеното тѣмъ дѣло. Но и тукъ Борисъ срѣщналъ нови прѣчки.

Новиятъ български князъ не тръгналъ по стѫпкитѣ на баща си. Владимиръ, който „далечъ отстѫпвалъ на баща си по енергия и дейность, почналъ да се занимава съ ловъ, да прекарва времето си въ пиянство, гощавки и разпутство и съ всички срѣдства да подканя новопокръстения народъ къмъ езическитѣ обреди“. Възползувани отъ слабия характеръ и разпустнатъ животъ на новия си господарь, ония български боляри, които били недоволни и дори враждебно настроени противъ Бориса, още отъ самото начало поискали да го взематъ въ рѫце и да дадатъ съвсемъ друга, противоположна на Борисовата, насока въ вѫтрешната политика на България. Роденъ въ езичество и възпитанъ въ него при развратния си нравъ, Владимиръ се теготилъ подъ строгитѣ християнски

закони и подъ силната ржка на Бориса. Затова, щомъ се видѣлъ самостоенъ управитель, подбужданъ и отъ недоволнитѣ боляри, той почналъ да съживява умиращото езичество въ държавата, защото само съ помощьта на последното тия боляри сж могли да си върнатъ изгубеното политическо и социално значение и да се противопоставятъ на Борисовата славянска политика. Тѣ заплашвали да унищожатъ дори почнатото просвѣтно и книжовно дѣло.

Въ външната политика било направено така сжщо отклонение въ сжщия духъ. Следъ отказа си отъ Римъ Борисъ прекжсналъ и връзкитѣ си съ западнитѣ държави; поне за сега нѣма никакви известия за каквито и да било сношения отъ политически характеръ слѣдъ 870 г. на България съ Западъ. Но едвамъ Борисъ се отстранилъ отъ управлението на държавата, и нѣмцитѣ веднага се опитали да възстановятъ предишнитѣ сближения съ българския князъ и да отцепятъ България отъ групата на източнитѣ държави. Тогавашниятъ нѣмски краль Арнулфъ, който въ това време се намиралъ въ усилена борба съ моравския князъ Светопълка и билъ зле опустошилъ владѣнията му, за да нанесе още по-силенъ ударъ на моравцитѣ, презъ септември 892 г. отправилъ пратеници при българитѣ и тѣхния „краль“ Владимира съ цель да се възобнови стариятъ миръ, който ималъ дѣдо му Людовикъ Нѣмски съ баща му Бориса, и съ просба да не се дозволява износъ на соль отъ България за Моравия. Пратеницитѣ, които носѣли богати дарове, Владимиръ приелъ съ голѣма почить и сжщо съ не по-малки дарове ги изпратилъ обратно презъ пролетьта 893 г. Мирниятъ договоръ билъ възобновенъ и искането на нѣмския краль било удовлетворено; обаче, ако си спомнимъ, че и въ предишнитѣ мирни договори между Людовика Нѣмски и Бориса всѣкога се е повдигалъ въпросътъ за подчинението на България подъ западната църква, твърде е възможно, че и въ задачата на Арнулфовитѣ пратеници въ България е влизало да подготвятъ почва за ново сближение съ Римъ, а, може би, и отцепването на българитѣ отъ Византия и въ църковно отношение.

Както и да било, по такава крута промѣна въ вжтрешната и външна политика на България не могла да изплъзне отъ вниманието на Бориса. И задъ мънастирскитѣ стени той не преставалъ да следи за държавнитѣ работи. Борисъ разбралъ, каква гибель се готвѣла за неговата обновена България. И, когато наскоро следъ заминаването на Арнулфовитѣ пратеници Владимиръ вдигналъ открито гонение противъ представителитѣ на българската църква, отъ които първъ пострадалъ тогавашниятъ архиепископъ Иосифъ, който възприелъ славянската политика на Бориса, князътъ-монахъ снелъ монашеското расо, препасалъ воененъ мечъ и се облѣкълъ отново въ царска премѣна. Като събралъ около себе

си преданнитѣ нему боляри, преследвалъ сина си, скоро го хваналъ, изболъ му очитѣ и го хвърлилъ въ тъмница. Следъ като се справилъ съ непокорния си и развратенъ синъ и неговитѣ привърженници, Борисъ презъ есеньта 893 г. още „свикалъ цѣлото си царство", т. е. свикалъ народенъ съборъ. Като една отъ формитѣ на управлението въ стара България народниятъ съборъ, който първоначално състоялъ отъ цѣлия въоръженъ български народъ начело съ болярите, е съществувалъ и въ езическа България и е игралъ роля на върховна власть, която е стояла по-горе отъ държавния глава: на такъвъ народенъ съборъ били сваляни и качвани българскитѣ господари (766). Обаче, съ засилването на централната власть отъ началото на IX. вѣкъ при Крума, откогато българското болярство почнало да губи своята сила като факторъ въ държавата и особено следъ приемането на християнството, когато абсолютизъмътъ получилъ чрезъ църквата пълна санкция въ името на византийския принципъ, че държавниятъ глава има властьта си отъ Бога и е неговъ представитель на земята, — народниятъ съборъ изгубилъ първоначалния си характеръ и се обърналъ само въ едно съвещателно тѣло, и то въ извънредни случаи. Ако Борисъ намѣрилъ за нужно да свика въ 893 г. народенъ съборъ отъ цѣлото царство, въ чийто съставъ влизали по византийски образецъ наредъ съ духовенството и болярството — мало и велико и представители отъ всички области на държавата, то това показва, че и въпроситѣ, които щѣли да бѫдатъ предложени на тоя съборъ, били отъ първостепенна важность, засѣгали цѣлия държавенъ животъ и поради това се нуждаели отъ всенародно одобрение. И, наистина, на тоя съборъ Борисъ формално лишилъ Владимира отъ наследственото му право и провъзгласилъ за български князъ третия си синъ Симеона, следъ като го освободилъ отъ монашеското звание. При това той заявилъ на новия князъ предъ цѣлия съборъ, че и него ще постигне братовата му участь, ако той само въ нѣщо отстѫпи отъ истинското християнство, а оттука и отъ начертаната вече вѫтрешна славянска политика.

Споредъ единъ домашенъ книжовенъ паметникъ Симеонъ приелъ царството, т. е. управлението на държавата, или по-точно, билъ провъзгласенъ за князъ въ Преславъ, отъ което явно става, че и народниятъ съборъ билъ свиканъ и заседавалъ въ Преславъ, и на него Симеонъ, следъ провъзгласяването му отъ Бориса за князъ, всенародно обявилъ, че столицата на държавата се принася отъ Плиска въ тоя градъ, когато, може би, за пръвъ пѫть е било произнесено славянското му име „Преславъ". Това съставя вториятъ актъ на народния съборъ.

Пренасянето на столицата отъ Плиска въ Преславъ едва ли може да се отдаде на собственото желание на Симеона:

не подлежи на никакво съмнение, че тая реформа е дѣло пакъ на неговия предвидливъ баща, който я направилъ и по религиозни, и по държавнически съображения. И, наистина, Плиска е била столица на езическа България, дето се държали все още упорито езическитѣ обичаи и нрави, закоренѣли навици и предразсѫдъци, а главно дето сѫ били все още прѣсни споменитѣ и традициитѣ за старитѣ права на българското болярство, което явно все още се противопоставяло на славянската политика на Бориса, както това показа кратковременното управление на сина му Владимира. Въ Преславъ на новия князъ се представяла възможность да се заобиколи съ нови личности и стари такива, които сѫ били напълно предадени на новата религия, искренно усвоили славянската политика на Бориса и се примирили съ абсолютното самодържавие. Затова въ пренасянето на столицата отъ Плиска въ Преславъ се изразила основната мисъль на Бориса за славянизирането на обширната му държава съ центъръ, който да стане истински разсадникъ на тая мисъль. Най-сетне самъ Борисъ, живѣейки въ своя мънастирь предъ самия Преславъ, искалъ отблизу да следи за действията на новия младъ князъ, а главно да го рѫководи при прокарването на друга една реформа отъ много по-голѣма важность и значение за духовния животъ на българитѣ.

Изнамѣрването на специално българско лѣтоброение отъ основаването на държавата даде възможность да се установи, че къмъ 893/94 г. се отнася „преложение книгь", т. е. билъ завършенъ преводътъ на св. Писание и благослужебнитѣ книги въ България. Това събитие се отбелѣзва като фактъ, който на времето си ималъ нѣкакво особено значение, а това показва, че съ него се е свързалъ другъ нѣкой актъ, който му придавалъ това особено значение и се явявалъ като резултатъ отъ дейностьта на Методиевитѣ ученици и тѣхнитѣ сподвижници въ България. Такъвъ актъ е могълъ да бѫде само практическото приложение на преведенитѣ вече св. Писание и богослужебни книги. Оттука ясно става, че изразътъ „преложение книгъ" означава както самия преводъ, тъй и замѣна на гръцкитѣ богослужебни книги съ славяно-български, — замѣна, която пъкъ се явява резултатъ отъ отстранението на гръцкия езикъ като официаленъ дотогава както въ държавата, тъй и въ църквата и училището и въвеждането на народния славяно-български езикъ. Но, понеже самото „отстранение" и самата „замѣна" поради своя решителенъ характеръ трѣбвало да получатъ задължителна и неотмѣнна сила, то преди да се пристѫпи къмъ прилагане на тая отъ първостепенна важность реформа, тя била внесена отъ новопрогласения князъ Симеона въ заседаващия въ края на 893 г. народенъ съборъ, ако не за обсѫждане, то поне за приемане и санкциониране на нейната всеобща задължителность. Чрезъ

това санкциониране отъ една страна се парализирало всѣко противодействие вжтре въ държавата, а отъ друга се предупреждавали всѣкакви усложнения откъмъ Византия, на която могло да се обясни, че тая акция е станала по желанието на цѣлия народъ. И тъй, третиятъ важенъ актъ на народния съборъ въ Преславъ състоялъ въ това, че на него билъ отхвърленъ гръцкиятъ езикъ и тържествено билъ обявенъ народниятъ славяно-български езикъ за официаленъ езикъ, а въ църквата било решено да се въведатъ славяно-българската книга и богослужение.

Какво впечатление е произвела въ Цариградъ тая реформа и какъ сж тамъ реагирали противъ нея, тукъ нѣма да се спираме. Тукъ ще отбѣлежимъ само, че голѣмото значение на това събитие, което се явявало извънредно важно както за българитѣ, тъй и за цѣлото славянство, защото чрезъ него славянскиятъ езикъ отново ставалъ езикъ, на който славянитѣ могатъ да се молятъ и служатъ Богу, не е могло да не се почувствува и да не се съзнае отъ съвременницитѣ—очевидци и участници въ него, особено отъ ония, които били свидетели на бруталното изгонване и унищожение на славянското богослужение и славянската книга въ Моравия. Силата на това чувство и съзнание е изтръгнала мощния и радостенъ гласъ на съвременника еп. Константина, изказанъ тъй ясно въ неговия „Прогласъ къмъ евангелието". Като свидетель и очевидецъ на новото и тъй скорошно издигане на славянския езикъ като богослужебенъ и книжовенъ езикъ еп. Константинъ, обръщайки се въ това стихотворение къмъ „вси словѣни" и къмъ „цѣлия славянски родъ", опитва се да изтъкне голѣмото значение, дето „дарътъ Божий" — евангелското слово тѣ вече слушатъ не на чуждъ езикъ, който за тѣхъ е подобенъ на гласъ отъ мѣдно звънтение, а на своя собственъ роденъ езикъ за облагородяване на нравитѣ и повдигане на духа. Като привежда цѣлъ редъ паралели и съпоставки и разни сентенции, за да изтъкне силното въздействие на грамотностьта и на книгата върху душата, авторътъ доказва и обяснява предимствата на книжовностьта, на народната книжовность, а това ясно разкрива, че еп. Константинъ въ своя „Прогласъ" се обръщалъ къмъ ония славяни, които дотогава сж имали и знаели книга само на гръцки езикъ, каквито сж били тъкмо българскитѣ славяни отъ покръщането до 893 г., когато по решението на народния съборъ въ Преславъ славяно-българскиятъ езикъ е билъ обявенъ за официаленъ въ държавата и въведенъ въ българската църква и училище.

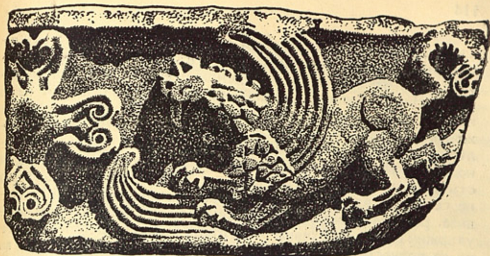
Какъ е била извършена замѣната на гръцкия езикъ съ славяно-българския, засега не може да се установи точно; но едно е вънъ отъ всѣко съмнение, че за успѣшното прокарване на тая реформа се е налагало, както се каза, едно главно и непремѣнно условие: да бждатъ поставени въ упра-

вление на църквата народни иерарси, което така сжщо било изпълнено на преславския съборъ. Биографътъ на Климента разказва, че, „когато настжпила вече осмата година на учителствуването му“ въ Кутмичевица, т. е. края на 893 г., въ която Симеонъ поелъ управлението, новиятъ князъ „повикалъ при себе си светителя и влѣзълъ въ разговоръ съ него. Като получилъ освещение дори отъ самата му външность, Симеонъ много възхвалялъ българската страна и считалъ царуването си за блаженно, задето то получило отъ Бога такова благо“. Следъ това, като обмислилъ съ по-благоразумнитѣ отъ приближенитѣ си, които всички уважавали Климента като свой отецъ, Симеонъ „го предложилъ за епископъ на Дебрица и Белица и по тоя начинъ Климентъ „се поставя за пръвъ епископъ на български езикъ“. И тъй, поставянето на Климента за епископъ се свръзва съ покачването на Симеона на престола и се явява като непосрѣденъ резултатъ отъ решението на народния съборъ въ Преславъ, на който Климентъ несъмнено е присжтствувалъ. Съ назначението на Климента за пръвъ епископъ „на български езикъ“, т. е. той билъ първиятъ епископъ, който почналъ да извършва богослужението на славяно-български езикъ, се туряло начало за национализиране на църковната иерархия въ българската държава. Следъ Климента втори епископъ „на българския езикъ“ се явява въ североизточна България по-младиятъ съвременникъ на св. Седмочисленици, даровитиятъ, широко образованъ и продуктиванъ писатель-поетъ, пресвитеръ, а по-сетне и епископъ Константинъ, сжщо ученикъ на св. Методия. Следъ него последвалъ цѣлъ редъ българи епископи вече отъ ученицитѣ на Климента, които завземали постепенно митрополитски и епископски катедри споредъ това, както последнитѣ се упразвали отъ бившитѣ гръцки митрополити и епископи или пъкъ се откривали нови епархии и епископии; отъ тѣхъ най-близъкъ по време засега е известенъ еп. Марко Деволски, който е билъ четвърти епископъ „въ словѣнскъ езикъ.“

Така при усилената и проникната съ голѣма обичь и пълна преданость 8-годишна просвѣтна и книжовна работа на Методиевитѣ ученици въ България, кн. Борисъ, поддържанъ отъ своя способенъ и образованъ синъ Симеона, следъ една 23-годишна напрегната, но планомерна дейность сполучилъ да прокара националния принципъ и въ духовния животъ на българитѣ. Чрезъ това велико дѣло той турилъ сигурна и трайна основа за славянизирането, или по-точно, за национализирането на българската държава, църква и училище и за обособяването на българската славянска народность, която и до день-днешенъ сжществува и ще сжществува въпрѣки всички опити на нашитѣ врагове да я унищожатъ.

Завършвайки нашия опитъ да представимъ образуването на българската народность въ неговитѣ най-главни фази, ние

не можемъ да не изтъкнемъ тукъ една извънредно важна особеность, която съставя специфично явление въ нашата история. Християнството било най-мощното оржжие за славянитѣ въ борбата имъ съ първобългаритѣ; чрезъ него славянитѣ се домогвали да получатъ достжпъ въ ханския дворъ и до висшето управление на държавата, но заедно съ него тѣ прокарвали и принципитѣ на византинизма, които постепенно обхващали вжтрешния животъ на българската държава и чрезъ тѣхъ малко по-малко славянизирали държавата въ формата на византийския монархизъмъ съ всичкитѣ му права и прерогативи. Последниятъ впрочемъ билъ посрещнатъ на драго сърдце отъ българскитѣ ханове, защото въ него тѣ намѣрили още едно сигурно средство, за да се емансипициратъ изобщо отъ болярството и да засилятъ централната власть. По тоя начинъ българскитѣ господари пожертвували своята народность, за да запазятъ цѣлостьта на държавата и да закрепятъ властьта въ ржцетѣ си, а славянитѣ, макаръ и да взели етническо и културно надмощие, принудени били да пожертвуватъ своята демократическа уредба и да приематъ прокарания и закрепенъ отъ българитѣ монархизъмъ. Тоя обаче исторически компромисъ се оказалъ не напълно приголенъ и сполучливъ за по-нататъшното правилно развитие на държавно-политическия и социаленъ животъ на българитѣ, както това показватъ настаналитѣ въ царуването на царь Петра политически и социялни кризи.

ТУРСКОТО ЗАВОЕВАНИЕ НА БЪЛГАРИЯ И СЖДБАТА НА ПОСЛЕДНИТѢ ШИШМАНОВЦИ

отъ проф. Петъръ Никовъ

Въ историческия животъ на Балканския п-овъ има моменти и събития, които дълбоко сж се врѣзали въ неговото развитие и сж оказали силно и сждбоносно влияние върху сждбата на обитаващитѣ го народи. Едно отъ тия голѣми, много голѣми събития, което е оставило подире си тежки и дълбоки следи, е турското завоевание. То е създало една отъ нѣколкото голѣми епохи въ историческото битие на п-ова и то най-новата — турската, която по своитѣ въздействия достига до наши дни. Следъ тракомакедонската, римската и византийскославянската епохи настжпила е оная на турското време. Въ продължение на цѣли петь вѣка, отъ XIV до XIX в. животътъ на п-ова се е развивалъ и формиралъ подъ знака и преодоляващето влияние на турското племе, на турския духъ. Тая нова епоха се е отразила силно върху живота на балканскитѣ народи и стои непосрѣдствено предъ най-новото тѣхно време и развитие като единъ уводъ и предварителенъ етапъ къмъ него.

Въ българската история турското завоевание съставя сжщо така едно отъ най-крупнитѣ събития. То открива въ нея епохата на турското робство, най-дългата въ историческото сжществуване на българския народъ, която доде да пресѣче дотогавашното негово развитие и да го насочи по нови пжтища, които го извели постепенно до днешното му битие.

Турското завоевание доминира въ историята на българския народъ и изобщо на балканскитѣ народи не само по своитѣ сждбоносни далечни и близки последици за тѣхъ, но и само по себе, като явление въ живота на п-ова, съ своята стихийность и съвременно значение. Издигането и бързото разширение на османската турска мощь изпжква единствено всрѣдъ необикновената пъстрота отъ събития и факти, които се нижатъ

презъ XIV в. на историческата сцена въ Балканския п-овъ, като една постоянна величина, която върви и се развива неуклонно и неизмѣнно съ една демоническа сила и наложителность. Никое друго съвременно събитие не изпжква и не се налага така както турското завоевание. Войни се водятъ, сражения се губятъ и печелятъ, владичества възникватъ и залѣзватъ, царе, царства загиватъ и изчезватъ, условия коренно се промѣнятъ, само процесътъ на турския възходъ върви отъ край до край презъ столѣтия като една прокоба. Нищо не се оказва въ състояние да спре тоя процесъ: той се развива, развива и развива безспирно. И като една гигантска неудържима стихия обхваща и поглъща бързо и постепенно всичко на полуострова, цѣлия неговъ животъ, и го отвлича въ своето безспирно течение.

Отъ М. Азия турцитѣ минаватъ и засѣдатъ въ Европа, заливатъ цѣлия Балкански п-овъ и, следъ като извършватъ онова, което почти никой народъ презъ цѣло хилядолѣтие не бѣ успѣлъ да постигне — да завладѣе и установи крепко своята власть въ града на Константина Велики — спиратъ своето движение презъ XVI в. едва предъ стенитѣ на Виена. Презъ втората половина на XV в. историята на Балканския п-овъ не е нищо друго освенъ история на османската турска империя, която бѣше вече погълнала и обхванала всички народи и владичества въ него, въ това число и българския народъ.

Звучи нѣкакъ като легенда историческиятъ фактъ, че движущиятъ елементъ въ това гигантско турско движение, съ което по грандиозность и последици може да се мѣри само римското завоевание на п-ова, е било малкото и незначително по брой племе на османскитѣ турци, състояще първоначално отъ 400 фамилии, което къмъ края на XIII в. се заселило начело съ своя вождъ Ертогрулъ въ М. Азия, по течението на р. Сангарий, въ планинската область Караджадагъ на западната граница отъ областьта на Иконионъ (днешния градъ Коня). Обаче тая привидна легендарность се разпръсва и изчезва, щомъ като върху нѣщата падне свѣтлината на историческото развитие, щомъ като се вземъ по-внимателно въ онова, което се е извършвало тогава и въ предшествуващото време всрѣдъ държавитѣ, народитѣ и обществата въ М. Азия и на Балканския п-овъ.

Когато малкиятъ народъ на османскитѣ турци се явилъ на сцената въ съседство съ византийската малоазийска провинция Витиния, въ М. Азия се бѣ вече извършилъ въ по-голѣмата си часть и преодолѣлъ единъ голѣмъ процесъ, въ резултатъ на който тая дотогава християнска, византийска страна промѣнила коренно своя етнографски религиозенъ и политически обликъ.

Още отъ началото на XI в. отъ глѫбинитѣ на Азия, отъ Туркестанъ, наченали да прииждатъ и се преселяватъ въ М. Азия на голѣми маси туркомански племена, които постепенно изтласквали, унищожавали или поглъщали мѣстното християнско население и се настанявали на негово мѣсто. Това турско преселение е било подкрепено отъ развоя на политическитѣ събития, отъ прогресивното ослабване и премахване на византийската власть въ М. Азия. Повикани първоначално отъ Багдатския халифъ като негови наемници, тия смѣли и юначни турански племена добили голѣмо значение въ халифата и най-подире подъ водителството на Тогрулъ бегъ, внукъ на туркестанския емиръ Селджукъ, завладѣли Персия, превзели и Багдадъ, и основали голѣма турска мохамеданска държава. Между това въздигащо се турско багдатско султанство и старѣещата византийска империя се започнала жестока борба за владѣенето на М. Азия, въ която дотогава, въпрѣки понѣкога значителнитѣ успѣхи на персийското и арабското орѫжие, византийската власть е била запазена. Голѣмиятъ и продължителенъ двубой се завършилъ въ края на крайщата съ преодоляване на турцитѣ. Особено следъ голѣмата византийска катастрофа при Манзикертъ въ 1071 г., дето самъ византийскиятъ императоръ Романъ Диогенъ падналъ въ турски пленъ, М. Азия била подчинена подъ турска власть и безвъзвратно. Всички по-послешни опити на Византия да си повърне важната и богата страна, останали изобщо безплодни. По сѫщия начинъ, както после на Балканския п-овъ, въ М. Азия се наченала така една усилена турска колонизация. Грамадни турски маси, благоприятствувани отъ политическитѣ събития, се преселили тукъ отъ Туркестанъ и постепенно образували подавляюще болшинство на населението, като дали така на М. Азия турски мохамедански характеръ.

Този процесъ на потурчване на М. Азия, който въ най-ново време е намѣрилъ едно последно продължение и завършекъ, именно въ пълното изтрѣбление и изгонване на гръцкия елементъ особено отъ крайбрѣжнитѣ малоазийски области следъ общоевропейската война и въ последствие на голѣмата гръцка военна катастрофа при р. Сангарий, е билъ отъ решаваще значение, както за сѫдбата на тая обширна и богата страна, така и за турското завоевателно движение въ Европа. Безъ това заселение на М. Азия съ турски елементъ, безъ този грамаденъ турски запасъ, грандиозното дѣло на османскитѣ завоеватели въ Европа надали можеше да се осѫществи.

Селджукскитѣ турци, които населили по такъвъ начинъ М. Азия и образували голѣмото болшинство отъ нейното население, били близко сродни съ османскитѣ турци, отъ сѫщото потекло, и въ старо време живѣли въ сѫщата праро-

дина въ срѣдна Азия, само че я напуснали много по-рано. Затова сливането между тия два народностни елемента е могло да стане и наистина се извършило много лесно, и голѣмитѣ османотурски завоеватели на Балканския п-овъ сж могли да се явятъ като представители на цѣлото онова грамадно турско море въ М. Азия и да черпятъ безъ мѣра отъ неговитѣ недра за извършване на своитѣ грандиозни предприятия.

Когато османскитѣ турци се явили на сцената при река Сангарий, първоначално като наемници на Иконийския селджукски султанъ Алаединъ, а следъ неговата смърть — и въ свое самовластно княжество, голѣмото турско селджукско царство се намирало въ пъленъ упадъкъ вследствие татарския ударъ отъ началото на XIII в. и било разпокжсано на отдѣлни независими княжества. На бележититѣ владѣтели на бързо и мощно издигащето се османотурско княжество при Сангарий се паднала сега задачата да обединятъ наново и сплотятъ въ едно грамаднитѣ турски маси въ Мала Азия. Това тѣ извършили съ блѣстящъ успѣхъ.

Мала Азия, която до XI в. била люлката за византийската империя, станала сега отъ XIV в. неизчерпаемъ изворъ и за османската турска държава. Грамадната въ нея компактна народностна турска селджукска маса е дала неизчерпаемитѣ материални, та и морални сили за въздигане на обширната турска империя; тя е направила възможно онова гигантско столѣтно завоевателно турско движение, което залѣло цѣлия Балкански полуостровъ заедно съ непобедимия градъ на царетѣ и понесло мохамеданскитѣ знамена презъ XVI и XVII в. до Италия и Виена.

*

Турското завоевание на България, та и на цѣлия Балкански полуостровъ, изпжква като единъ голѣмъ, невѣроятенъ воененъ подвигъ, съ неизмѣрими културноисторически последици, който намира своето обяснение, освенъ въ промѣненитѣ условия въ Мала Азия, още, както ще видимъ, и въ развитието на самитѣ балкански народи. Селджукскитѣ турци завоювали и заселили Мала Азия; османскитѣ турци на свой редъ поели и продължили въ голѣмъ мащабъ това етнографско и политическо разширение на турското племе, освенъ въ Азия още и въ Европа. Следъ като се закрепили, разширили и достатъчно засилили въ Мала Азия, следъ като завладѣли и последнитѣ византийски остатъци въ Витиния и станали така господари на малоазийския брѣгъ при Босфора, Мраморно море и Дарданелитѣ, турцитѣ започнали завладяването на Балканския полуостровъ съ една необикновена стремителность, бързина и неотразимость. Въ едно сравнително кратко време отъ по-малко отъ половинъ вѣкъ тѣ успѣли не само да преодолѣятъ твърде трудната, да не кажемъ, неразрешима за-

дача,—именно да прехвърлятъ морскитѣ тѣснини при Дарданелитѣ и да заседнатъ и се закрепятъ окончателно на европейския брѣгъ, но и да се наложатъ и издигнатъ на полуострова като сжщински, безапелационни негови господари и владѣтели. Не имъ попрѣчило въ това нито морското владичество на италиянскитѣ републики, нито наличностьта на значителнитѣ държави на сърби и българи, нито най-подиръ сжществуването въ тила на тѣхнитѣ действующи сили, и то тъкмо въ важната зона на морскитѣ тѣснини, на такава една страшна, непревзимаема неприятелска крепость, като Цариградъ. Особенитѣ тогавашни общи условия въ Балканския полуостровъ неутрализирали голѣмитѣ прѣчки и улеснявали неимовѣрно тѣхната задача. Настжплението на турцитѣ тръгнало бързо и неуклонно по своя пжть, като се развивало методически на етапи.

Първиятъ етапъ на турското завоевание сж били продължителнитѣ и ежегодни опустошителни набѣги, които турски въоржжени части, било като разбойнически шайки, било като съюзници на борещитѣ се за трона и властьта партии въ Византия — първо на двамата Андрониковци, стария и младия, а после на Иоана V Палеологъ и на Иоана VI Кантакузина, — извършвали отъ първата половина на XIV в. въ южна византийска Тракия, а следъ нейното пълно разорение и въ северната българска Тракия. Наченали въ 1329 г., тѣзи нападения ставатъ съ нѣкои прекжсвания едно ежегодно и нетърпимо зло, което особено се засилва съ падането въ 1337 г. на Никомидия, последната византийска опора въ М. Азия. Тия набѣги превърнали плодородната, богата Тракия въ безлюдна пустиня, за което, впрочемъ, сж способствували и татарскитѣ и каталански нашедствия и грабежи по ония мѣста, както и жестокоститѣ на самитѣ византийски междуособици. Благодатната тракийска земя, житница на Византия, била до такава степень разорена и обезлюдена, че когато зад дунавски татари се явили въ 1342 г. въ нея за грабежъ, трѣбвало да се върнатъ назадъ, защото не намѣрили вече нищо за грабене. „Работитѣ на Византия додоха много на тѣсно, казва съвременикътъ Григора, и за насъ Тракия е станала почти непроходима и дива страна. Едва малко градове въ нея запазватъ остатъци отъ византийския родъ. Безъ предградия и безъ обикновенитѣ предверия, тѣ отстоятъ единъ отъ другъ на грамадни безлюдни разстояния, подобно на рѣдки и малобройни житни класове, стърчащи въ обширно и богато житно поле, следъ жетва и коситба".

Когато византийска Тракия била вече основно разорена, турскитѣ шайки обърнали своя погледъ и нашедствие къмъ българска Тракия.

Презъ 1345 г. и 1346 г. южнобългарскитѣ тракийски земи били за пръвъ пжть нападнати и опустошени отъ селджук-

ски турски войски, съюзници на Иоана VI Кантакузина, които „отнесли безчислено множество пленници и „грамадна плячка". Въ 1349 г. Орхановиятъ синъ Сюлейманъ, който съ 20,000 османски турци се явилъ на помощь на Кантакузина противъ сърбитѣ, ненадейно се обърналъ на северъ противъ богатата южна България и я страшно разорилъ; огромни стада добитъкъ и маса български пленници го последвали въ М. Азия. На следнята година последвало ново турско нашедствие въ южна България. Сѫщо и въ 1351 г. двама Орханови синове нахлули пакъ и опустошили южна и северна Тракия и отвлѣкли богата плячка, безъ да успѣятъ обаче да нахлуятъ много дълбоко въ южна България, защото срѣщнали сериозна съпротива отъ страна на българитѣ. На следната година, следъ голѣмата турска победа при Димотика надъ съюзенитѣ българо-сръбско-византийски войски, турцитѣ наново нахлули въ южна България и я жестоко опустошили, отмъщавайки сѫщевременно на българитѣ за тѣхното участие въ противната на тѣхъ коалиция.

Страшно турско, най-вече селджукско, пиратство опустошавало и гнетѣло тогава непрекѫснато и крайбрѣжието и Архипелага. Положението на християнското население въ бѣломорскитѣ острови, въ крайбрѣжието и въ югоизточната часть на п-ова било просто непоносимо. Търговията замрѣла, благосъстоянието било замѣнено отъ мизерия и отчаяние. Селата бивали опустошавани и изгаряни, стадата отвличани, посѣвитѣ унищожавани, жителитѣ откарвани въ М. Азия въ робство. Югоизточната часть на п-ова до Сѣресъ и Солунъ пострадала силно; но най-вече била засегната Тракия между Цариградъ, Бѣло море и Балкана: на цѣли часове въ нея не се срѣщала жива душа, ни заселища. Турскитѣ шайки непрестанно вилнѣели въ нея и налагали дори данъци на останалитѣ още градове и население. Византийската столица била изпълнена отъ нещастни бѣжанци изъ Тракия, които голи и дрипави, лишени отъ парче хлѣбъ, подавали изъ цариградскитѣ улици рѫка за милостиня.

Хроническитѣ вече византийски граждански войни и междуособици, борбитѣ между българи, сърби и византийци, съперничеството и войнитѣ между италианскитѣ републики, изобщо безподобната политическа анархия, царуваща на п-ова по онова време, улеснявала задачата на настѫпващитѣ турци. Византия, която била най-силно и непосрѣдствено засегната отъ турскитѣ нашедствия, разкѫсвана отъ вѫтрешни междуособици, лишена отъ последнитѣ свои богати провинции въ М. Азия, отъ помощьта и приходитѣ на своитѣ разорени европейски провинции, главно на Тракия, лишена отъ една богата търговия и отъ разнитѣ постѫпления отъ нея, прибирани най-вече отъ италианцитѣ, се намирала въ окаяно финансово и военно положение и стояла бездушна и безпомощна предъ

страшната напасть, и за своя защита отъ многобройни врагове прибѣгвала въ края на крайщата пакъ до турска помощь.

Много сж характерни за тогавашнитѣ взаимоотношения на балканскитѣ народи събитията отъ 1350 г. Ползувайки се отъ византийскитѣ междуособици, сръбскиятъ царь Душанъ нападналъ Византия съ цель да завладѣе последнитѣ остатъци отъ нейнитѣ владения въ Македония. Презъ 1349 г. той нападналъ Солунъ и други южно-македонски византийски градове. За да отбие тия нападения, Кантакузинъ призовалъ на помощь султанъ Орхана, който наистина му изпратилъ на помощь сина си Сюлеймана съ една кавалерийска армия отъ 20,000 души. Тая голѣма турска сила се явила въ Македония, обаче преди още да се сблъска съ сърбитѣ, подъ нѣкакъвъ претекстъ се повърнала назадъ и настжпила къмъ северъ, нахлула ненадѣйно въ южна България и извършила въ нея страшни опустошения, като отвлѣкла въ М. Азия многобройни стада и пленници. Вследствие на това нападение, което нанесло поради своята неочакваность голѣми пакости на страната, българскиятъ царь Иванъ Александъръ билъ много недоволенъ и враждебно настроенъ къмъ императора Кантакузина, считайки го за съучастникъ и интелектуаленъ виновникъ и инспираторъ на турскитѣ нашедствия. За да разпрътстне тия подозренията, Кантакузинъ изпратилъ въ Търново специално посолство, което увѣрило българския царь, че той е невиненъ за турското нашедствие въ България, което се извършило мимо него и безъ негово знание. Че поради сръбската опасность, той е принуденъ да вика на помощь турцитѣ, но че е безсиленъ да обуздае своитѣ турски съюзници. За да може да стори това и да спре турскитѣ нахлувания въ Тракия, той молилъ българския царь да му помогне съ пари да въоржжи и поддържа екипажа на своята флота, която после да не позволява на турцитѣ да минавать тѣснинитѣ и да не вършатъ безнаказано опустошения на п-ова. Когато пристигнало византийското посолство въ Търново имало голѣмъ сборъ предъ царскитѣ палати поради нѣкакъвъ български праздникъ и събранитѣ българи, като узнали цельта на предложенията на императорското посолство, явно и бурно изказали своето одобрение: „тѣ настоявали да се приеме предложението на императора, за да не би, ако настжпятъ враждебни отношения съ него, да загинатъ подъ ударитѣ на настжпващитѣ варвари". Самъ царь Иванъ Александъръ склонилъ и обещалъ съдействието на България. Обаче това обещание останало неизпълнено поради недовѣрието на българския царь къмъ Кантакузина, който е билъ въ найблизки отношения съ турцитѣ. Забележително е въ случая, че народнитѣ маси по-добре сж чувствували и преценявали величината на турската опасность, отколкото тѣхнитѣ управници.

За тоя преодоляващъ духъ на дребнавъ егоизъмъ, на несъзнаване на общитѣ свои интереси и на неправилно преценяване на турската опасность у управляващитѣ кржгове на балканскитѣ народи хубава картина ни дава и следния аналогиченъ разказъ на *българската хроника*:

„Мурадъ, който бѣше младежъ предприемчивъ, решилъ да нападне България и за тая цель помолилъ гърцитѣ да му позволятъ да премине морскитѣ тѣснини. Последнитѣ се пазили отъ много кораби и триери, поддържани за да пазятъ много добре „брода" при Калиполъ. Мурадъ обаче, както казахме, се опитваше да премине морето. И понеже Кантакузинъ видѣлъ, че не може да поддържа моряцитѣ, защото липсвало жито, а сжщо и свинско месо, а хазната бѣ отдавна праздна и нѣмало нито злато, нито сребро въ нея, той пратилъ посолство при българския царь Александъръ въ Търново (съ молба) да му помогне за издръжката на екипажа на корабитѣ, които да пазятъ тѣснинитѣ. Като чули това българитѣ се изсмѣли и укорили гърцитѣ, и не само имъ причинили досада, но ги напсували на жена и на майка и ги изпратили напраздно. Кантакузинъ, като видѣлъ това, силно се наскърбилъ и изпратилъ до сръбскитѣ господари, Урошъ, деспотъ Углеша и краль Вълкашинъ да помогнатъ за поддържане на екипажа. Но и тѣзи, като чули се изсмѣли, укорили гърцитѣ и не само се отнесли зле, но ги напсували на жена и на майка и ги върнали безъ резултатъ. Като узналъ това, Кантакузинъ много се наскърбилъ, и не знаѣлъ, какво да направи. Тогава пратилъ Кантакузинъ при българския царь и сръбскитѣ князе и имъ казалъ: отказахте да ни помогнете, но после ще има да се каете. Обаче тѣ не обърнали внимание на тия думи и рекли: когато турцитѣ нападнатъ насъ, ние ще се бранимъ отъ тѣхъ. Тогава Кантакузинъ се споразумѣлъ съ Мурада, и съ клетви взаимно си размѣнили писмени договори, които и до днесъ даже сжществуватъ, и въ които турцитѣ (се задължили) никога да не пакостятъ на гърцитѣ, нито на Романия, нито на Македония. И понеже турцитѣ се обещали така, Кантакузинъ имъ позволилъ прехода при Калиполъ".

Така, сърби, българи и византийци, главнитѣ народи на п-ова, се взаимно оборвали, нападали, лъготѣли и подозирали безъ да съзиратъ грамадната обща опасность, която ги дебнѣла отъ страна на турцитѣ, безъ да съзнаватъ напълно общностьта на своитѣ интереси и нуждата отъ взаимни жертви. А въ това време турцитѣ вършили безпрепятствено своето разрушително дѣло, грабили, опустошавали и обезлюдявали югоизточната часть на п-ова и подготвяли така почвата за окончателното си закрепване въ него.

Наистина, скоро този *първи стадий* на турското завладяване кулминиралъ въ първото закрепване на османскитѣ

турци на Балканския п-овъ. Това събитие стои въ непосрѣдствена връзка съ една знаменателна турска побѣда въ 1352 г. Тогава, именно въ бушуващитѣ византийски междуособици, османскитѣ турци стояли на страната на Иоана VI Кантакузина, който въ 1346 г. далъ дъщеря си за жена на султанъ Орхана, а българския царь Ив. Александъръ и сръбския царь Стефанъ Душанъ поддържали противната партия на Иоана V Палеолога. Съюзнитѣ българо-сръбско-византийски войски, които се съединили за да ударятъ на Кантакузина, били изненадани при Димотика отъ султанъ Орхановия синъ, Сюлеймана, и съвършено разбити, следъ което победителя нападналъ и оплячкосалъ южна България. Подъ влияние на това събитие, което показвало турското военно надмощие и изпжквало още тогава като едно злокобно предзнаменование за близката сждба на п-ова, Сюлейманъ заелъ още сжщата година малката византийска крепость Цимпе на Галиполския п-овъ и въпрѣки настоятелнитѣ опити на императора Иоана VI Кантакузина, да го убеди срещу откупъ да се оттегли, не само не отстжпилъ, но се закрепилъ здраво въ нея. Впрочемъ, по тия мѣста, споредъ византийския историкъ Никифоръ Григора, имало вече по Дарданелското крайбрѣжие доста значителни поселения на турски наемници, допуснати отъ императора Кантакузина, за да му бждатъ винаги подъ ржка. И когато най-подиръ въ 1354 г. станало голѣмо землетресение, вследствие на което рухнали стенитѣ на много византийски крепости на Галиполския п-овъ и ужасеното население забѣгнало въ корабитѣ или изъ полетата, Сюлейманъ пренесълъ отъ М. Азия множество турски семейства и ги заселилъ въ тѣхъ, като поправилъ крепостнитѣ стени и обърналъ особено внимание на укрепяването на Галиполската крепость. Твърде важниятъ въ стратегическо отношение Галиполъ, укрепенъ силно отъ турцитѣ, снабденъ съ всички военни съоржжения, арсенали и съ турски гарнизонъ, сталалъ по такъвъ начинъ турски военнъ стратегически центъръ, отъ който турскитѣ чети продължили още по-успѣшно и сигурно своето разрушително дѣло въ югоисточната часть на п-ова, подготвейки така турското закрепване и напредване. Съ засѣдането и закрепването си така въ Галиполския п-овъ турцитѣ стжпили здраво на европейска почва и тѣхнитѣ действия добиватъ вече чисто завоевателенъ характеръ. Веднага следъ това Сюлейманъ заелъ Кипсела по долното течение на Марица, и Малгара южно отъ Родосто и наложилъ данъкъ на другитѣ тракийски градове. Въ началото на 1355 г. турскитѣ чети господствуватъ по цѣлото крайбрѣжие иа Мраморно море до самитѣ стени на Цариградъ и богатитѣ долини на южна България ставатъ вече постояна цель на тѣхнитѣ грабителски набѣги.

Тия събития произвели протресающе впечатление у съвременницитѣ, които почнали да живѣятъ подъ единъ страшенъ кошмаръ на несигурность за утрешния день. Паника и тежка загриженость обхванала населението въ п-ова. Разнесла се мълва за близкия край на византийската империя и мнозина заможни византийци въ паника напущали набързо Цариградъ и се преселвали въ Италия. Венецианскиятъ посланикъ, Марино Фальери, писалъ и препоржчалъ въ 1355 г. на венецианската република да побърза и заеме Цариградъ, докато той не е станалъ още окончателно плячка на турцитѣ. Отъ византийска Тракия отдавна вече, подъ угрозата на турскитѣ нашедствия, населението масово бѣгало къмъ северъ, обаче и тукъ то било вече достигнато отъ турската напасть. Тревога и уплаха обхванала и северна България. Отъ македонскитѣ области множество бѣжанци се явили и установили на сръбска територия, безъ да подозиратъ, че турската угроза не ще закъснѣе да ги застигне и тамъ.

*

Отъ този важенъ моментъ, отъ този първи етапъ на турското завоевание на Балканския п-овъ,до голѣмия двубой на Косово поле въ 1389 г., дето окончателно и безвъзвратно е била сломена съпротивителната сила на балканскитѣ народи, или пъкъ до голѣмата християнска катастрофа при Никополъ въ 1396 година, която ясно показала, че не само балканскитѣ народи, но и кръстоносната помощь на западнитѣ държави не била вече въ състояние да спре и измѣсти османската мощь отъ заетитѣ отъ нея на п-ова позиции, сж се изминали не повече отъ 37, респективно 44 години. Въ този кратъкъ промежутъкъ отъ време турцитѣ помели балканскитѣ царства и държави и станали почти пълни господари, фактически или формални, на обширния п-овъ.

Следъ Никополската катастрофа (1396) турцитѣ се явили на Балканския п-овъ като една страшна, непреодолима сила, на която вече нищо не могло да противостои. Жалката византийска столица, която бѣ останала да стърчи като полуживата отсѣчена глава на едно грамадно туловище, защищавана противъ страшниятъ неприятель най-вече отъ чужда помощь — отъ венецианската флота и незначителенъ французки отрядъ, обсадена отъ турцитѣ, агонизирала вече. Положението е било такова, че нейното падане се очаквало всѣки мигъ, така че венецианскиятъ сенатъ далъ инструкции на своя посланикъ, който заминавалъ тъкмо тогава за Цариградъ, въ случай че завари вече въ него властьта на султана. Само голѣмата монголска опасность и последвалата Ангорска катастрофа на турцитѣ въ 1402 г., дето Тамерланъ поразилъ турскитѣ войски и взелъ въ плѣнъ самия султанъ Баязидъ, спасила временно Цариградъ и останалитѣ християнски владичества на Б. п-въ и не дала

възможность на турцитѣ още тогава, следъ Никополската битка, да ликвидиратъ окончателно съ пълното завладѣване на п-ова.

Достойно наистина за удивление е това бързо, безспирно и неудържимо разширение на турцитѣ на Б. п-овъ, особено като се има предъ видъ краткостьта на времето, географскитѣ условия, при които то се извършвало, и обстоятелството, че османскитѣ турци сж били още една сравнително малка азиатска държава, която едва тепърва водила въ М. Азия борби за подчинение и обединение на многобройнитѣ селджукски турци.

Не трѣба, обаче, при това да се изпущатъ изъ предъ видъ реалнитѣ условия, които турцитѣ намѣрили тогава на п-ова -- политически, социални, икономически, финансови и военни. Въ тѣхъ лежи загадката на тѣхнитѣ бързи успѣхи.

Турцитѣ заварили на Балканския п-овъ, особено следъ смъртьта на сръбския царь Душана (1355), една пъстра мозайка отъ политически единици, голѣми, малки и много малки, независими или полунезависими, които се намирали, както е това присжщо на такива владичества, въ непрекъснати спорове и борби за власть или надмощие. На италиянскитѣ карти отъ онова време сж нанесени границитѣ на не по-малко отъ 40 княжества и владичества на п-ова. Но и по-едритѣ политически единици на п-ова, като Сърбия, България, византийската империя, не били въ сжщность единни държави, а политически конгломерати. Тази политическа раздробеность на п-ова и свързаната съ нея разпокжсаность и противоречивость на интереситѣ съставяла безсъмнено най-благоприятното условие за турскитѣ завладявания. Обяснимо е, какъ тежко е падала въ това многоначалие турската централизация съ строгата и стегната държавна военна организация.

Но въ основата на това политическо разложение на п-ова е лежало социалноикономическото развитие: именно упадъкътъ на свободното селско съсловие и неговото закрепостяване, или превръщането му въ повече или по-малко зависимо и несвободно положение; упадъкътъ успоредно съ това и изчезването на дребния собственикъ земледѣлецъ и усилване и преодоляване на едрата собственость; преминаването на земята, главното богатство въ онова време, въ ржцетѣ на болярската и църковна аристокрация, която пъкъ подтиквала децентрализацията и сепаратизма. Този, така да се каже, феодализирующъ процесъ, който отъ столѣтия се развивалъ на п-ова, довелъ до пълната негова политическа разнебитеность, до общъ икономически, финансовъ и воененъ упадъкъ на държавитѣ въ него. Всичко това пъкъ е пригодило и приготвило почвата за лесното турско завладяване и за подобно невиждано дотогава зрелище: именно—при сжществуването на една византийска империя и на значителнитѣ държави на сърби и българи, при морското надмощие на Венеция и Генуа, а осо-

бено при наличностьта на единъ християнски Цариградъ, който е могълъ да владѣе протоцитѣ, турскитѣ чети не само успѣшно минаватъ тѣснинитѣ, но и засѣдатъ на европейския брѣгъ и, ако и откѫснати почти отъ своята база въ М. Азия, съ успѣхъ продължаватъ своитѣ военни предприятия и се заематъ съ завладяването на Балканския п-овъ.

Забележително е, че турцитѣ много добре сѫ съзнавали тази най-слаба страна на своето завладяване и още отъ първия моментъ зели мѣрки за преодоляването й. Още съ закрепването си въ Галиполския п-овъ тѣ начеватъ една системна колонизация въ него и съ напредването си въ Тракия разширяватъ въ голѣмъ мащабъ тая своя колонизация. Въ това тѣ биватъ впрочемъ улеснени отъ голѣмата безлюдность на Тракия, особено южната, опустошена и разорена отъ татари, каталани, отъ византийскитѣ междуособици, а най-вече отъ самитѣ тѣхъ. Турската колонизационна политика на Б. п-овъ е била следвана усилено и системно както отъ Мурада I, който обърналъ главно внимание на долината на Марица и на притоцитѣ й, така и при Баязида I, при когото множество тюркмени били дигнати отъ областьта Саруханъ въ М.-Азия и преселени въ северна Тракия, въ северна България и Македония. Напредвайки въ българска Тракия, турцитѣ отвличали въ Азия въ робство мѣстното българско население и на негово мѣсто заселявали турски колонисти. Известната *българска хроника* отъ началото на XV в., като говори за турското нашедствие въ южна България, казва: „и плѣнивше множьство народа поведошѫ на Калиполѣ“. Въ старозагорската мѣстна хроника, изгорѣла въ време на рускотурската война отъ 1877 г., се е казвало, че турцитѣ систематически сѫ изселвали българитѣ отъ Ст.-Загора и на тѣхно мѣсто сѫ заселили колонисти турци отъ Анадола, така че презъ XV, XVI и XVII в.в. градътъ станалъ турски градъ. За това турско системно заселяване на завладянитѣ земи въ ю.източната часть на п-ова свидетелствуватъ изрично и византийскитѣ историци Григора и Кантакузинъ; а съвременникътъ, Димитрий Кидонесъ, въ една своя речь отъ 1366 г. казва, че „турцитѣ сега живѣятъ въ Тракия по-сигурно отколкото византийцитѣ по рано“.

Благодарение на тая напълно съзнателно, системно и настоятелно прокарвана отъ турскитѣ държавници колонизационна политика, веднага и успоредно съ завладяването, още въ първитѣ години на турското завоевание, въ южната часть на п-ова, именно въ Тракия по течението на р. Марица, въ Родопската область, а по-после и успоредно съ бѣломорския брѣгъ до къмъ Солунъ се образували широки пояси отъ компактно турско население. Значението на тая колонизация за успѣха на турското завладяване е било грамадно. По такъвъ начинъ турцитѣ не били вече проходни гости на п-ова,

тѣхното владичество добивало една реална подкладка. Безъ тая колонизация турското завладѣване не би било трайно и би могло въ единъ мигъ да бжде отстранено. Християнскитѣ сили на п-ова не били въ състояние да се противопоставятъ на тая турска колонизационна политика нито съ сила, нито пъкъ по естественъ начинъ, защото въ това време, когато голѣмиятъ прирѫстъ на турското население въ М.-Азия бивалъ използуванъ за цельта, въ Европа християнското население непрекжснато намалявало по брой чрезъ изселване, чрезъ изтрѣбване, чрезъ отвличане въ робство или потурчване. Въ края на XIV в. турската колонизация въ Балканския п-овъ била така значителна, че само отъ Европа турцитѣ могли да извадятъ голѣма турска армия.

По такъвъ начинъ разширението на турската мощь на п-ова тръгнало леко, бързо и сигурно къмъ цельта.

*

Изхождайки отъ своята Галиполска военна база, турцитѣ пристжпили методически къмъ завоюването на п-ова. Въ безброй битки и сражения тѣхнитѣ войски заемали една следъ друга крепоститѣ и областитѣ въ него. Още веднага следъ заемането и укрепяването въ 1354 г. на Галиполъ Сюлейманъ окупиралъ, както видѣхме, и нѣкои други укрепени византийски градове въ най южна крайбрѣжна Тракия. Разрасналата се така турска опасность все още не е била въ състояние да извика едно сплотяване на балканскитѣ народи. Византийскитѣ междуособици продължавали все още; нищо не могло да заглуши дребнавитѣ честолюбия и личния егоизъмъ. Социалното чувство и съзнанието за общность на интереситѣ липсвало както въ Византия, така и у всички други балкански народи. И случило се, че тъкмо тогава, когато турската опасность се надвесила застрашително надъ Балкана, въ 1355 г. слѣзнала отъ сцената най-крупната политическа фигура на п-ова, сръбскиятъ царь Стефанъ Душанъ, съ чиято смърть единството на неговата голѣма държава се разклатило изъ основи, и тя се разпаднала и загубила предишната си сила и значение. Всѣки единъ отъ балканскитѣ народи останалъ самъ на себе си и това улеснило задачата на турцитѣ и имъ дало възможность да ги биятъ последователно, единъ по единъ. Царь Иванъ Александъръ, чието царство следъ Византия е било най-вече застрашено отъ турцитѣ, се мжчилъ да запази южна България. Обаче, всичко било напраздно: турското настжпление било неудържимо.

Следъ завладяването и закрепването си въ Балканския п-овъ турцитѣ пристжпили къмъ разширение на своитѣ владения въ Европа, при което главно действуваще лице е билъ султанъ Орхановия синъ Сюлейманъ. Обаче този *втори етапъ* на турското завладяване е свързанъ главно съ възца-

ряването въ 1362 г. на втория Орхановъ синъ, султанъ Мурадъ I, единъ отъ най-голѣмитѣ турски завоеватели, и сѫщинскиятъ покоритель на Балканския п-овъ, съ чието име е свързанъ най-главниятъ периодъ отъ турското завоевание. Веднага следъ поемането на властьта Мурадъ миналъ къмъ енергично настѫпление въ голѣмъ мащабъ. Въ 1362 г. паднала силната крепость Димотика. Освенъ това заети били укрепенитѣ градове Неботосъ, Чорлу, Кешанъ, Люле Бургасъ, Гюмюрджина и най-подире въ 1363 г. гр. Одринъ, най-голѣмата и силна византийска крепость въ Тракия. Турцитѣ се укрепили здраво въ Одринъ, който сталалъ сега нова мощна турска военна база, а по-после, отъ 1365 г., и турска столица въ Европа, която послужила като ось за по-нататъшнитѣ турски военни предприятия.

Ако падането на Галиполъ извикало тревога въ Цариградъ и въ п-ва, превземането на Одринъ отъ турцитѣ, най-голѣмата следъ Цариградъ византийска крепость, сигурно е внесло голѣмо смущение и отчаяние въ всички крѫгове не само византийски. Страшна опасность хлопала вече на портитѣ на българското царство. За жалость, сведенията, съ които разполагаме отъ тъй нататъкъ за събитията, не сѫ така обилни и достатъчни и ние не можемъ да вникнемъ въ интереснитѣ подробности на онова, което узнаваме или долавяме. Съчиненията на двамата голѣми византийски историци, Григора и Кантакузинъ, които ни даватъ толкова ценни и обилни дати за по-рано, достигатъ, на първия — до 1355 г., а на втория — до 1364 г., т. е. тъкмо до интересуващитѣ ни тукъ събития, които не се засѣгатъ отъ тѣхъ, но затова пъкъ се описватъ отъ не напълно сигурнитѣ по-късни турски историци. Фактъ неоспоримъ е, обаче, засвидетелствуванъ две години по-късно отъ съвременника Димитрий Кидонесъ, че турското напредване извикало въ цѣла България и на северъ отъ Балкана голѣма тревога. Специални мѣрки били зети за защита на застрашенитѣ български граници и синоветѣ на самия царь застанали начело на защитницитѣ.

Одринъ въ рѫцетѣ на турцитѣ е представялъ една голѣма угроза за съседнитѣ български земи, които сега сигурно не сѫ останали незасегнати отъ нападенията на турскитѣ чети. Южна България съ своитѣ богати полета и заселища е била отдавна вече позната на последнитѣ, и ако тѣ ѝ правѣли чести посещения още преди да се закрепатъ въ Галиполъ и въ Балканския п-овъ, можемъ да си представимъ, какво ще е било тѣхното държане, следъ като заседнали въ силната Одринска крепость. Турското завоевание е имало за цель долината на Марица, която въ срѣдното си и горно течение е била българска и тукъ турцитѣ неминуемо е трѣбало да се сблъскатъ съ българитѣ. Сигурно тежки дни сѫ преживѣли тогава южно-българскитѣ земи, върху които лежи днесъ булото на неизвестность.

Ние знаемъ съ положителность, че турската офанзива не е спрѣла, а е продължила съ голѣмъ устремъ и по-нататъкъ, въ българска територия. По заповѣдь на Мурада, отъ Одринъ турскитѣ полководци пристжпили въ 1364 г. къмъ завоюване и на българска Тракия. За първо време тѣхната цель е била не цѣла Тракия, но долината на Марица и лежащия въ нея главенъ пжть презъ п-ова отъ Цариградъ за Бѣлградъ. Тѣ оставили временно на страна странични укрепени пунктове, като Ямболъ, Сливенъ и др., и насочили всичкото си внимание само на долината на Марица. Двете важни крепости въ нея — Стара-Загора и Пловдивъ, образували прицелна точка на турскитѣ нападения, ржководени отъ известния турски полководецъ Лала Шахинъ.

За превземането на Стара Загора намираме нѣкои сведения въ една мѣстна турска хроника, която пропаднала въ време на освободителната война. Възползуванъ отъ едно мъгляво време, което не позволявало на крепостната стража да наблюдава далечъ въ полето, Лала Шахинъ се промъкналъ и я изненадалъ. Отъ източната страна на крепостьта, презъ портата на калето, турцитѣ нахлули въ нея и я завладѣли. На следната година въ Стара Загора имало вече кадия и турски чиновници, а градски управитель станалъ отличилиятъ се турски военоначалникъ Гаази Ахмедъ Бей, който изгонилъ 40 видни български семейства и почналъ да заселява постепенно града съ турски преселници.

Следъ падането на Стара Загора Лала Шахинъ се насочилъ незабавно съ войскитѣ си противъ голѣмата Пловдивска крепость, която била обсадена и, следъ едно сражение предъ стенитѣ ѝ и прекжсването на градския водопроводъ, превзета. Падането на важния воененъ и богатъ стопански центъръ обрадвало Мурада и той обърналъ на него голѣмо внимание. Веднага по негова заповѣдь били издигнати нови укрепления, а старитѣ засилени, а върху протичащата Марица съграденъ голѣмъ камененъ мостъ, при което били употрѣбени за работници многобройнитѣ роби. Голѣмъ турски гарнизонъ билъ настаненъ въ силната Пловдивска крепость и тя станала сега центъръ и опора за турското владичество и по-нататъшно напредване. Тя станала и седалище на първия турски бейлербегъ на Тракия, Лала Шахинъ.

Съ заемане на тия най-важни опорни пунктове турцитѣ станали господари на цѣлата долина на Марица. Съ това се завършилъ *вториятъ етапъ* на турското разширение на п-ова.

Въ саналитѣ сражения българитѣ понесли голѣми загуби и между падналитѣ на бойното поле е билъ и единъ синъ на българския царь. Едно тжжно възпоминание за тия български хекатомби въ борбата срещу невѣрницитѣ сж следнитѣ думи на известния Бориловъ синодикъ: „Семиръ, Иончо, Добромиръ, Иванишъ и всички, които съ тѣхъ се били

мжжествено противъ безбожнитѣ турци и пролѣли своята кръвь за православната вѣра християнска; вѣчна имъ паметь!" Тия събития извикали голѣмо безпокойство и тревога не само вече всрѣдъ населението на северна България, но и всрѣдъ българскитѣ управляващи срѣди. Спешни мѣрки били зети за укрепяване на търновскитѣ стени. Обаче турцитѣ спрѣли своето стремително настжпление. Въ планинската область на югъ и на западъ отъ Пловдивъ тѣ срещнали силенъ отпоръ отъ страна на българскитѣ гарнизони. Следъ заемане на Пловдивската крепость Лала Шахинъ преустановилъ настжплението и се отправилъ при Мурада въ Димотика на докладъ. За турцитѣ е било необходимо да се съберать и отдадать известно време на закрепване на своитѣ нови завоевания и позиции въ Европа. Това е било за тѣхъ толкова по-наложително, че на западъ наченали да се очъртаватъ контуритѣ на единъ кръстоносенъ походъ противъ мусулманитѣ.

Самъ българскиятъ царь Ив. Александъръ, притиснатъ зле отъ турскитѣ победи и не намиращъ нийде другаде помощь, билъ наклоненъ на едно споразумение съ турцитѣ. Съ цель да отклони турската опастность отъ своята държава, той се принудилъ да потърси сближение съ Мурада. Подробности около това турско-българско сближение не сж известни, но изглежда по всичко, че то фактически е създавало съюзни отношения между двєтѣ страни съ споразумение за взаимно териториално гарантиране и ненападение. Споредъ Савойската хроника между българи и турци е билъ сключенъ формаленъ съюзъ. Несъмненно това споразумение е идвало да признае създаденото териториялно положение, но то е създавало известна сигурность и спокойствие на българскитѣ граници. За целитѣ на турското завладяване това сближение съ българската държава имало своитѣ несъмнени изгоди, първо за закрепване и консолидиране на постигнатитѣ голѣми придобивки, а второ и преди всичко предъ видъ опастностьта за Турция отъ една кръстоносна експедиция отъ западъ.

Отъ тази туркофилска насока на българската политика било повлияно и международното положение на България въ онова време. Отъ три страни — отъ Византия, отъ Унгария и отъ Савоя, които, и тритѣ, преговаряли помежду си и съ Римъ, и се съгласили за общи кръстоносни действия противъ турцитѣ, били насочени координирани удари срещу България. Въ нападението презъ 1364 г. на българскитѣ черноморски пристанища отъ византийския императоръ Иоанъ V Палеологъ, турски войски помагали на българитѣ срещу нападателитѣ. Когато на следната година унгарския краль Бела IV ударилъ и превзелъ Видинъ, и пленилъ царь Срацимира Видински, пакъ турски войски заедно съ българскитѣ се опитали (1366 г.) безуспѣшно да изгонятъ неприятеля. Въ духа на тоя общъ фронтъ съ турцитѣ българскиятъ царь поста-

вилъ прѣчки на византийскиятъ императоръ Иоанъ V, да се завърне въ Византия, когато той отишълъ въ Унгария и сключилъ унгаро-византийски съюзъ за общи действия срещу турската опасность. Последвалиятъ следъ това въ 1366 г. походъ на Амадея VI Савойски билъ насоченъ сжщевременно противъ турци и българи.

Следващиятъ *трети стадий* отъ турското завладяване на България обхваща заемането отъ турцитѣ на останалитѣ още на югъ отъ Балкана български градове и области, както и ония принадлежащи на Византия въ южна Тракия, въ Родопското Бѣломорие и нахлуването и засѣдането имъ въ Македония. Тия нови турски завоевания на български земи се отнасятъ хронологически следъ смъртьта на царь Ив. Александра, която последвала на 17 февруарий 1371 год.

Докато царь Иванъ Александъръ билъ живъ, близкитѣ договорни отношения не позволили неприятелства между турци и българи, още повече че това било въ интереса и на двѣтѣ страни. Обаче съ идването на престола на неговия синъ и наследникъ, царь Иванъ Шишманъ, положението се промѣнило. Възможно е, върху настроението и държанието на новия български царь да е оказала влияние реакцията, която тъкмо въ онова време се започва отъ християнска страна противъ турската опасность. Князетѣ владѣтели на македоно-българскитѣ земи, които следъ смъртьта на царь Стефанъ Душанъ и разпадането на сръбската държава станали почти независими господари на своитѣ земи, начело съ краль Влъкашинъ, баща на легендарния Крали Марко и владѣтель на Прилепъ, Скопие и Призренъ, който е билъ признаванъ въ цѣла Македония като краль, и на брата му Углеша, господарь на югоизточна Македония съ седалище въ Сересъ, подели голѣма офанзива противъ турцитѣ, съ цель да ги изгонятъ отъ Тракия. Съ голѣма войска тѣ се явили въ Тракия и въ гористата мѣстность на Черномѣнъ, днешния градецъ Чирменъ, на южния, дѣсенъ брѣгъ на р. Марица, се ударили съ предвожданата отъ Евреносъ бегъ турска войска на 26 септемврий 1371 г. Християнската войска претърпѣла голѣмо поражение и била съвсемъ унищожена, а нейнитѣ двама предводители, краль Влъкашинъ и деспотъ Углеша, намѣрили своята смърть на бойното поле.

Тая офанзива на македонскитѣ князе не е останала, изглежда, безъ влияние върху държането на царь Шишмана къмъ турцитѣ. Турскитѣ известия съобщаватъ, наистина, че въ последвалитѣ следъ това боеве сърби и българи действували съвмѣстно противъ неприятеля. Дали е имало между тѣхъ и формаленъ съюзъ, както съобщава Сеадеддинъ, мжчно е да се каже при липсата на съвременни известия. Изобщо детайлитѣ на развиващитѣ се тукъ събития оставатъ за насъ още въ мъгла. Обаче фактъ е, че Шишманъ не е останалъ

равнодушенъ спрѣмо развиващитѣ се на югъ събития, които възкресявали надеждата за придобиване наново на завладянитѣ отъ турцитѣ важни и богати южно-български земи.

Отъ друга страна съ смъртьта на българския царь султанъ Мурадъ се освобождавалъ отъ свързанитѣ съ него договори и задължения и могълъ да се счита и чувствува дезангажиранъ къмъ неговия синъ и наследникъ, царь Шишмана, особено ако последниятъ подъ влияние на офанзивата на македонскитѣ князе не се е погрижилъ своевременно да поднови договоритѣ. Катастрофата при Чирменъ дошла отъ своя страна да раздвижи наново стихналото завоевателно движение и устремъ на турцитѣ, като имъ открила при това и пжтя къмъ западъ и имъ дала поводъ за нови завоевания. Така следъ смъртьта на Ив. Александра българо-турскитѣ отношения наново се затъмнили и влошили. По заповѣдь на Мурада турското настжпление започнало наново следъ Чирменската победа. Лала Шахинъ настжпилъ къмъ западъ по горното течение на Марица и превзелъ Ихтиманъ и Самоковъ. Силно съпротивление срещнали турцитѣ предъ крепостьта Раковица при днешното с. Бѣлово, и въ планинската Чепинска область, но накрай обсаденитѣ се предавали срещу запазване на известни привилегии. Една турска армия подъ началството на полководеца Тимурташъ завладяла по заповѣдь на султана Късълагачъ, а следъ това обсадила силната Ямболска крепость. Българскиятъ командантъ на Ямболъ разчиталъ на крепкостьта на стенитѣ и оказалъ силно съпротивление, обаче поради лѣтнитѣ горещини между защитницитѣ се появила чума, заразени били и хранитѣ и виното имъ и тѣ не могли да издържатъ обсадата. Следъ това друга войска подъ личното ржководство на Мурада заела последователно Айтосъ, Карнобатъ, Созополъ и Хиераполъ, а година следъ това — Лозенградъ, Бунаръ Хисаръ и Виза.

По такъвъ начинъ било завършено завоеванието на цѣла южна подбалканска България. Особено било важно настжплението на Лала Шахинъ къмъ западъ. То срещнало сериозна съпротива не само отъ страна на българитѣ. но и на сърбитѣ, които виждали вече опасностьта да се надвесва и надъ тѣхъ.

Следъ превземане на Ихтиманъ и Самоковъ вниманието на турцитѣ било привлечено отъ голѣмия воененъ центъръ София. Лала Шахинъ се опиталъ много пжти, види се, по заповѣдь на Мурада, да проникне въ Софийското поле и заеме важната софийска крепость; обаче всички негови усилия се разбивали о непреодолимата защита на българитѣ, начело на които стоялъ храбрия командантъ на крепостьта Янука. Така Лала Шахинъ се принудилъ да се откаже временно отъ това намѣрение. Турскитѣ историци ни донасятъ дори и рапорта, съ който той е съобщилъ за това на султана. Този интересенъ рапортъ гласи така: „Азъ сердаръ на османскитѣ побе-

доносни войски, които воюватъ съ кюфарскитѣ войски въ централна Румелия, нѣколко пѫти опитвамъ щастието си да превзема и присъединя къмъ ислямската държава обширната, равна и богата равнина на Софийското поле, както и самата крепость София. Но, за жалость, крепостьта не можа по никой начинъ да се превземе съ атаки и щурмъ отвънъ. Тая крепость е силна, здрава и много яка, та всички наши налитания и атакувания оставатъ безполезни и дори вредни. Голѣми жертви паднаха отъ дин-ислямскитѣ храбри войници, които се самопожертвуваха като курбанъ. Азъ като румелийски бейлербей, самъ лично водихъ храбритѣ войски на атака, но нищо не се сполучи: връщахъ се надире безъ успѣхъ. Убедихъ се, че тази яка и много силна крепость съ сила и юначество не ще може да се превземе скоро, ако не се употрѣбятъ въ случая нѣкои хитрости и изкусни военни планове. Да се даватъ напраздно безполезни жертви отъ хора, да се хабятъ материални срѣдства и да се губи време — е доста рисковано и гибелно за нашено завоевателно дѣло. Преди всичко осмелявамъ се да Ви опиша, споредъ както имахъ възможность отблизо да узная и да се осведомя, положението и здравината на Софийската крепость. Последната още отъ старо време е била добре укрепена отвѫтре съ всички приспособления на военното изкуство. Тя е била столица на кюфарскитѣ *хаким-текфури* и постоянно е била главна резиденция на всички кюфарски военачалници, велможи, сановници и главнокомандующи. Вѫтре въ крепостьта има многобройна кюфарска отборна армия, войницитѣ на която сѫ едри, мустакати, и на видъ добре калени въ боеве, само че сѫ навикнали да употрѣбяватъ вино и ракия — съ една дума хора веселяци. Откъмъ продоволствие крепостьта има въ себе си изобилно храни: жито, брашно и жива стока — едъръ и дребенъ добитъкъ. Софийската котловина е много изобилна въ земледѣлческо и скотовъдно отношение; тя може да храни за дълго време огромна армия. Военни провизии, припаси и военножелѣзарски работилници има въ крепостьта предостатъчно и оттамъ може да се набавя всичко, що е потрѣбно за войската имъ. Индустриялни заведения, занаятчийници и работилници въ София има доста; тамъ се обработватъ тънки и дебели вълнени и памучни материи, съ които се обличатъ както кюфарскитѣ войници, тъй и многобройното население, което живѣе тамъ. София, като заобиколена отъ близки гори и планини, има преизобилно студени балкански води за пиене на населението и за поене на многобройнитѣ стада, съ които тъй много се слави тая страна. Климатътъ е добъръ, умѣренъ и много здравословенъ. Овощия отъ всѣкакъвъ родъ и лозя има тамъ въ изобилие. Търговията въ града е доста развита, защото на всѣка страна се съглеждатъ като пиявици наредени пѫтища, по които сноватъ насамъ натамъ пѫтници търговци, търговски кервани съ разни

стоки и издѣлия, които се работятъ въ София и се разпространяватъ по всѣка посока на Румелия и за по-нататъкъ. Пжтищата и друмоветѣ сж много голѣми. Полето и горитѣ сж пълни съ изобилни трѣви и дървета; има и голѣми балкански дървета за градежи. По Софийската котловина се забелѣзватъ много диви животни, като чакали, вълци, сърни и др. Така щото София и софийското поле представятъ истинска райска ябълчева градина. При това вжтре въ София има и минерални горещи води, що служатъ за нуждитѣ на населението, което е доста красиво, едро и стройно нагледъ, съ весело настроение. Управлението и владѣенето на София се намира изключително въ ржцетѣ на великия мръсникъ (разбира се владѣтеля) като тимаръ, а приходитѣ. които се получаватъ отъ данъци, той, владѣтельтъ раздава на фаворизирани близки нему личности, които се готвятъ да заематъ високи държавни постове, подобни на тия, що носятъ названието „бейлербейлъкъ". Да се стои по нататъкъ по тѣзи страни става излишно, и азъ съмъ на мнение да оставя за свой замѣстникъ на повѣрения ми бейлербейлъкъ и за командантъ на османскитѣ победоносни войски подведомствения ни военачалникъ Индже Балабанъ бей. Заповѣдьта и повелението зависятъ отъ васъ". Въ последствие на този рапортъ турското настжпление къмъ София било временно преустановено, Лала Шахинъ отишълъ въ Одринъ, а въ Пловдивъ останалъ като неговъ замѣстникъ Индже Балабанъ, който едва следъ години успѣлъ, както ще видимъ, да превземе София съ хитрость.

Ако се сжди по множеството народни предания за последнитѣ борби на Шишмана съ турцитѣ, които се локализиратъ въ югозападна България, тъкмо въ Самоковско и Софийско по Искъра, и които съдържатъ, ако не друга историческа ядка, то поне реминисценции за станали тукъ битки, по тия мѣста сж се водили навѣрно между турци и българи упорити боеве. Обаче накрай турцитѣ наддѣляли. Победата при Чирменъ и завладяването на Ихтиманъ и Самоковъ открили на турцитѣ пжтя къмъ западнитѣ части на п-ова. Въ последствие на това отъ 1371 г. до 1375 г. турцитѣ проникнали дълбоко къмъ западъ и поставили подъ своята първоначално върховна, а после и прѣка власть Македония и бѣломорската подродопска область. Въ турския лагеръ при Самоковъ се явилъ спешно, споредъ думитѣ на турския историкъ Сеадеддинъ, българскиятъ деспотъ Константинъ, а съ него навѣрно братъ му Иоанъ Драгашъ, владѣтели на североизточна Македония съ Струмица, Щипъ, Кюстендилъ, Кратово и Куманово, и поднесълъ на султана своето подчинение и ключоветѣ на своя главенъ укрепенъ градъ Кюстендилъ. Тоя примѣръ последвали и останалитѣ македонски князе: Вълкашиновиятъ синъ, краль Марко и Вълкъ Бранковичъ, владѣтели въ северозападна Македония, Богданъ, владѣтель въ южна Македония, Андрей

Гропа въ Охридъ, Хлапенъ въ Беръ, Воденъ и Костуръ, притиснати отъ турската опасность, станали сжщо васали на султана и се задължили да му плащатъ данъкъ и да му даватъ помощни войски. Югоизточна Македония, именно областьта на паднали при Чирменъ Углеша, била заета първоначално отъ византийцитѣ, които били обаче скоро прогонени отъ турцитѣ. Последнитѣ нахлули въ Македония освенъ презъ Самоковъ и Кюстендилъ още и покрай Бѣло Море. Една турска армия, подъ началството на великия везиръ Хайрединъ паша, настжпила на западъ между Родопитѣ и Бѣло Море и заела Кавала, Драма, Зихна, Авретъ Хисаръ, Карафериа и най-подиръ Сересъ, и нахлула въ Македония, дето, споредъ свидетелството на очевидеца монахъ Исая, извършила голѣми опустошения. Въ 1385 г. турцитѣ построили вече въ Сересъ и първата джамия. По този начинъ подъ косвена или пъкъ прѣка турска власть паднали и всички българомакедонски земи. Отъ Македония турскитѣ пълководци разширили следъ това своитѣ нападения и завоевания и върху съседнитѣ страни — Тесалия, Епиръ, Албания и Сърбия.

Тогава именно (ок. 1375 г.) българскиятъ царь Шишманъ, застрашенъ отъ напредването и успѣхитѣ на турцитѣ и уплашенъ, да не би последнитѣ да нахлуятъ и въ северна България, се принудилъ да признае турското върховенство и да приеме да дава при поискване помощни войски. Заедно съ него сжщото сторилъ и видниятъ български владѣтель на Добруджа Иванко, синъ на Добротица. Сжщото сторилъ, споредъ Сеадеддина, и сръбскиятъ князъ Лазаръ. Едно отъ условията, които тогава били наложени на Шишмана, е било това, да даде сестра си за жена на Мурада. Затова ни съобщава българската хроника че: „Посла Аморать къ нему (т. е. до българския царь Шишмана). Дати сестрж своѫ за нь, и онь, и не хотѣ, дасть сестрж своѫ, Кера Өамаръ царицѫ". Значи, при всичко че Шишманъ не е искалъ да изпълни това желание на султана, той е билъ принуденъ противъ волята си да стори това. Това характеризира добре тогавашнитѣ турско-български отношения. И въ Бориловия синодикъ българската царкиня Мара (Тамара) се величае като изкупителна жертва за спасение на българския народъ: „Одана же бывши за нь рода ради бльгарскаго... И родь свои свобождьши". Навѣрно въ връзка съ това сродяване Шишманъ ще е получилъ обратно отъ Мурада нѣкои земи, завладяни отъ турскитѣ войски, между които и областьта на Дупница, околностьта на която се споменуватъ въ Шишмановия хрисовулъ, даденъ въ 1378 г. на Рилския монастиръ.

Съ това се завършва *третиятъ етапъ* отъ турското завоевание на българскитѣ земи. При така създаденото положение почти всички български земи попаднали подъ прѣка

или косвена турска власть, съ изключение само на областьта на видинското царство, чийто царь Срацимиръ признавалъ обаче политическото върховенство на маджарския краль.

*

Заседнали така здраво въ югоизточната и отчасти въ централната часть на п-ова, турцитѣ замедляватъ своето движение, безъ обаче да го спратъ съвсемъ. Крачка по крачка тѣ печелятъ нова почва и търсятъ да придобиятъ нови опорни точки за своето владичество.

Особено важно за тѣхъ се явявало владѣнието на днешната българска столица и тѣ винаги стояли на щрекъ за да я завладѣятъ. Най-подиръ въ 13:2 г. тѣ успѣли да я изненадатъ и превзематъ. Следъ заемането на Ихтиманъ и Самоковъ турцитѣ се опитали, както видѣхме, много пѫти да турятъ рѫка на важната Софийска крепость, но всички тѣхни усилия били напразни. Тѣ понесли голѣми загуби и това обстоятелство ги принудило да измѣнятъ следваната тактика, да превзематъ града изведнъжъ и насила. Значението на София като воененъ, стратегически и търговски центъръ отъ друга страна не имъ позволявало да се откажатъ отъ мисъльта за превземането му. Затова въпреки мира, сключенъ къмъ 1375 г. съ българския царь Шишмана, тѣ не преставали да търсятъ удобенъ моментъ за да се докопатъ по нѣкой начинъ до него. Турскитѣ историци ни даватъ нѣкои интересни данни за начина, по който е било извършено това. Още при напущането на Пловдивъ и заминаването си за Одринъ прославениятъ турски полководецъ Лала Шахинъ далъ нареждания на своя замѣстникъ и турски главнокомандующъ въ Пловдивъ Индже Балабанъ бей, да бди, щото османскитѣ войски, които били поставени да наблюдаватъ пограничнитѣ постове около Ихтиманско и Самоковско при „Капули Дербентъ", да бѫдатъ постоянно усилени, да правятъ бѣгли нападения на Софийската котловина и да не оставятъ на миръ и спокойствие кюфарското население, което живѣяло въ София. Съобразно съ това нареждане Индже Балабанъ бей, който разполагалъ въ Пловдивъ, главната военна резиденция, съ 10,000 турска кавалерия (спахии) и съ 4—5,000 души пехота, често пѫти идвалъ на границитѣ на Софийско, наблюдавалъ мѣстноститѣ, събиралъ сведения за състоянието и положението на кюфарската армия въ София и поставялъ въ нѣкои по-важни стратегически пунктове за погранични военноначалници вѣрни, юначни и опитни ветерани забити. Така той поставилъ на нѣкои близки до границитѣ постове за началници Дели Балабана, Ахмедъ Гази и потурчения Узундже Сондекъ, който разбиралъ добре кюфарския езикъ и билъ опитенъ и изкусенъ главенъ соколничаръ.

Инджe Балабанъ Бей повикалъ Узундже Сондека и го натоварилъ съ тайна мисия да се промъкне и влѣзе въ София. Тоя се преоблѣкълъ и една сутринь влѣзълъ благополучно въ богатата и гиздава София. Ужъ като гостъ и преследванъ отъ турцитѣ християнинъ, той се настанилъ въ единъ отъ многобройнитѣ софийски керванъ-сараи и скоро успѣлъ да се запознае съ придворнитѣ хора на софийския господарь и се препоржчалъ за опитенъ и изкусенъ соколничарь. Янука, господарьтъ на София, заповѣдалъ да бжде приетъ Сондекъ на служба въ двора, като началникъ на придворнитѣ соколничари. Така той получилъ възможность да наблюдава и вижда отблизу всичко, което се отнася до защитата на София.

Често той отивалъ съ господаря на София на ловъ. Така, когато единъ день отишли пакъ на ловъ, по указанията на Сондекъ мѣстностьта за ловъ била подбрана по посока на ония гористи и хълмести мѣста, гдето турската граница била много наблизу; тамъ ужъ изобилствувалъ много дивечъ. Янука, безъ да подозира нищо, се запжтилъ така на ловъ къмъ гжститѣ гори въ планинитѣ къмъ Самоковъ и Ихтиманъ. На обедъ подъ предлогъ, че ще иде въ близкото село да нагласи господарския обедъ, незабелѣзанъ Сондекъ се промъкналъ презъ границата и се явилъ при постоветѣ командувани отъ Дели Балабанъ и Ахмедъ Гази, на които съобщилъ, че софийския владѣтель съ свитата си е наблизу на ловъ и че сега е удобенъ моментъ, да бжде той заловенъ. Двамата турски началници събрали веднага своитѣ хора, нападнали неочаквано софийския управитель Янука, пленили го и свързанъ го откарали на турска територия, а отъ тамъ го отвели въ Пловдивъ при своя главнокомандующъ, Инджe Балабанъ бей. Този зелъ 4—5,000 души кавалерия и 2—3,000 души пехота и веднага се отправилъ на походъ противъ София, като водилъ съ себе си и Янука, вързанъ, окованъ въ желѣза и възкаченъ на конь.

Турскитѣ войски минали граничната линия, нахлули въ Софийското поле и се явили неочаквано предъ портитѣ на Софийската яка и непревзимаема крепость. Българскитѣ войски и тѣхнитѣ началници видѣли съ ужасъ турскитѣ войски и срѣдъ тѣхъ вързанъ своя началникъ Янука. Изплашени отъ това нещастие и за да избавятъ населението на града отъ по-голѣми беди, тѣ решили по миренъ начинъ и доброволно да капитулиратъ и предадатъ крепостьта и града София на турцитѣ. Тѣ поднесли ключоветѣ отъ крепостьта на Инджe Балабанъ бея, портитѣ били отворени и турцитѣ заели безъ бой крепостьта. Българскиятъ управитель на София билъ изпратенъ въ Одринъ при Мурада, който веднага издалъ ферманъ за присъединение на Софийско къмъ османската държава, а Янука билъ помилванъ и, навѣрно, следъ като приелъ

мохамеданството, назначенъ отново за управитель на Софийско. Така е била превзета. споредъ турскитѣ историци, важната Софийска крепость, а съ нея заедно и Софийско.

Съ заемането на София турцитѣ се закрепили яко въ сърдцето на п-ова и зели въ своята власть неговия главенъ съобщителенъ нервъ, който свързвалъ Цариградъ съ западъ и си открили пѫтя къмъ Сърбия и Унгария. Освенъ това тѣ се втикнали като клинъ между България и Сърбия и прекѫснали прѣкитѣ връзки и съобщения между българския царь Ив. Шишмана и неговия тесть, сръбския князъ Лазаръ.

Отъ Македония турцитѣ се намѣсватъ въ работитѣ на Тесалия, Епиръ и Албания и разпростиратъ постепенно тукъ своето влияние и върховенство, ползувайки се отъ политическата раздробеность и разнебитеность на тѣзи страни, и отъ междуособицитѣ на многобройнитѣ имъ князе. Въ 1385 г. подъ началството на Хайредина турскитѣ войски воюватъ за завладяване на Албания и застрашаватъ главния ѝ градъ Драчъ, чийто владѣтель Балша, падналъ въ едно сражение съ тѣхъ. Подъ непосрѣдствена турска власть преминава тогава и югозападна Македония. Подъ турско върховенство заставатъ и епирскитѣ князе. Въ 1387 г. Хайрединъ паша превзема и македонската столица Солунъ, а турската конница подъ началството на Евреносъ броди въ това време въ Гърция и за пръвъ пѫть кръстосва Пелопонесъ до най-южнитѣ му краища. Турцитѣ нахлуватъ въ 1386 г. въ Сърбия, разбиватъ князъ Лазара, завладяватъ Нишъ, а следъ това и въ Босна и предизвикватъ масово бѣгство на населението къмъ крайбрѣжието.

Потиснати така отъ турската неволя и зависимость, която отъ година на година ставала все по-тежка и наложителна, балканскитѣ християнски владѣтели, особено сръбскитѣ, които били най-силно и непосрѣдствено застрашени, се замислили и заели най-подиръ да се съединятъ и сплотятъ, за да се противопоставятъ на турското нашедствие. Образувана била за тая цель между сръбския князъ Лазаръ и босненския краль Твърдко коалиция, която още въ 1386 г. отпразнувала първата своя голѣма победа надъ турцитѣ при Плочникъ. Българскиятъ царь билъ тайно посветенъ въ сключването на тоя съюзъ, но явно се държалъ на първо време коректно и резервирано. Българското царство, затворено между Балкана и Дунава, зависимо отъ султана, съ когото българскиятъ царь е билъ близко сроденъ, е било, наистина сравнително най-малко обезпокоявано отъ турцитѣ презъ последното десетилѣтие, следъ сключване на мира въ 1375 г. При всичко това турската опасность е била не по-малко страшна за България отколкото за другитѣ балкански народи. Ходътъ на турското завоевание дотогава показвалъ ясно, че турцитѣ вървятъ систематически къмъ завладяване на цѣлияи п-овъ и рано или късно ще искатъ да турятъ рѫка и на останалитѣ български

земи. Случаятъ съ важната крепость София, която била изненадана и заета отъ турцитѣ посрѣдъ мирно време въ 1382 г., показвалъ ясно тѣхнитѣ стремежи. Това съзнание трѣба да еималъ царь Иванъ Шишманъ, а заедно съ него владѣтельтъ на Добруджа, Иванко, когато още при първия по-голѣмъ успѣхъ на сърбо-бошнашката коалиция при Плочникъ отхвърлили турската зависимость и явно се присъединили къмъ християнския съюзъ, като отказали да изпратятъ на Мурада поисканата отъ него договорна помощна войска.

Всичко това дало поводъ на султана да пристжпи къмъ *четвъртия етапъ* на турското завладяване и да нанесе единъ новъ съкрушителенъ ударъ първо върху България, а сетне върху Сърбия. Мурадъ разбралъ и правилно преценилъ важностьта на момента и наредилъ въ Азия голѣми военни приготовления, за да предземе отъ самото начало едно подигане и сплотяване на едва покоренитѣ балкански християни. Всички турски васални князе и всички военноначалници отъ азиатскитѣ и европейскитѣ области се стекли съ войскитѣ си по заповѣдь на Мурада въ Азия и се присъединили къмъ него. Така се събрала при Иенишехиръ една грамадна турска армия, която преминала въ Европа. Първиятъ ударъ е билъ насоченъ противъ непокорния български царь. Една армия отъ 30,000 души подъ началството на великия везиръ Али-паша потеглила като авангардъ, съ цель да нападне България. Мурадъ следвалъ подиръ това съ главното ядро.

Странно впечатление прави, когато четемъ у турскитѣ извори, какъ лесно турскитѣ войски преминали недостжпнитѣ балкански проходи и се озовали въ северна България. Просто, като че ли не е имало защита и укрепления въ тия естествено защитени мѣста. Военното дѣло трѣба да е било наистина въ голѣмъ упадъкъ въ тогавашната България, така както и въ Византия, та и въ другитѣ балкански страни. При Айтосъ Али-паша преминалъ Балкана и въ това време, когато една войскова часть, подъ водителството на Якши бегъ, зела Провадия, самъ той обсадилъ Шуменъ, който билъ сжщо преданъ отъ жителитѣ, и окупиралъ Вѣнчанъ и др. нѣкои крепости въ околностьта. Опитътъ му, обаче, да завладѣе Варна, не успѣлъ. Чувствувайки се слабъ да излѣзе на открито сражение съ турската сила, Шишманъ се затворилъ въ най-силната своя крепость, Никополъ, силна съ своето мѣстоположение и съ изкуственитѣ си военни сорjжения, и тукъ билъ обсаденъ. Крепостьта била снабдена съ много припаси и предъ перспективата на една дълга обсада. Али-паша поискалъ подкрепления отъ Мурада, който му се притекълъ съ своята грамадна войска на помощь. Това принудило Шишмана да поиска миръ. Такъвъ му билъ даденъ подъ условие, че той ще отстжпи на турцитѣ крепостьта Силистра. Той се съгласилъ на това условие, обаче подъ разни претексти дълго

време бавилъ да го изпълни и накрай, притиснатъ отъ турцитѣ, отказалъ решително да предаде града.

Това поведение на Шишмана, което е могло да има при тогавашното положение само лошави последици за него, се обяснява съ желанието му да спечели време. Силистренската крепость е била една отъ най-силнитѣ български крепости и въ властьта на турцитѣ тя би била не само една постоянна угроза за сигурностьта и независимостьта на България. Тя би прекѫснала непосрѣдствената връзка между търновското царство и приморскитѣ владѣния на Добруджанския князъ Иванко. По такъвъ начинъ чрезъ преминавнието ѝ въ турски рѫце би се откѫснала централна търновска България отъ източната приморска, както бѣ откѫсната и отдѣлена тя отъ Сърбия чрезъ завладяването отъ турцитѣ на София и Нишъ. Съзнавайки, колко сѫдбоносна би могла да бѫде подобна отстѫпка, която би направила турцитѣ да доминиратъ и на северъ отъ Балкана, Шишманъ търсилъ очевидно по такъвъ начинъ да спечели време, като се надѣвалъ безсъмнено на помощьта на своитѣ съюзници. Той е билъ наистина въ пълно право да иска отъ своя тестъ, сръбския князъ Лазаръ, и изобщо отъ сърбо-бошнашката коалиция, къмъ която бѣше се присъединилъ и заради която страдаше, да бѫде подкрепенъ въ борбата противъ турцитѣ. Обаче сърбитѣ, не спазвайки съюзническитѣ си задължения, останали равнодушни зрители на българската драма, която въ сѫщность бѣше началото и на тѣхната собствена послешна трагедия. Тѣ се ограничили само да нападнатъ и заематъ намиращата се въ турска власть предишна българска крепость при Пиротъ.

Отказътъ на Шишмана да предаде Силистра означавалъ скѫсване на мирния договоръ и война. Али паша, който все още владѣлъ крепоститѣ Шуменъ, Провадия и пр., поделъ сега съ удвоена енергия военнитѣ действия. Подъ неговитѣ удари паднали Силистра и Хърсово. Търново сѫщо не можалъ да устои на обсадата и се предалъ на турцитѣ. Редица други крепости на Дунава и между Дунава и Балкана, между които Свищовъ и Червенъ, и Гюргево на влашкия брѣгъ, паднали въ турски рѫце. Българскиятъ царь се затворилъ наново въ Никополъ, чийто укрепления били засилени въ време на примирието съ турцитѣ, и тамъ билъ за втори пѫть обсаденъ. Той не е могълъ да очаква вече помощь отъ нийде и въ припадъкъ на отчаяние и малодушие решилъ да се откаже отъ по-нататъшна съпротива и да се предаде на милостьта на своя зеть. Отведенъ отъ Али паша при султанъ Мурада въ с. Таушанли при Ямболъ, той билъ помилванъ отъ него и оставенъ пакъ на търновския тронъ.

Тия събития имали голѣмо значение за по-нататъшната сѫдба на България. При всичко че търновското царство не е било унищожено и въ Таушанли Шишманъ получилъ пакъ

своя тронъ заедно съ своя престоленъ градъ. може да се каже, че още тукъ е било свършено съ България и съ нейната политическа независимость. Възстановеното търновско царство не е приличало вече на онова преди 1388 г., нито е обхващало прежнитѣ негови граници. Неговата източна половина съ Силистра, а сигурно и съ Шуменъ и Проведия била откжснатa отъ него и превърната въ обикновена турска провинция, презъ която турскитѣ войски нахълтали и въ Влашко. Крайморската область на Добруджанския владѣтель Иванко, който се споменува още въ 1395 г., сигурно останала васална на турцитѣ неизвестно до кога, следъ което минала подъ прѣката турска власть. Тогава, ако не по-рано при турското нашествие въ Сърбия и превземането на Нишъ призналъ върховната власть на султана и станалъ неговъ васалъ и видинскиятъ български царь Срацимиръ, който е билъ въ териториални спорове и недобри отношения съ своя братъ Шишмана Търновски, и присжтствувалъ като безучастенъ, може би и злорадeнъ зритель на борбитѣ на последния съ турцитѣ. Търновското царство, или по-добре неговитѣ жалки остатъци, били обхванати така отъ три страни отъ турцитѣ и политически напълно парализирани. При това, при грамадното турско военно надмощие и присжтствието на турски гарнизони на северъ отъ Балкана, Търновското царство оставало само една политическа сѣнка, която турцитѣ всѣки моментъ сж могли да разсѣятъ

България е изпаднала тукъ въ сжщото положение, въ което се намирала Византия, чиято столица и владѣтель се намирали подъ непрестанна турска угроза. Съ тая само разлика, че Цариградъ стоялъ подъ защита на морето и на грамадни непревзимаеми укрепления, които дотогава презъ цѣло хилядолѣтие, победоносно бѣха издържали напора на безброй народи и нападения, а стенитѣ на Търново току що бѣха се превили подъ натиска на турския устремъ. За съжаление ние не разполагаме съ повече данни за онова, което е ставало тогава въ северна България. Обаче едно е безсъмнено, че подъ впечатление на турското нашествие на северъ отъ Балкана българското население е живѣло подъ единъ страшенъ кошмаръ на турско нападение и опустошение. Ако още при нахлуването на турцитѣ въ южна България и северна България заедно съ столицата била обхваната отъ паника, можемъ си представи, какво е било, когато турцитѣ пробили и балканската линия и победоносно нахлули въ северна България. Сигурно е имало масово бѣгство на българското население оттатъкъ Дунава и въ Сърбия, както е имало такова и при турското нашествие въ Босна, както е имало такова и отъ Цариградъ къмъ западъ, когато турцитѣ се закрепили въ Галиполъ. Но за тия така уловими и очевидни произшедствия, що несъмнено сж придружили турското нашествие на северъ отъ Балкана,

поради липса на известия, ние можемъ да се догаждаме само и да съдимъ по предположение.

Всички български земи подпаднали така подъ турска власть — пръка или косвена. Едни отъ тѣхъ били вече обикновени турски провинции, други пъкъ запазили отчасть само своята независимость, за да последватъ скоро следъ това сѫдбата на първитѣ.

Следъ като се осигурили по такъвъ начинъ откъмъ България, турцитѣ отправили своя ударъ противъ сърбитѣ. Характерно е за тогавашното състояние на балканскитѣ народи, че въпрѣки голѣмата обща опасность отъ страна на османцитѣ, съзнание за тая обща опасность и за общностьта на интереситѣ имъ е липсвало, а това е давало възможность на турцитѣ да ги биятъ поотдѣлно. Следъ като свършилъ съ България, на която югославянската коалиция не оказала никаква помощь, а я оставила сама да се разправя съ неприятеля и да падне подъ неговитѣ удари, султанъ Мурадъ съединилъ своитѣ войски и се обърналъ срещу Сърбия. Въ неговата армия участвували помощни войски отъ васалнитѣ селджукски емирства Саруханъ и Кермиянъ въ М.-Азия, участвувалъ съ своята армия и деспотъ Константинъ Кюстендилски, както и гърци и албанци отъ Епиръ и Тесалия. Християнската войска състояла отъ сърби, бошнаци и малко хървати. На 15 юний 1389 г. на Косово поле въ Стара Сърбия станала голѣмата историческа Косовска битка, която завършила съ една голѣма катастрофа за християнското орѫжие и се ознаменувала съ смъртьта на князетѣ водители на двѣтѣ неприятелски армии, на султанъ Мурада и на сръбския князъ Лазаръ. На Косово поле е била сломена окончателно съпротивителната сила на балканскитѣ народи и пѫтя за пълното завладяване на п-ова отъ турцитѣ отворенъ.

Съ тия събития е билъ преминатъ *четвъртиятъ етапъ* на турското завоевание на п-ова и на българскитѣ земи.

*

Турскитѣ пълчища кръстосватъ сега свободно и безпрепятствено надлъжъ и наширъ по п-ова. Тѣ нахлуватъ въ Босна и принуждаватъ Сърбия да признае пакъ турското върховенство. Тѣ минаватъ (1391 г.) въ Влашко и разбиватъ влашкия князъ Мирча. Тѣ нащедствуватъ и опустошаватъ вече (1392 г.) и южна Унгария. Ясно е, че при това положение на нѣщата сѫществуването на последнитѣ остатъци отъ християнскитѣ, едва крепещи се, полунезависими държави на п-ова, въ това число и на българскитѣ, се намирало въ пълна зависимость отъ волята, отъ практическитѣ съображения, па дори отъ прищевката на турския самодържецъ. Четири години само следъ Косовската битка турския султанъ Баязидъ създава единъ новъ *пети етапъ* по пѫтя на турското завла-

дяване на п-ова: той превзема Търново и туря край на Търновското царство; три години следъ това въ връзка съ своята голѣма победа при Никополъ унищожава и Видинското царство; и предъ видъ на туй че между това отъ сцената били вече сжщо слѣзли както добруджанскиятъ князъ Иванко, така и македонскитѣ князе Константинъ и Марко, съ това билъ туренъ край на политическата независимость на българскитѣ земи.

Тукъ е последното действие отъ голѣмата българска драма, която се начeнала въ 1364 г. и въ продължение на три десетилѣтия завършила съ пълното поробване на българскитѣ земи отъ турцитѣ. Къмъ този последенъ актъ и къмъ неговитѣ близки отзвуци спада и *сждбата на последнитѣ Шишмановци*.

Какъ се е извършило последното действие отъ турското завоевание на България?

Следъ турскитѣ походи на Али паша отъ 1388 г. политическото положение на Търновското царство се очъртавало по следния начинъ: зависимостьта отъ турцитѣ станала много, много по-тежка отъ преди.

Следъ първата обсада и капитулация на Шишмана въ Никополъ, турцитѣ му наложили, както знаемъ, условието да имъ отстжпи крепостьта Силистра. Съ това тѣ целили да се залостятъ като клинъ и закрепятъ и въ северна България, и то въ една отъ най-якитѣ й крепости. Срещу тази отстжпка, която давала на турцитѣ възможность да се разпореждатъ и на северъ отъ Балкана, Мурадъ се съгласилъ да повърне на своя шурей неговото царство съ Търново и завладянитѣ отъ турцитѣ други крепости. Притиснатъ отъ турската сила Шишманъ приелъ този миръ, но щомъ като турската войска се оттеглила, съзнавайки значението и тяжестьта на направената отстжпка, той се разколебалъ и отказалъ да предаде Силистра, търсейки да спечели време. Военнитѣ действия били наново започнати, нови български крепости съ Търново заети отъ турцитѣ, а Шишманъ, затворенъ и повторно обсаденъ въ Никополъ, билъ принуденъ да се предаде, но пакъ помилванъ отъ Мурада и оставенъ на своя тронъ. Какви сж били при тия обстоятелства новитѣ турски условия на мира, не се знае съ положителность; но сигурно е, че тѣ не сж били по-леки, отколкото следъ първата обсада на Никополъ, а сигурно по-тежки,

За Силистра, разбира се, не може да става и дума. Щомъ като Мурадъ поставилъ нейното предаване въ турски ржце, като непремѣнно условие за миръ, още въ началото на войната, сега, когато цѣлото почти Търновско царство заедно съ столицата паднало въ турска власть и самъ царь Шишманъ просилъ милость отъ султана, тя не е могла да остане българска и наистина била предадена на турцитѣ,

които въ 1391 г. изгонили отъ нея влашкия князъ Мирча, който между това издебналъ сгоденъ моментъ да имъ я отнеме и се настани въ нея. Заедно съ Силистра въ турски ржце сж останали Шуменъ и Провадия съ североизточната часть на България, която образувала турска провинция. Дали турцитѣ сж си запазили нѣкои опорни пунктове и въ централна България, не се знае. Но ако се сжди по аналогичния случай съ Срацимира Видински, който допусналъ въ поважнитѣ си крепости покрай българскитѣ и турски гарнизони, възможно е следъ 1388 г. да е станало това сжщото и съ централна България, Шишмановото царство останало така ограничено само върху централна България съ градоветѣ Търново, Плѣвенъ, Враца, Ловечъ, Никополъ, Свищовъ, обхванато отъ три страни отъ турцитѣ.

Следователно политическитѣ и териториални условия, при които е трѣбало да сжществува Търновското царство до 1393 г. вследствие на мира отъ 1388 г. били явно много тежки. Защото, докато Балканътъ е билъ още гранична линия между Турция и България, турската зависимость не е тегнѣла толкова много, чувствувала се по-слабо и имала повече форманенъ характеръ. Но следъ като турски гарнизони се настанили и въ северна България, въ Силистра, Шуменъ и Провадия, а навѣрно и въ други северноблгарски крепости, зависимостьта добила съвсемъ другъ — фактически характеръ и турската опасность се надвесила надъ България, като нѣкой Домоклевъ мечъ, готовъ всѣки моментъ да падне върху нея. Политически България е била само една сѣнка. За военна съпротива противъ турското грамадно надмощие, при това положение, не е могло и да се мисли: българската държава е била една готова и сигурна плячка за турцитѣ.

Следъ косовската битка само вънкашна помощь на западния свѣтъ и то, ефикасна помощь, е била въ състояние да докара още обратъ въ развитието на нѣщата и да предотврати неизбѣжната развръзка. Защото дотогавашното на етапи развитие на турското завладяване на Балканския п-овъ и на българскитѣ земи идѣло ясно да покаже, че не е далечъ деньтъ, когато турцитѣ ще се опитатъ да нанесатъ последния ударъ на българската политическа независимость.

Тъкмо това тревожно съзнание е ималъ сигурно и последниятъ търновски царь и неговитѣ помощници въ тия последни години на Търновското царство, когато сж отправили своитѣ погледи къмъ западъ. Въ 1392 г., когато султанъ Баязидъ е билъ заетъ въ Азия, маджарскиятъ краль Сигизмундъ нападналъ на турцитѣ и на тѣхнитѣ съюзници — сърбитѣ и при Браничево имъ нанесълъ голѣмо поражение. Тази унгарска офанзива направила дълбоко впечатление и извикала раздвижване на п-ова. Това събитие повлияло навѣрно и върху притѣснения български царь Шишманъ и той

влѣзълъ въ тайни преговори съ маджаритѣ за съюзъ противъ турската напасть.

Тия близки отношения между Шишмана и Сигизмунда, които не сж могли да останатъ неизвестни за турцитѣ, имъ дали поводъ да нанесатъ последния ударъ на Търновското царство.

Не се знаятъ достатъчно подробности около действията тогава на турцитѣ въ България. Известно е, че тѣ обсадили българската столица. обсадили и превзели и други български градове въ северна България и накрай пленили и самия български царь, навѣрно въ Никополъ. При тогавашното положение на България, обрисувано отъ насъ по-горе, тѣхната задача не е представяла особени трудности и тѣ леко се справили съ нея. Безъ достатъчно срѣдства, безъ подходяща войскова сила, безъ лична воля, самообладание и смелость, необходими за борбата съ страшния неприятель, оставенъ самъ на себе и на своитѣ сили, Шишманъ е билъ загубенъ. Много е характерно за тогавашнитѣ отношения въ България и изобщо на Балканския п-овъ, че видинския царь Срацимиръ и тоя пжть е останалъ безучастенъ зритель на смъртната борба на брата си. Съ това той е заслужилъ милостьта на султана и неговото царство останало да сжществува и следъ падането на Търново.

Новиятъ турски султанъ Баязидъ I, единъ блѣстящъ полководецъ и завоеватель, който заради бързината и ненадейностьта на своитѣ действия билъ нареченъ „илдъръмъ", т. е. свѣткавица, следъ Косовската победа, която се дължала въ висша степень на неговото превъзходно военно ржководство, употрѣбилъ първитѣ години на своето царуване за подчинение подъ своята власть на независимитѣ турски селджукски емирства въ М.-Азия. Въ Балканския п-овъ настжпило временно затишие. Турскитѣ полководци действували тукъ за запазване и закрепване на придобититѣ позиции. Така въ 1392 г. Скопие, който дотогава признавалъ турското върховенство, миналъ подъ прѣката турска власть, билъ веднага колонизиранъ съ турци и станалъ опора за турското владичество по ония мѣста. Обаче ненадейно Баязидъ оставилъ М.-Азия и се обърналъ къмъ Европа, именно противъ България.

Турскиятъ ударъ противъ Търновското царство е билъ неочакванъ и обсадата на българската столица — една изненада за българскитѣ управници. Търново е билъ ограденъ отъ вси страни отъ многобройна турска армия, начело на която стоялъ самъ султанъ Баязидъ. Обсадата траяла дълго време и нейната продължителность извикала яростьта на султана, който отправилъ къмъ жителитѣ най-жестоки закани, ако не се предадатъ. Споредъ Григория Цамблакъ, главния свидетель на превземането на Търново, султанътъ се билъ разколебалъ и смѣталъ да се оттегли безрезултатно. Кръвопролитията, разрушенията и другитѣ пакости, сторени отъ

турцитѣ на града следъ превземането му, свидетелствуватъ, наистина, за продължителностьта на обсадата, която, споредъ народното предание, траяла цѣли три месеца.

Какъ е станало това превземане на града, главниятъ съвремененъ свидетель, Цамблакъ, не ни казва, освенъ съкраткитѣ и не напълно яснидуми: „И конець не своеж силож прѣемлет же, обаче сждбамь Божінм оумлъкнжвшнм". Тукъ съвременникътъ като че ли нарочно и съ мжка преглъща и премълчава подробноститѣ около това тжжно събитие. Мълчатъ и другитѣ известия. Дали градътъ се е предалъ доброволно и, следователно, подъ известни условия на турцитѣ, или пъкъ е падналъ поради измѣна, както твърди народното предание, не може да се каже съ пълна положителность. Обаче, като се иматъ предъ видъ пакоститѣ, нанесени отъ турцитѣ на града следъ превземането му, последното предположение добива по-голѣма вѣроятность. Народното предание говори настойчиво за предателство. То сочи дори като авторъ на измѣната единъ евреинъ, чийто гробъ се намиралъ на една могила, Карталъ тепе, лежаща северно отъ Търново и образувана отъ натрупани камъни, нахвърляни споредъ преданието отъ минувачитѣ върху гроба на предателя.

Съвременницитѣ Цамблакъ и видинскиятъ митрополитъ Иоасафъ ни даватъ доста сведения за начина, по който турцитѣ се отнесли къмъ завладяната българска столица. Търново е преживѣлъ всички ужаси на всѣки насилствено завладянъ градъ, а свърхъ това и столиченъ. Българската власть била унищожена и въ него поставенъ турски управитель и гарнизонъ. Българскиятъ патриархъ билъ пратенъ на заточение и независимата българска църква унищожена и подчинена направо на цариградския патриархъ, отъ когото следъ година билъ пратенъ и обикновенъ митрополитъ въ Търново. Българската интелигенция, болярска, духовна или богата, която била носителка на българскитѣ държавни идеи, и следователно опасна за турцитѣ, била унищожена — изклана, потурчена или изселена въ Азия. Царскитѣ палати били предадени на пламъцитѣ. Много църкви, по-виднитѣ, били обърнати въ джамии. Всевъзможни пакости, кланета и разрушения били причинени на населението.

Поведението на победителитѣ къмъ заетата българска столица е изобщо много характерно за тѣхното отношение къмъ поробена България. Тѣ се стараяли да унищожатъ връзката съ близкото минало и спомена и стремежа къмъ него у българското население. Тѣ премахнали не само българския царь, но и търновския патриархъ и унищожили така търновската патриаршия. По пжтя на сжщия замисълъ тѣ опожарили царскитѣ дворци въ Търново, които могли да будятъ спомени за минало величие. Най-голѣмо внимание обаче тѣ

обърнали на изкореняване на водещитѣ слоеве въ Търново, които се явявали сѫщевременно носители на българската държавна идея. Съ тѣхъ победительтъ се отнесълъ безпощадно: всички търновци, знатни, боляри и др., които се отличавали и изпѫквали съ своя знатенъ произходъ, или съ своето богатство, или съ своето обществено положение или другояче, били просто изкоренени отъ града. 110 души измежду най-виднитѣ отъ тѣхъ били примамени отъ турския управитель въ една търновска църква и тамъ изклани. Останалитѣ или били потурчени, или били насилствено изселени и изпратени въ М. Азия, безъ да могатъ да видятъ вече родния край. Заедно съ това и умственитѣ български работници и книжовници, които тогава се съсрѣдоточавали главно въ Търново, били разгонени и забѣгнали въ съседнитѣ страни, въ Сърбия, Ромѫния и Русия, дето пренесли придобивкитѣ на българската духовна култура и продължили тамъ дейностьта си. Така напр. Цамблакъ, Константинъ Костенечки, Киприанъ и др. Съ това Търново, който дотогава е билъ най-голѣмото българско и славянско книжевно срѣдище на Балканския п-овъ, получилъ такъвъ ударъ, че въ следващето време престаналъ да играе всѣкаква изобщо роля въ това отношение.

Въ тая разрушителна дейность на турцитѣ въ поробената българска столица, може би, най-знаменателната тѣхна постѫпка е била заточаването на последния търновски патриархъ Евтимий и унищожението заедно съ това на търновската патриаршия. То не е било една случайность, а една държавническа, зрѣло обмислена турска мѣрка, точно въ духа на всичко друго извършено отъ тѣхъ въ Търново. И тази мѣрка е толкова по-забележителна, като се има предъ видъ голѣмата религиозна толерантность на турския завоеватель и отбѣгването му да се мѣси въ религиозния и изобщо вѫтрешния животъ на победенитѣ. При стѫпването на турцитѣ въ Търново Евтимий е билъ първата личность въ него, която навсѣкѫде изпѫква на прпъвъ планъ, защото българския царь не се е намиралъ тогава въ града. Евтимий преговаря съ новата власть, той ходатайствува за въ полза на населението, той съветва и утешава гражданството, отчаяно отъ преживѣнитѣ нещастия, той го окуражава и води. Доблестното, мѫжествено и достойно държание на тоя последенъ български патриархъ озарява като една струя отъ лѫчи всрѣдъ тъмната безпѫтица на тогавашната трагична българска действителность. Осѫденъ първоначално на посичане поради смѣлото защищаване на своитѣ пасоми, Евтимий билъ изведенъ дори на лобното мѣсто, но следъ това наказанието му отмѣнено съ заточение. Съ множество други заточеници, свои пасоми, той билъ отведенъ презъ Балкана въ Тракия, дето останалъ на заточение около Станимака, а първитѣ откарани въ Азия. Съ

трогателни думи и изрази ни описва Григорий Цамблакъ тая жива сърдцераздирателна раздѣла между пастиръ и пасоми.

Турцитѣ унищожили търновската патриаршия отъ държавнически съображения сжщо така, както по-късно следъ завладяването на Сърбия унищожили и Ипекската патриаршия. Само Охридската архиепископия, съ която не била свързана никаква държавна идея, не била докосната отъ тѣхъ и продължила своето сжществувание и следъ турското завоевание. По такъвъ начинъ победительтъ унищожилъ въ България и политическата, и духовната власть, и така лишилъ българския народъ отъ двѣтѣ негови държавно-национални организации.

Падането на Търново е станало на 17 юлий 1393 г.

Следъ падането на Търново Баязидъ завладѣлъ и другитѣ български градове, които принадлежали къмъ търновското царство. Кои сж били тия градове, не се знае, но можемъ да се догаждаме. Тѣ сж лежали въ централна България и между тѣхъ трѣба да е билъ и Никополъ. Обилна свѣтлина върху тоя въпросъ биха могли да хвърлятъ турскитѣ архиви въ Цариградъ, които за сега сж още недостжпни за изследователя и затова неизползувани.

* * *

Падането на Търновското царство слага предъ насъ въпроса за сждбата на последнитѣ Шишмановци. Какво е станало, наистина, съ последния български търновски царь и съ неговото семейство следъ турското завоевание?

Сигурно е, че въ време на обсадата на Търново отъ турцитѣ царь Шишманъ не се е намиралъ въ града. Затова въ разказа на съвременика, Григорий Цамблакъ, навсѣкжде изпжква при обсадата като първо, водеще лице въ Търново патриархъ Евтимий, а за царь Шишманъ не става ни дума. Народното ни предание изрично разказва, че, като предвиждалъ падането на своята столица, Шишманъ избѣгалъ отъ Търново и поелъ воденето на борбата на друго мѣсто. Царь Шишманъ не е разполагалъ нито съ материалнитѣ, нито съ воениѣ срѣдства, необходими за успѣшна борба на открито съ турцитѣ. Всичко навежда на мисъльта, която единъ день сигурно ще бжде потвърдена отъ турскитѣ извори, че въ 1393 г. Шишманъ е постжпилъ по сжщия начинъ, както петь години преди това, при първото турско нашествие: както тогава на два пжти, така и сега, той е потърсилъ защита не въ своята столица, укрепленията на която не били достатъчно силни и сигурни за него, но задъ непревзимаемитѣ стени на Никополъ, който представялъ силна естествена и изкуствена крепость. Тукъ, навѣрно, той е билъ обсаденъ отъ турцитѣ и плененъ заедно съ своя първороденъ синъ, Александъръ. Никополъ ще е билъ единъ отъ

българскитѣ градове, които, споредъ сръбскитѣ анали, били завладѣни отъ турцитѣ следъ Търново. Че Шишманъ е билъ плененъ отъ турцитѣ, е напълно сигурно; за това свидетелствуватъ единодушно всички извори: и българската хроника, и рускитѣ анали, и турскитѣ известия, и пѫтешественикътъ Йоханъ Шилтбергеръ.

Но какъвъ е билъ краятъ на последния Търновски царь? Отъ съпоставката на всички данни се вижда, че Шишманъ е билъ затворенъ отъ турцитѣ въ тъмница, дето и умрѣлъ. Действително, султанъ Баязидъ е ималъ всичкото основание да бѫде недоволенъ отъ него, поради неговитѣ тайни преговори съ маджаритѣ, и да се отнесе зле къмъ него. Що се отнася до самата смърть на Шишмана, по-правдоподобно е съобщението на Шилтбергеръ и на нѣкои турски извори, които казватъ, че Шишманъ е умрѣлъ въ пленъ, значи, отъ естествена смърть, отколкото онова на българската хроника и на други турски писатели, че той билъ убитъ отъ Баязида. Защото мълвата обича обикновено да украсява такива събития съ известна мистериозность и сензация. Новото време ни дава множество подобни примѣри. Смъртьта на единъ съборенъ и затворенъ въ тъмница царь сама по себе и днесъ дори се заобикаля съ ореола на известна мистериозность. Колко по-малко тогава е могло да се знае, при какви обстоятелства билъ умрѣлъ Шишманъ, и колко по-лесно е могло да се образува около това известна мистерия и легенда. Че това е така, се подсказва и отъ обстоятелството дето Шишманъ е умрѣлъ цѣли две години следъ пленяването си, именно на 3 юлий 1395 година.

Съвсемъ другояче рисува народното ни предание това паметно събитие, което открива петвѣковната ера на турското робство. Нашиятъ народъ е увилъ около края на тоя свой последенъ царь вѣнеца на героя-борецъ за народната свобода, който юнашки се бори до последния си мигъ съ враговетѣ и накрай намира славна смърть въ неравна борба на бойното поле.

Разни наши мѣста въ Балкана, въ югозападна България, въ Родопитѣ претендиратъ въ множество предания да сѫ мѣстото на честьта на последния български царь. Тия предания се съсрѣдоточаватъ главно въ Самоковско и Софийско. Нѣкои мислятъ, че тѣ сѫ образували нѣкога цѣлъ цикълъ на българското народно творчество като оня за Косовската битка. Ще разкажемъ тукъ едно отъ тия така хубави наши народни предания, достойни да вдъхновятъ перото и раздвижатъ душата и въображението на нашия поетъ и художникъ.

„Шишманъ се укрепилъ надъ Самоковъ на мѣстото, което и днесъ се казва Цареви кладенци, Шишманово кале и Шишмановъ гробъ, на върха, който загражда отъ западна страна тѣсния входъ въ искърскитѣ долове. Тукъ билъ нападнатъ

отъ турцитѣ. Борбата продължавала ожесточено седемь години, защото българитѣ, които държали околнитѣ крепости, упорито се защищавали. Накрай Али Паша си пробилъ пжть презъ Ихтиманскитѣ тѣснини и се явилъ въ тилъ на българитѣ, въ помощь на своитѣ, и то отъ височината Джбова Глава, издигаща се надъ Самоковъ. Силниятъ турски напоръ принудилъ българската войска да отстжпи на лѣвия брѣгъ на Искъръ. Тогава царь Шишманъ, начело на своя отборенъ отрядъ, се хвърлилъ всрѣдъ неприятелскитѣ редове и извикалъ грозна, кръвопролитна резня.

Българскиятъ царь получилъ седемь тежки рани; но и турската войска била принудена да очисти своитѣ първи позиции. При смръкване на този сждбоносенъ день българскиятъ царь отстжпилъ въ крепостьта на болярина Досю и сжщата вечерь издъхналъ. Погребанъ билъ още сжщата нощь на единъ високъ хълмъ въ Доспейския балканъ, 2 клм. на западъ отъ крепостьта.

Следъ това българскитѣ войски решили да отстжпятъ въ Доспейския балканъ по тѣсната пжтека, известна подъ името Катъръ Иолъ. Но преди това било наредено, щото църковното клепало, движено отъ текуща вода, да хлопа самò; до него поставили барабанъ, който сжщо да се бие автоматично отъ водата; накрай подковали и конетѣ си съ подковитѣ на обратната страна, за да не могатъ турцитѣ да имъ преследватъ следитѣ. Биенето на барабана заблудило турцитѣ да мислятъ, какво българитѣ иматъ нѣкакъвъ праздникъ и затова не излизатъ на сражение. Така минали нѣколко дни и българитѣ неусетно и спокойно се оттеглили. Полководцитѣ и боляра Досю отседнали въ крепостьта на малкия болярин Продана . . . да пируватъ . . . за последенъ пжть . . .; а войскитѣ се разположили въ чудната долина на р. Лжкатица, очаквайки своитѣ началници.

Почакали турцитѣ нѣколко дни и пратили наблюдатели, да разузнаятъ, какво става. Тѣзи се завърнали и съобщили, че по следитѣ личи, какво голѣма войска е влѣзла въ крепостьта, но никой се не вижда. Удивени турцитѣ предприели нападение, но скоро разбрали измамата. Между това българскитѣ съгледвачи своевременно съобщили на своитѣ за турскитѣ движения и полководцитѣ се върнали наново при своитѣ войници . . ."

По-нататъкъ преданието остава свобода на фантазията на всѣкиго.

Така чертае въ своята фантазия нашиятъ народъ последнитѣ моменти на своя последенъ царь отъ второто си царство. Разбира се, че при изричностьта на автентичнитѣ известия за сждбата на Шишмана, за които по-горе говорихъ, тия произведения на народното творчество могатъ да иматъ значение повече за естета и за поета, отколкото за историка.

Историческата ядка въ тѣхъ може да бжде само въ сражения, станали до тия мѣста между българи и турци, при нашедствието и завладяването на последнитѣ, въ които името на Шишмана е произволно примѣсено и приплетено, но не и въ смъртьта на Шишмана. Тъкмо Самоковско и Софийско били вече, както знаемъ, дълго преди падането на Търновското царство, турски провинции, именно отъ 1371 и 1382 г., и Шишманъ не е могълъ следователно да се оттегли и защищава въ тѣхъ.

Царь Иванъ Шишманъ е билъ жененъ на два пжти: първо, за *Мария*, дъщеря на Десислава, последната наречена въ манастиря, като монахиня, Девора, и втори пжть — за *Мария*, третата дъщеря на сръбския князъ Лазаръ. Отъ тия свои бракове той е ималъ двама синове — *Александъръ* и *Фружинъ* и една дъщеря — *Кераца*, а и други нѣкои умрѣли преждевременно деца.

Каква е била сждбата на последната българска търновска царица, дъщеря на сръбския князъ Лазаръ, не се знае. За нѣкои сръбски княгини се знае, че следъ смъртьта на мжжетѣ си се ползували у турцитѣ съ уважение, зачитание и дори съ известни привилегии. За последната българска царица се знае само, че когато Шишманъ е билъ обсаденъ въ 1388 г. за втори пжть въ Никополъ отъ турцитѣ, въ крепостьта се е намирала и тя, та следъ предаването си Шишманъ е билъ изпратенъ заедно съ жена си и децата си въ Мурадовия лагеръ при Таушанли и тамъ помилванъ. Какво е станало съ нея следъ това, била ли е още жива въ 1393 г., кжде е отишла да живѣе, какъ се е отнесълъ съ нея победительтъ, и пр. — нищо не се знае. Неизвестна е сждбата и на Кераца, единствената Шишманова дъщеря.

Много повече сведения сж запазени за двамата синове на Шишмана; тѣ даватъ една достатъчно ясна представа за тѣхния животъ и сждбини следъ падане на българското царство. По-стариятъ отъ тѣхъ, Александъръ е билъ престолонаследникъ и, споредъ сжществуващия обичай, по всѣка вѣроятность, и съуправитель на баща си. Той падналъ въ 1393 г. заедно съ баща си въ турски пленъ и билъ откаранъ въ М. Азия. За да запази своя животъ този български князъ се принудилъ да приеме мохамеданството, а следъ това получилъ отъ Баязида да владѣе и управлява до животъ една турска область въ М. Азия. Това е било областьта на племето Цани, завладяна отъ Баязида малко преди това, около 1392 г., съ главенъ градъ Самсунъ, древния Амисосъ, лежащъ на южния брѣгъ на Черно море между Трапезундъ и Синопъ, въ територията на предишното селджукско княжество Костамуни. Този градъ (Самсунъ) станалъ седалище на нѣкогашния български престолонаследникъ, сега турски управитель и мохамеданинъ.

Твърде интересенъ се явява тукъ въпросътъ за поведението и държанието на Шишмановия първороденъ синъ въ новото му положение на турски управитель тогава и въ близко следващето време. Доволенъ, спокоенъ и примиренъ ли се е чувствувалъ той въ новото си положение? Десетина години следъ настаняването му въ Самсунъ турската държава е била потресена отъ страшни събития, които застрашили дори нейното сѫществуване. Голѣмото турско поражение при Ангора (1402), въ което непобедимия султанъ Баязидъ е билъ плененъ отъ монголския князъ Тамерланъ (Тимуръ), а многобройнитѣ му войски унищожени, въ единъ мигъ турило страшната турска държава въ властьта на монголитѣ, които залѣли турскитѣ провинции въ М. Азия. Много отъ изгоненитѣ отъ Баязида князе били повърнати и възстановени отъ победителя и получили наново своитѣ загубени княжества. Нѣкои задържани отъ Баязида князе били освободени. Тогава била освободена отъ Тимура и сестрата на сръбския князъ Стефана Лазаревичъ. Следъ това моноголската опасность за Турция преминала и изчезнала така бърже, както бързо и неочаквано се бѣше появила; обаче тя оставила едно голѣмо разстройство въ турската държаза, въ която се издигнали изнасиленитѣ и недоволни отъ турцитѣ мѣстни князе. Въ границитѣ на турската държава избухнала анархия, усилвана вследствие борбитѣ между самитѣ Баязидови синове за престола. Тази анархия е била прекратена следъ цѣло десетилѣтие едва въ 1413 г., следъ като Мохамедъ I унищожилъ своитѣ братя и противници и станалъ самодържавенъ турски владѣтель.

Тукъ изпѫква въпросътъ, какво поведение е държалъ Шишмановиятъ синъ Александъръ презъ тия бурни и така важни години? Не се ли е опиталъ той да се върне въ своето отечество и да си извоюва обратно загубеното? Знае се, че презъ това време много изгонени отъ турцитѣ князе били възстановени, а загубени области пакъ спечелени. Тогава въ М. Азия сѫ били и сръбскитѣ князе Стефанъ и Вълкъ Лазаревичъ и тѣхнитѣ племенници Георги и Григори Бранковичъ, които следъ разбиването на Баязида, на чиято страна тѣ се сражавали, се оттеглили презъ М. Азия и тѣснинитѣ за своето отечество. Не се ли е развълнувала българската кръвь въ тоя български принцъ, който билъ надаренъ по своя произходъ съ всички права на наследственость върху България? Не е ли направилъ той поне опитъ да се освободи и възстанови своитѣ узурпирани права?

На всички тия въпроси може съ сигурность да се отговори отрицателно. Александъръ не е направилъ никакъвъ опитъ да се възползува отъ турскитѣ неуредици и междусобици. Всичко показва, че този синъ на Шишмана, подобно на своя баща, не е билъ ратоборна натура, а човѣкъ извънредно слабъ и мекъ, лишенъ отъ буйната енергия и желѣз-

ната воля, които тогавашното усилно време изисквало. Ние намираме Александра и по-нататъкъ на вѣрна служба у турцитѣ.

Ангорската катастрофа не е останала, обаче, съвсемъ безъ последствия за положението на Шишмановия синъ. Следъ Ангорската победа Тимуръ се установилъ за известно време въ Кютахия, а отдѣлни монголски отряди били изпратени въ цѣлата турска М. Азия и я заели и опленили отъ единия до другия край. Турската азиятска столица била сжщо превзета. Въ сжщото време въ лагера на Тимура се явили разнитѣ селджукски и др. князе отъ Азия, изгонени отъ Баязида и лишени отъ своитѣ земи. Тѣ поднесли своето подчинение съ молба да имъ върне владенията. Наистина, тѣ били възстановени въ своитѣ права и земи. Между тѣзи възстановени князе е билъ и синътъ на предишния Кастамунски селджукски князъ Кетюрюмъ Баязидъ, Исфендиаръ, който получилъ обратно бащинитѣ си земи Кастамуни съ Синопъ и Самсунъ, т. е. тъкмо областьта, която Баязидъ бѣше далъ отчасти въ 1393 г. на Шишмановия синъ Александъръ. Като протеже на Баязида, последниятъ не е могълъ да остане вече при тия условия като управитель на Самсунъ и областьта. Наистина, той е билъ отстраненъ отъ тая служба и ние го намираме въ следващето време свободенъ отъ нея. Въ скоро време той билъ настаненъ отъ турцитѣ на нова служба, и ето какъ.

Казахме, че анархията, предизвикана въ Турция отъ Ангорската катастрофа въ 1402 г., е била окончателно спрѣна въ 1413 г., когато Баязидовиятъ синъ Мохамедъ I излѣзълъ победитель надъ своитѣ врагове и станалъ самодържавенъ владѣтель. Съ това билъ преодолѣнъ кризисътъ въ турската държава и тя почнала наново да се издига. Следъ уреждане на своитѣ владения въ Балканския п-овъ Мохамедъ I преминалъ сжщата 1413 г. въ Азия и подѣлъ борбата противъ двамата заклети османски врагове, именно противъ караманския князъ и противъ владѣтеля на Смирна и на Смирненската областъ, Джунеидъ. Мохамедъ I превзелъ земята на последния заедно съ Смирна, лишилъ го отъ нейното владѣене и възложилъ управлението ѝ на Шишмановия синъ Александъръ, който е билъ, следователно, освободенъ отъ предишната си служба. Забележително е, че Джунеидъ, чиято областъ получилъ Шишмановиятъ синъ, билъ преселенъ отъ султанъ Мохамеда I въ България и надаренъ съ владения при Никополъ на Дунава, съ задача да пази покрайнината и да защищава тукъ мусулманската власть; съ други думи Джунеидъ и Шишмановиятъ синъ си смѣнили мѣстата и ролитѣ. Както и да било, Шишмановиятъ синъ Александръ станалъ сега отъ 1413 година управитель на Смирна и Смирненската областъ. Въ качеството си на такъвъ нему е било

сждено да намѣри и своята смърть въ борба за защита на мохамеданската вѣра.

Въ турската държава се появила тогава една забележителна религиозна мохамеданска секта, въ основата на която лежалъ християнски и мохамедански мистицизмъ, и която учела своитѣ привърженици на братство и единение съ християнитѣ, комунизъмъ на имуществата, съ изключение на женитѣ, и доброволна бедность. Това е било сектата на военния сждия Махмудъ Бедрединъ, която намѣрила бързо разпространение всрѣдъ турското население. Най-видниятъ представитель и проповѣдникъ на тая секта въ Азия е билъ Берекл ю дже Мустафа, който изпжкналъ и се подвизавалъ найпърво на планината Стиларий, на южния носъ на Смирненския заливъ, и скоро придобилъ много привърженици и подигналъ възстание противъ властьта. Като управитель на Смирна, Шишмановиятъ синъ Александръ получилъ заповѣдь да потуши възстанието. Съ трудъ той събралъ значителна войска и се отправилъ противъ възстаницитѣ, но въ планинскитѣ ущелия билъ нападнатъ отъ сектантитѣ стиларити, войската му унищожена, а самия той съсѣченъ. Следъ това възстанието било потушено отъ самия Мохамедъ I. Така е свършилъ своето битие къмъ 1418 година Шишмановиятъ синъ Александъръ.

Съвсемъ друга е била сждбата на втория Шишмановъ синъ *Фружинъ*. По всичко се вижда, че следъ обсадата на Никополъ въ 1393 г. отъ турцитѣ, той избѣгалъ, навѣрно по Дунава, въ Видинъ при своя чичо. Обаче, тукъ той не е могълъ да намѣри сигурно убѣжище, защото чичо му Срацимиръ, като турски васалъ, е билъ притиснатъ отъ турцитѣ и навѣрно тогава, при падането на Търновското царство, билъ принуденъ да приеме въ своя престоленъ градъ единъ турски гарнизонъ, какъвто ние наистина намираме въ 1396 г., затова Фружинъ е трѣбвало да напустне съвсемъ родната земя и да се отправи въ чужбина. Унгарскиятъ краль Сигизмундъ, преговоритѣ и сношенията съ когото дали поводъ на турцитѣ да нанесатъ последния ударъ на Търновското царство, му далъ широко гостоприемство.

За живота, дейностьта и положението на Шишмановия синъ въ Унгария ни известява една грамота на маджарския краль Сигизмундъ отъ 1425 г. Отъ тая грамота ние научаваме, че Фружинъ отдавна (преди 1425 г.) се намиралъ въ Унгария и е служилъ и се сражавалъ въ маджарската войска. Въ противовесъ на своя слабъ баща и на по-голѣмия си братъ той изпжква като една смѣла, храбра и ратоборна натура, достоенъ потомъкъ на своя дѣдо и на своя царственъ прадѣдо по женска линия. Той е участвувалъ въ много и твърде тежки походи противъ турцитѣ и противъ други неприятели на маджарската държава, като се сражавалъ храбро

и вѣрно и принесълъ на последната голѣми услуги. За жалость, грамотата не посочва конкретно и ние не знаемъ, въ кои именно войни и сражения Фружинъ е участвувалъ. За награда и признание на тия негови заслуги Сигизмундъ му подарилъ едно владение, наречено *Липа*, и лежаще въ Темешварския окржгъ въ Унгария, заедно съ намиращия се въ него замъкъ, както и всички градове и имения, принадлежащи къмъ него, и всички приходи отъ него и отъ последнитѣ. По такъвъ начинъ Шишмановия синъ станалъ владѣтель на едно не твърде голѣмо, но важно имение въ южна Унгария, което е имало значение за защита на страната отъ турскитѣ нападения.

Установяването на Фружина въ Маджарско е станало твърде отдавна, навѣрно следъ турското завладяване на България. Убѣжище той не е могълъ да намѣри за по-дълго време ни въ Видинъ, ни въ Сърбия, защото и тукъ и тамъ тежала турската върховна власть и опасность. Обаче по едно време ние намираме Фружина въ Сърбия. Това е било скоро следъ Ангорската катастрофа, която хвърлила турската империя въ анархия. Тогава Фружинъ и неговия братовчедъ Константинъ, синъ Срацимировъ, се явили въ Сърбия и дигнали възстание въ нѣкои погранични съ Сърбия градове, именно въ Тѣмско-Пиротско. Това е било последниятъ опитъ на падналата българска държава и общество да се въздигнатъ наново, имено около 1403 год. Обаче това възстание било потушено отъ турцитѣ, при всичко че българскитѣ князе били подкрепени, както се види, отъ сръбския князъ Стефанъ Лазаревичъ.

Маджарско е станало следъ това второ отечество за Фружина, въ което той е сложилъ и кости.

За по-нататъшната дейность и животъ на Фружина въ Маджарско ние намираме доста сведения въ архивата на Дубровникъ, именно въ протоколитѣ на голѣмия и на малкия съвети на републиката. Отъ тѣзи сведения се вижда, че въ 1435 год. Фружинъ е билъ натоваренъ отъ императора Сигизмунда маджарски съ особена мисия въ Албания и за тая цель пристигналъ въ Дубровникъ и отпжтувалъ на югъ, като получилъ всички почести и възможни улеснения отъ републиката. За уяснение на тая Фружинова мисия нека се спремъ съ нѣколко думи на тогавашнитѣ отношения въ Адриатика.

Въ онова време, 30-тѣ години на XV в., турцитѣ се били отдавна вече съвзели отъ Ангорското нещастие и тъкмо тогава, при Мурада II, празднували нови успѣхи на п-ова. Незаета окончателно отъ турцитѣ била тогава само най-западната планинска и мжчнодостжпна часть на п-ова на Адриатическото море, която съдържала, освенъ силно окастреното и зависимо отъ турцитѣ сръбско деспотство, една мозайка отъ множество други сръбски, албански, венециански и др. зависими господарства, борящи се взаимно и преминаващи ту

въ турската, ту въ маджарската орбита. Царуващиятъ тукъ хаосъ е бивалъ умѣло поощрѣванъ отъ турцитѣ.

Задъ тази голѣма пъстрота отъ малки стремежи и интереси, въ фона изпжквала голѣмата борба на двеtѣ велики сили, които се биели за надмощие на Балканския п-овъ, — Турция отъ една страна и маджарската въ сжщность германската империя отъ друга. Изходътъ на борбата между тѣзи две сили щѣше да реши и сждбата на п-ова.

Съ Мурада II почнало да се чувствува турското надмощие и въ най-западната часть на п-ова. Имало е обаче и моменти на временни турски неуспѣхи. Така е било напр. въ Албания въ началото на четвъртото десетилѣтие на XV в. Тогава въ Албания се дигнало едно силно и успѣшно движение противъ турското владичество, което се прострѣло отъ планинитѣ при Шкодра до крайбрѣжието на Валона. Начело стоялъ Арнитъ Спата, господаря на Елбасанъ. Господаритѣ Андрей Топия, Музаки и др. въ албанското крайбрѣжие при Дурацо участвували сжщо въ движението. Една следъ друга били разбити три турски войски отъ 1433—1436 г. Разбира се, че накрай това движение не е могло да устои противъ турското надмощие и въ 1436 г. албанскитѣ водители били принудени отъ турския полководецъ Исакъ, синъ на известния Евреносъ, да се подчинятъ.

Естествено било това албанско възстание противъ турцитѣ да намѣри одобрението на императора Сигизмунда. Именно за завързване и преговаряне съ албанцитѣ Сигизмундъ делегиралъ въ Албания, като свой пълномощникъ, Шишмановия синъ Фружинъ. Ето какъ се рисува въ известията на дубровнишката архива извършванието на тая Фружинова мисия.

На 8 май 1435 г. републиката съобщила, че „Фружинъ, когото свѣтлейшиятъ нашъ господарь, римскиятъ императоръ и унгарския краль, изпраща презъ тѣзи мѣста въ Албания, писалъ на републиката, но още не е пристигналъ". На 20 май с. г. сжщиятъ съветъ решилъ да отпусне на Фружина, маджарски посланикъ въ Албания, който изглежда, че тогава пристигналъ въ Дубровникъ, две варки (лодки) и му опредѣлилъ субсидия за презъ времето на престояването му въ града; а при своето тръгване той трѣбало да получи 40 перпера. На следния день съветътъ гласувалъ 300 перпера за изпращането на „господина Фружина, пълномощникъ на пресвѣтлия нашъ господарь, който ни го е препоржчалъ заради нѣкои поржчения, дадени на сжщия господинъ Фружинъ кждето сжщия господинъ Фружинъ ще поиска да отиде". На 23 май, по решение на съвета, къмъ особата на Фружина се прикомадирова единъ дубровнишки тѣлохранитель. На 28 май се съобщава официално на императора, че Фружинъ пристигналъ и билъ приетъ добре въ Дубровникъ; още сжщия день билъ изпратенъ на варки за Ал-

бания въпрѣки страха, който имали отъ турцитѣ и отъ други господари, които имъ служатъ; защото би било много лесно за господина деспота на Славония (т. е. Сърбия) заедно съ турцитѣ да имъ попрѣчатъ и пресѣкатъ пѫтя. Следъ това въ писмото се умолява императора да препорѫча републиката на своя посланикъ; при това се изпращатъ и новини отъ Фружина по работитѣ на албанцитѣ и турцитѣ. Въ края на юний с. г. Фружинъ вече се връща отъ своята мисия въ Албания придруженъ отъ четири души албански благородници. По тоя случай „голѣмиятъ съветъ отпусналъ варки за конетѣ на Фружина и на албанцитѣ, които сѫ съ него, които трѣба да ги закаратъ въ Онисумъ или Клиса; а на самия Фружинъ съветътъ турилъ на разположение единъ държавенъ двумачтовъ корабъ, командуванъ отъ единъ благородникъ и снабденъ съ съестни припаси за 100 дуката. На 2 юлий 1435 г. голѣмиятъ съветъ на Дубровнишката република се занималъ наново съ изпращането на Фружина, който следователно още не билъ си заминалъ обратно за Унгария, и решилъ да му се дадатъ 200 перпера, а 50 златни дуката да се дадатъ на четирмата знатни албанци, дошли съ него. Малкиятъ съветъ одобрилъ първото решение и отпусналъ на албанцитѣ, пристигнали съ Фружина, 100 перпера“.

Съ това сведенията за Фружиновата мисия въ Албания, която, ако се сѫди по всичко, той извършилъ съ успѣхъ, преставатъ, което показва, че презъ юлий, следъ едномесечно отсѫтствие въ Албания и описанитѣ тържествени и пълни съ внимание посрещания и изпращания въ Дубровникъ, той се е билъ вече завърналъ въ Унгария.

За по-нататъшната сѫдба на Фружина нѣма повече сведения. Не е известно, билъ ли е той женен, ималъ ли е деца и наследници. Споредъ едно известие отъ втора рѫка той е умрѣлъ въ Трансилвания въ 1460 г., значи, въ дълбока старость, въ гр. Брашовъ (Кронщадъ). Следъ неговата смърть неговитѣ дири и изобщо диритѣ на Шишмановия родъ въ Унгария се губятъ.

*

Падането на Видинското царство, последниятъ кѫтъ отъ българскитѣ земи, запазилъ още що годе независимость политическа, е станало по аналогиченъ поводъ както и онова на Търновското царство. Следъ като турската сила се издигнала и добила пълно надмощие на Балканския п-овъ, положението на отдѣлнитѣ християнски князе, — български, сръбски, босненски, албански и др. — се извънредно затруднило чрезъ това, че тѣ се намѣрили поставени между две голѣми неприятелски сили, именно между мощната и настѫпваща Турция отъ една страна и Австро-Унгария отъ друга. Тия християн-

ски князе гравитирали ту на една, ту на друга страна. При непримиримата враждебность на двет̃е голѣми сили малкитѣ владѣтели, въ това число и българскитѣ, та и видинския царь, е трѣбало да избиратъ между тѣхъ. Затова, обаче, отиването съ едната страна означавало враждата на другата и обратно. Най-умѣло и успѣшно лавирали въ това тъй опасно положение сръбскитѣ князе Стефанъ Лазаревичъ и Георги Бранковичъ и затова успѣли, въпрѣки хилядитѣ опасности и затруднения, да запазятъ своята сръбска държава дълги години, до своята смърть.

Въ подобно положение е билъ поставенъ и видинския царь Срацимиръ. Притиснатъ отъ турската опасность, той е билъ принуденъ отначало да признае турската върховна власть. Това е станало, навѣрно, още въ 1388 г., следъ турския походъ въ северна България, защото, още въ следната година подиръ Косовската битка, една турска армия, начело съ Феризъ бей, се отправила къмъ северъ и при Видинъ преминала Дунавъ за Влашко. Малко години следъ това, при завладяването на Търновското царство, тази турска зависимость на видинския царь станала още по-тежка, защото въ Видинъ е трѣбало да бѫде допуснатъ вече и единъ малъкъ турски гарнизонъ. И не само въ Видинъ, но и въ другитѣ крепости на Видинското царство; така напр. въ Рахово намираме въ 1396 г. турски гарнизонъ. Царь Срацимиръ се е старалъ всѣкакъ да поддържа добри отношения съ турцитѣ и да се сдобие съ благоволението на Баязида. Въ втората година следъ падането на Търново едно тържествено посолство, начело съ неговия престолонаследникъ Константинъ и съ видинския митрополитъ Иоасафъ, отишло въ Търново и тамъ преговаряло съ турцитѣ, навѣрно, съ казаната цель. Обаче още въ следната година видинския царь заедно съ своето царство е билъ отнесенъ въ кръговъртежа на голѣмата борба между турци и маджари, и погубенъ.

До това време борбата между християнския свѣтъ и възвисяващето се чрезъ османскитѣ турци мохамеданство се е водила главно на Балканския п-овъ и чрезъ балканскитѣ народи. Обаче въ 1389 г. на Косово поле съпротивителната сила на последнитѣ била окончателно сломена. Позивитѣ за помощь на притиснатитѣ балкански християни, апелитѣ на византийския императоръ, а преди всичко издигналата се, следъ превземането на Търновското царство и следъ другитѣ турски успѣхи, въ всичката си страшна голота турска опасность и за западния свѣтъ и главно за близката Унгария, направили да назрѣе на дѣло идеята за кръстоносенъ походъ противъ турцитѣ. Папа Бонифаций IV още въ 1394 г. издигналъ своя гласъ въ полза на единъ кръстоносенъ походъ. Въ пролѣтьта на 1396 г. въ Унгария наченали да се събиратъ кръстоносци отъ Франция, Германия, Полша и др. западни страни. Начело

на една блѣстяща кръстоносна армия отъ 60.000 души унгарския краль Сигизмундъ преминалъ Дунава при Оршова.

По пжтя на кръстоносната армия покрай Дунава къмъ Никополъ се простирало Видинското царство на Срацимира. Подробно разказва за развилитѣ се тукъ събития участвувалиятъ въ тѣхъ французки рицарь Бусико̀. Царь Срацимиръ, особено като турски васалъ, билъ поставенъ въ затруднение и се колебалъ какво да стори, защото не знаелъ какъвъ изходъ ще има похода. Но когато кръстоноскитѣ ударили на града „тозчасъ излѣзълъ изъ него господарьтъ на града, който бѣ гръцки (православенъ) християнинъ и бѣше насила поставенъ подъ турска власть, доде и предаде града съ всичката си страна на унгарския краль, а още му предаде и всички турци, които бѣха вжтре въ града". Видинъ билъ, значи, обсаденъ отъ кръстоноситѣ, но Срацимиръ отворилъ портитѣ на града и се предалъ съ своята войска. Следъ това малкия турски отрядъ въ града е билъ сжщо плененъ и избитъ, а въ крепостьта поставенъ отборенъ кръстоносенъ отрядъ отъ триста души.

Следъ предаването на Видинъ кръстоноситѣ превзели и другитѣ крепости, лежащи на пжтя имъ, като срещнали особено съпротивление предъ Рахово, защитено съ двойна отбранителна линия, отъ стени съ кули и отъ силенъ гарнизонъ, въ голѣма часть турски; но накрай българитѣ предали крепостьта срещу осигуряване на живота имъ, а турскитѣ войски били зети въ пленъ отъ кръстоноситѣ и избити. Найподиръ била обсадена отъ кръстоносната армия голѣмата крепость Никополъ, предъ стенитѣ на която на 28 септемврий 1396 г. било дадено голѣмо сражение между Сигизмунда и Баязида, което било решено въ полза на турцитѣ благодарение намѣсата въ решителния моментъ на боя на петь хилядната армия на сръбския деспотъ Стефанъ Лазаревичъ, който се биелъ на страна на Баязида. Християнската армия била разгромена и разпръсната, а краль Сигизмундъ съ мжка успѣлъ да се отърве живъ и да се върне въ Унгария. Тая християнска катастрофа при Никополъ запечатала завладяването на Балканския п-овъ отъ турцитѣ. Съ нея е свързано и окончателното турско завоевание на българскитѣ земи.

Победоносниятъ Баязидъ потеглилъ веднага следъ това, къмъ края на 1396 г., срещу Видинъ и ненадѣйно се явилъ предъ града, решенъ да тури край на Видинското царство и да накаже видинския царь за присъединението му къмъ кръстоноситѣ. Царь Срацимиръ, помаменъ отъ даденото отъ Баязида обещание за сигурность и неприкосновеность, открилъ портитѣ на града и му излѣзълъ на среща, обаче билъ коварно уловенъ отъ турцитѣ и вързанъ изпратенъ въ Бруса въ Мала Азия на заточение. Неговитѣ богатства пъкъ, които, споредъ Цамблакъ, били много голѣми, били присвое-

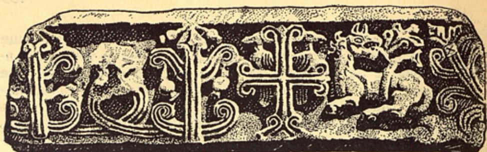
ни отъ Баязида. Навѣрно въ Бруса, неизвестно какъ и кога, свършилъ тоя български царь своя животъ. Такъвъ е билъ краятъ на Видинското царство и заедно съ това и на царь Срацимира въ края на 1396 г.

Съ Видинъ била поробена отъ турцитѣ и последнята свободна българска земя; защото последнитѣ полусвободни българо-македонски земи били вече сжщо превърнати въ турски провинции две години преди това, когато въ 1394 г. тѣхнитѣ князе — деспотъ Константинъ и краль Марко — паднали въ сражението на Баязида съ власитѣ при Ровине въ Влашко. Всички български земи въ северна България, Тракия и Македония минали така подъ прямата турска власть. Само една много малка северно-македонска територия правила известно изключение отъ това: именно покрайнината между Морава и Вардаръ съ Прешово, Иногощъ и Враня, въ която отъ 1402—1423 г. е князувалъ единъ последенъ зависимъ отъ турцитѣ владѣтель — Углеша.

Каква е била сждбата на видинската царица *Ана*, жена на Срацимира и дъщеря на влашкия воевода Александъръ и на жена му Клара, не се знае. Дъщерята на Срацимира, *Дорослава* или *Доротея*, станала жена на босненския краль Стефанъ Твърдко и умрѣла още преди 1382 г. Най-подиръ единствениятъ Срацимировъ синъ *Константинъ*, който билъ съуправитель на баща си и, като такъвъ се явява наредъ съ него върху видинскитѣ Срацимирови монети, избѣгалъ отъ Видинъ и се отправилъ първо за Унгария, а после се прибралъ при двора на сръбския деспотъ Стефанъ Лазаревичъ, дето останалъ да живѣе въ Бѣлградъ. По-голѣми подробности отъ изгнаническия животъ на тоя потомъкъ на Шишмановци, чийто умъ се възхвалява отъ видинския митрополитъ Иоасафъ съ думитѣ: „Блаженъ е царь Константинъ, младъ по възрасть, но хилядолѣтенъ по умъ", не се знаятъ. Едно е само известно, че той, заедно съ своя братовчедъ Фружинъ, е участвувалъ въ избухналото следъ Ангорската катастрофа, около 1403 г., възстание въ българскитѣ земи противъ турцитѣ, което обаче, както видѣхме по-горе, останало безъ успѣхъ. Константинъ се поминалъ въ Бѣлградъ на 17 септемврий 1422 г. Билъ ли е той жененъ, ималъ ли е наследници, не се знае.

Съ смъртьта на Константина, както и съ смъртьта на Шишмановци, този последенъ български царски родъ се губи въ мъглата на неизвестностьта. Презимето Шишманъ се среща у турски военоначалници въ похода противъ о-въ Кипъръ въ XV в. и противъ Виена въ XVI в., среща се и въ ново време въ Врачанско у четири голѣми землевладѣлски потурчени болярски фамилии, среща се и у българи въ Видинъ и у преселници отъ Одринско въ М. Азия въ с. Карабунаръ; обаче нищо не ни дава основание да свържемъ тия

случаи съ рода и сждбата на царскитѣ Шишмановци, още повече, че името Шишманъ се среща и иначе у турци и българи. Мжчно е да се каже за сега, доколко е истинска и не измислена семейната традиция за произходъ отъ българскитѣ царски Шишмановци въ рода на умрѣлата въ 1916 г. въ Виена Стерия Полихрони, а омжжена като Ана Мария фонъ Мирбахъ. Докато другата царска българска династия на Асеневци оставила обилни следи на изтокъ и на западъ и продължила да сжществува въ близки и далечни издънки, родътъ на Шишмановци изчезналъ. Турското завоевание хвърлило непроницаемо було както върху българската държава, така и върху нейния последенъ царски родъ.

ХУДОЖЕСТВЕНИ ЗАНАЯТИ У СТАРИТѢ БЪЛГАРИ

отъ проф. Кр. Миятевъ

Нашитѣ художествени занаяти водятъ началото си още отъ времето, когато съставнитѣ елементи на народа — българи и славяни — живѣели разединено на северъ отъ Дунава и Черно море.

До идването си на Балканския полуостровъ славянитѣ прекарвали още своя предисториченъ животъ. Заседнали въ гористи и непроходими мѣста, далечъ отъ свѣтовнитѣ пѫтища и особено отъ старитѣ културни центрове, тѣ живѣли доста първобитно, като задоволявали своитѣ реални и естетически нужди съ грубичкитѣ произведения на своята домашна индустрия.

Много по-развити сѫ били художественитѣ занаяти на прабългаритѣ. Когато се явили презъ VII в. въ Добруджа и сев.-изт. България, тѣ имали вече задъ гърба си едно многовѣковно историческо минало, което, благодарение на постоянни допирания съ по-цивилизовани народи, имъ създало една сравнително висока материялна и духовна култура.

Въ своята прародина българитѣ били отчасти земледѣлци, отчасти полуномади, а този начинъ на животъ не имъ позволявалъ да развиятъ едно монументално изкуство. Затова пъкъ всичкитѣ имъ културни и художествени придобивки намѣрили широко приложение въ художествената индустрия, която изготвяла произведения, необходими за личенъ накитъ или за лесно подвижния и простия животъ на земледѣлеца и скотовъда.

Искаме ли да си съставимъ една представа за характера на това изкуство, ние трѣбва да се обърнемъ към извънредно богатитѣ останки отъ нѣкогашнитѣ номадски или полуномадски народи, които сѫ населявали централна Азия и южна Русия.

Съ различна материялна и духовна култура се срещнаха славянитѣ и българитѣ на Балканския полуостровъ. Тѣ се настаниха тукъ между по-старо гръцко население, сблъскаха се и съ византийското влияние, и отъ смѣшението на тѣзи разнородни елементи се роди едно твърде интересно изкуство, което отразява въ себе си всичкитѣ перипетии на българския

политически, общественъ и духовенъ животъ. Ние виждаме, какъ на първо време надмощието въ това изкуство принадлежи на туранския елементъ, който здраво държи своитѣ стари традиции. По-късно, когато християнството бѣше въведено като официална религия и на славянския елементъ въ държавата се даде предимство, българскитѣ традиции заглъхнали, за да бждатъ замѣстени отъ византинизма, който обхваналъ всички области на живота.

Надмощието на византийското влияние се отразило твърде чувствително и върху изкуството. Въ неговата основа легнали сега християнски идеи и представи, а заедно съ тѣхъ се явили и нови форми. Но този процесъ на обнова засегналъ отначало само официалното, дворцовото изкуство. Широката народна маса си оставала полуезическа и продължавала да живѣе съ старитѣ си традиции. Народътъ пѣелъ своитѣ езически пѣсни, играелъ старитѣ си „бѣсовски" игри и намиралъ естетическо удовлетворение на своитѣ психични нужди въ старитѣ художествени форми. Между последнитѣ и строго аскетичнитѣ фигури на християнското изкуство се откривала цѣла пропасть, брѣговетѣ на която едва ли е могълъ да съедини на първо време християнскиятъ мостъ. За това била нуждна вѣковна творческа дейность, която да заличи дълбокитѣ следи на старото, като ги замѣни съ нови представи и чувства, нови психични нужди и естетични изисквания. А този процесъ не е билъ завършенъ въ IX в. и едва ли е могълъ да намѣри своя край презъ епохата на Симеона, Петра и Самуила. Ние можемъ смѣло да предполагаме, че старото славяно-българско езическо изкуство е продължавало да сжществува редомъ съ християнското като чисто народно и е задоволявало всички ония битови или лични нужди, които не сж произхождали отъ новата религия. Неговото творческо поле е било именно въ областьта на домашната художествена промишленость.

Като доказателство за това служатъ самитѣ произведения на нашитѣ художествени занаяти отъ втората половина на IX в.

Тукъ на първо мѣсто трѣбва да споменемъ за едно забележително съкровище, което е прибрано сега въ Виенския музей. Съкровището е открито презъ 1799 г. въ селото Надь-Сентъ-Миклошъ (Банатъ). То се състои отъ 23 златни предмета: 7 кани съ форма на издута бутилка и 16 разнообразни канчета или изобщо чаши за пиене (обр. 1).

По нѣкои отъ канчетата сж гравирани особени писмени знаци, които приличатъ на известнитѣ турски руни; има, обаче, и канчета съ гръцки надписи, по които ние можемъ да опредѣлимъ не само българския произходъ на съкровището, но и времето, отъ което то произхожда. Така ние знаемъ, че

то е правено презъ IX в., когато българитѣ били вече здраво заседнали на югъ отъ Дунава. Въпрѣки това, съкровището все още носи върху себе си следи отъ номадския битъ на българитѣ. Така напр. нѣкои отъ сѫдоветѣ сѫ правени за да обслужватъ притежателя имъ въ неговия подвиженъ животъ: тѣ сѫ снабдени съ приспособления за закачване на ремъкъ, който е висѣлъ или на седлото, или на самия поясъ. Това е една особеность, която срѣщаме у номадскитѣ народи и ако тя се е запазила и въ българскитѣ художествени издѣлия чакъ до IX в., то причината за това ще да е отъ чисто военъ характеръ.

До сега на разни мѣста въ Европа и Сибиръ сѫ открити много подобни съкровища, но находката отъ Надь Сентъ Миклошъ по своето естество не може да се сравни съ никое отъ тѣхъ. Тя се отличава и по формата на сѫдоветѣ.

Особено мѣсто заема нашето съкровище и по своята украса. Въ техническо отношение тя има това преимущество предъ украсата на другитѣ подобни съкровища, че покрай декоративното си назначение тя цели да изтъкне и материята, като се стреми да получи и пластиченъ блѣсъкъ на метала.

Украсата на сѫдоветѣ е два вида: орнаментна и фигурна. И дветѣ, обаче, принадлежатъ на единъ и сѫщи художественъ кръгъ, който можемъ да опредѣлимъ съ общото име турано-ирански. Орнаментната украса се състои отъ преплетени кръгове, дѫговиденъ меандъръ, зѫбчести мотиви и стилизирана растителность. Много по-важна и по-интересна е фигурната украса, която хвърля свѣтлина както върху военния битъ на българитѣ, така и върху тѣхнитѣ религиозно-митологични представи.

Най-важна въ това отношение е една кана съ четири медалиона, въ всѣки единъ отъ които има по една фигурна композиция. Въ първото поле е представенъ конникъ съ броня, който въ дѣсната си рѫка държи кѫсо копие съ знаме при върха, а въ лѣвата мъкне за косата единъ пленникъ. Освенъ живия трофей, конникътъ носи и една човѣшка глава, която е закачена на седлото. Че тукъ е възпроизведенъ единъ моментъ отъ реалния военъ битъ на българитѣ, въ това не може да има никакво съмнение (обр. 2).

Изображенията въ останалитѣ три медалиона на сѫщата кана спадатъ къмъ областьта на българската митология и свидетелствуватъ твърде ярко за богата източна фантазия. Въ единия отъ медалионитѣ виждаме какъ единъ грифонъ е нападналъ еленъ; въ другия е представенъ единъ ловецъ, който е възседналъ митологично животно и мѣри съ лѫкъ една пантера; въ третия имаме сѫщо митологична сцена: орелъ възнася въ небесата една женска фигура.

Украсата на останалитѣ сѫдове на съкровището е изпълнена въ сѫщия духъ и почти съ сѫщитѣ мотиви: езда на

митологични животни, борба на звѣрове, отдѣлни животински фигури или пъкъ елинистични жанрови сцени, които показватъ, че на българскитѣ златари не е била съвсемъ чужда античната култура.

Сѫщото смѣшение отъ два художествени елемента — ирански и гръцки — ние можемъ да констатираме и по личнитѣ накити. Въ единъ гробъ при с. Мадара се намѣриха презъ 1926 г. нѣколко златни предмета, които сѫ съставяли украсата на единъ отъ онѣзи тѣсни и обковани съ пулове български пояси, които ни сѫ известни и по други паметници. Мадарската находка се състои отъ прежка и езикъ на коланъ, две апликации за колана съ халчици по тѣхъ и др. дребни накити. Прежката е съвършено еднаква по форма съ прежкитѣ на канчетата отъ българското съкровище въ Виена, а украсата, която е изпълнена съ червена емайлова маса и зелено стъкло, ни сочи ирано-византийско влияние.

Рѫководната роля на старата източна традиция може да се констатира и въ произведенията на българската керамична индустрия, въпрѣки че тя е била въ пълна услуга на църквата. Останки отъ тази индустрия сѫ открити при разкопкитѣ на монастира Патлейна (Преславско), а напоследъкъ и около една новооткрита църква при стария Преславъ. Това сѫ прочутитѣ керамични плочи, които сѫ покривали известни части отъ църковнитѣ стени и отъ съчетанието на които сѫ се образували светителски фигури или орнаментни композиции. Не сѫ нуждни специални познания по историята на византийското изкуство, за да схванемъ още отъ първия погледъ, че тази стенна украса нѣма нищо общо съ цариградската техника и византийския стилъ. Напротивъ, тя представя само отражение на една стара иранска традиция, която е достигнала до насъ по неизвестенъ за сега пѫть. Тя може да е стара, донесена тукъ отъ прабългаритѣ, може да е и спѫтница на другитѣ християнски форми, идещи направо отъ предна Азия, но въ никой случай тя не е случайно или чуждо явление въ Преславъ. Нѣщо повече, извънредно голѣмото количество фрагменти и въ дветѣ преславски църкви показва, че тази керамика е работена нѣкѫде наблизо въ околностьта и то отъ български майстори, защото по много отъ фрагментитѣ личатъ славянски букви и цѣли славянски думи. Редомъ съ кирилскитѣ има изписани и глаголически букви, а това показва, че керамиката произхожда отъ IX или най-късно отъ X в., когато въ сев.-изт. България глаголицата все още се е помнѣла.

Преславската керамична работилница е произвеждала два вида издѣлия: 1) плочки и изпѫкнали кѫсове за облицовка на стенитѣ и корнизитѣ отвънъ и 2) сѫдове и малки иконки за носене. И двата вида издѣлия сѫ особено важни поради тѣхната фигурна или орнаментна украса, която макаръ и запазена съвсемъ фрагментарно, все пакъ не може да скрие

факта, че презъ IX и X в. българскитѣ живописци сж се въодушевлявали не само отъ византийски, но и отъ специфично преднюазиятски образци.

Източната техника и стилъ могатъ да се констатиратъ при най-сжществената керамична находка — бюстовия образъ на единъ светецъ, който се смѣта отъ мнозина за св. Теодоръ (обр. 3). Обаче аскетичния типъ на лицето, дългата заострена брада, кроткиятъ и благъ изразъ на очитѣ, — всичко това показва, че нашиятъ художникъ е далечъ отъ войнствения и суровъ типъ на св. Теодоръ въ цариградското и официалното изкуство. Вмѣсто това ние виждаме единъ светецъ представенъ съобразно съ сироегипетския монашески идеалъ повече като отшелникъ, отколкото като войникъ. За влиянието на сироегипетски образци говорятъ и топлитѣ кафявопурпурни тонове, които характеризиратъ това изкуство презъ VII—IX в.

Приблизително къмъ сжщия художественъ кржгъ сочатъ и мотивитѣ на чисто декоративнитѣ кжсове, които сж покривали стенни плоскости или кржгли корнизи. По тѣхъ сж изписани съ топли жълто-кафяви или убити сини и зелени тонове върху кремавъ фонъ предимно растителни мотиви въ стилъ и композиции, които напомнятъ твърде много египетски и персийски образци. Нѣкои отъ тѣхъ намираме дори и въ варварското изкуство, дето тѣ сж вмъкнати отъ сжщия художественъ кржгъ, отдето сж ги възприели и българитѣ.

Намѣренитѣ до сега керамични фрагменти ни откриватъ едно сравнително голѣмо разнообразие на мотивитѣ. Съ своитѣ изящни композиции и съ приятнитѣ си тонове тѣзи единствени по рода си плочки сж произвеждали чудесенъ декоративенъ ефектъ върху иначе простата и неразчислена външность на църковнитѣ стени. Навѣрно тъкмо за тѣзи плочки е мислилъ и Иоанъ Екзархъ, когато е пишелъ въ своя Шестодневъ, че преславскитѣ църкви сж украсени отвънъ съ камъкъ, дърво и *бои*.

* * *

Съ течение на времето християнството проникнало по-дълбоко срѣдъ народнитѣ маси и успѣло да ангажира за себе си голѣма часть отъ творческитѣ сили на народа. Цѣлото изкуство и специално онѣзи художествени занаяти, които не сж работѣли за лични нужди, се поставяли въ пълна услуга на църквата. Като новъ държавенъ институтъ, последната следвала традициитѣ на Византия и се стремѣла да обхване цѣлия културенъ и духовенъ животъ на народа. Нейнитѣ представители, напрѣгали всички сили, за да я направятъ по-великолепна и по-достойна за възвишеното й предназначение. И ако на външностьта на църковната сграда всѣкога се е гледало като на второстепенно нѣщо, то толкова по-голѣмо внимание се е

обръщало на нейната вжтрешность. Тукъ се е приложила художествената архитектурна идея, тукъ живописецътъ е изписвалъ съ особена любовь и вдъхновение светителски образи и сцени отъ живота на Христа, а онова, което не е могло да се изрази чрезъ архитектура и живопись, е трѣбвало да бжде постигнато чрезъ художественитѣ занаяти. Вратитѣ на църквата, иконостасътъ, който отдѣля олтара отъ богомолцитѣ, всички богослужебни утвари, — съсжди и тъкани —, всичко това сж произведения на тази индустрия.

Но за съжаление ние не притежаваме за сега никакви паметници отъ дворцовата и църковната художествена промишленость презъ епохата на първото българско царство и по-късно, презъ византийското робство. Съвременници на царь Симеона, една отъ най-крупнитѣ политически и културни личности презъ тази епоха, само описватъ съ възторгъ великолепието и блѣсъка на неговия дворецъ, богатитѣ одежди и накититѣ на хората около него. Отъ Симеоновитѣ дворци и църкви сж останали само единични, архитектурни фрагменти и полуразрушени паметници на декоративна пластика, но все пакъ историята на по-късното българско изкуство, което трѣбва да се счита като органическо продължение на официалното изкуство презъ времето на Бориса, Симеона, Петра и Самуила, ни подсказва въ какъвъ видъ трѣбва да си представяме пропадналитѣ презъ византийското робство художествени паметници. Запазенитѣ произведения на тѣзи по-късни занаяти образуватъ три голѣми групи: *рѣзба на дърво, торевтика (златоковачество)* и *везба на платъ.*

*

Самата рѣзба на дърво въ сжщность не е българско изобретение. Тя води началото си още отъ най-стари времена и е била еднакво известна както на културнитѣ народи около Срѣдиземно море, така и на севернитѣ варвари. Въ IV в. сл. Хр. тя започва да се настанява въ сироегипетскитѣ храмове като сжщественъ декоративенъ елементъ и отъ тамъ минава, заедно съ разпространението на християнството, въ по-далечни страни. Пренесена на българска почва, рѣзбата заживѣла и тукъ самостоенъ животъ, отразявайки въ себе си всички самобитни или създадени подъ чуждо влияние прояви на народния бить и творчество. Тя била предназначена да служи преди всичко на декоративни цели и затова нейнитѣ мотиви е трѣбвало да се развиватъ до известна степень успоредно съ останалата българска орнаментика. За съжаление, ние не можемъ да проследимъ това успоредно развитие до най-дълбока старина, защото материалътъ, на който е била работена рѣзбата, е отъ само себе си нетраенъ и изложенъ на разрушение. Най-старитѣ паметници на това изкуство у насъ не отиватъ по-далече отъ XIV—XV в., епоха, въ която източнитѣ влияния

на Балкана бѣха парирали влиянието на византийската орнаментика. На прочутитѣ рѣзбарски врати отъ XIV в. въ Рилския монастиръ (обр. 4) и по трона на севастократоръ Хрельо, работенъ въ сѫщия стилъ и може би отъ сѫщия майсторъ, предишната стилизувана растителна орнаментика е отстѫпила мѣсто на геометрична плетеница, комбинирана съ плоскостно трактовани звѣринни мотиви. Плетеницата е използувана и като мотивъ за запълване на цѣли плоскости и се отличава съ своя сухъ и металенъ характеръ. Още по-напредъ въ геометризирането на мотивитѣ сѫ отишли следващитѣ по време два паметника отъ Слепчанския монастиръ при Битоля (обр. 5), дето плетеницата образува пъстра мрежа отъ ѫгловати и заокрѫглени геометрични фигури, каквито не рѣдко срѣщаме въ сѫщото време и въ книжната орнаментика. Не липсватъ и тукъ фигурнитѣ и звѣринни мотиви (образи на светци, дракони, лъвове), но разликата между зооморфичнитѣ типове на рѫкописитѣ презъ XI—XIII в. и тѣзи звѣринни типове се заключава въ това сѫществено обстоятелство, че последнитѣ не се свързватъ органически съ плетеницата, а се разполагатъ на отдѣлни площадки, като самостойни мотиви, които разнообразяватъ безкрайнитѣ геометрични фигури на общия орнаментъ.

Вънъ отъ посоченитѣ и подобни на тѣхъ паметници, българската рѣзба, а заедно съ това и всичкото умѣние и вкусъ на майсторитѣ се съсрѣдоточаватъ върху иконостаса на църквата, чиято поява въ тоя видъ, въ какъвто го намираме и днесъ, се отнася къмъ XV или най-късно къмъ XVI в., когато вѫтрешната украса на църквитѣ е била едничкия позволенъ разкошъ на поробения българинъ. Загубила своята политическа свобода въ края на XIV в., България се лиши и отъ царствено или болярско покровителство на нейнитѣ църкви. Новитѣ владѣтели забраниха да се издигатъ стройни и монументални църкви, и затова българската архитектура започва да се изражда въ съвсемъ незначителни, полуподземни постройки, които не трѣбвало да дразнятъ религиозното чувство на правовѣрния турчинъ. Стѣснена и обидена по такъвъ начинъ, българската творческа мощь е трѣбвало да се ограничи само съ украсата на вѫтрешностьта, дето тя наистина е достигнала едно сравнително великолепие и блѣсъкъ като компенсация за бедната и незначителна вънкашность. Скромнитѣ и прости иконостаси на най-старитѣ църкви, какъвто е, напримѣръ, иконостасътъ на Погановския монастиръ, (отъ 1620 г.), спазватъ все още архитектоничния типъ на старитѣ каменни олтарни прегради съ тѣхното разчленение на преградни плочи, междустълпия и хоризонталенъ архитравъ*), но къмъ тѣхъ се прибавя вече и фризъ отъ малки арки, въ които сѫ помѣстени

*) Хоризонтална греда, която свързва колонитѣ отгоре.

образитѣ на Христосъ, Богородица, Иоанъ Предтеча и апостолитѣ (въ композицията „Деисисъ“ — Моление). Иконостасътъ на църквата Св. Св. Петъръ и Павелъ въ Търново дава повече мѣсто на новитѣ елементи: нѣкогашниятъ каменъ архитравъ приема ролята на орнаментенъ фризъ, който служи като база на малки арки, поставени вече въ два етажа. Отъ тукъ нататъкъ архитектоничната еволюция върви бързо, за да се достигне въ първата половина на XIX в. до една фантастична и сложна фасадна преграда (обр. 6) съ основни парапети, богата иконна аркада и нѣколко различно профилувани корнизи и фризове, увѣнчани, най-после, съ разкошна корона като основа на голѣмия кръстъ на Разпятието. Като се изключатъ междустълпията, които образуватъ нѣщо като прозорци съ иконни образи въ тѣхъ, всички останали конструктивни части на иконостаса се покриватъ съ рѣзба, отначало все още плоска, несигурна въ своята техника, но по-късно трактована вече съ смѣлъ замахъ, съ дълбоко врѣзване или подрѣзване въ ажуръ, а заедно съ това и въ една относителна пластичность. Що се отнася до орнаментнитѣ мотиви, то тѣ сжщо не стоятъ безъ развитие. Разклатена отъ влиянието на западни вѣяния, старата плетеница все още се задържа, но взема вече развлѣченъ и неопредѣленъ характеръ, въпрѣки че се чувствува въ нея геометричностьта и сухостьта на арабеската. Царскитѣ двери на иконостаса въ църквата Св. Петка въ Търново наподобяватъ по своята орнаментика на Слепчанскитѣ врати (обр. 5) и на ржкописнитѣ заставки презъ XVI—XVII в. По царскитѣ двери на иконостаса въ Христовата църква въ с. Арбанаси плетеницата е взела видъ на плоскостна мрежа отъ преплетени геометрични фигури и палметни конфигурации и носи характеръ на типична арабеска (обр. 7), а въ царскитѣ двери отъ с. Боженица (обр. 8) къмъ решетковата плетка сж прибавени и растителни мотиви, които постепено надделяватъ и замѣстватъ плетеницата. Въ това отношение не малъкъ дѣлъ иматъ и старитѣ традиции на византийската орнаментика, която, въпрѣки широкото разпространение на арабескния стилъ въ орнаментиката, все ще да се е държала въ известни пунктове, за да изпжкне презъ XVII в. въ такова изящно произведение, каквото представятъ едни втори царски двери отъ Арбанаси (обр. 9).

Но съ тѣзи украсителни мотиви не се изчерпва творческата фантазия на българскитѣ рѣзбари. Тъкмо въ най-критичната епоха за националното съзнание, когато българскиятъ народъ, забравилъ подъ политическия гнетъ своитѣ исторически традиции, рискуваше да загуби подъ натиска на гръцката идея за панелинизъмъ своя езикъ и своята народность, изкуството не е спрѣло своя ходъ. Въ противоположность на общото духовно състояние рѣзбарскиятъ занаятъ продължа-

валъ да се развива, за да достигне въ началото на XIX в. своя пъленъ разцвѣтъ. Презъ тази епоха българскитѣ рѣзбари добиватъ по техника и по способность да създаватъ и комбиниратъ орнаментнитѣ мотиви такава виртуозность, каквато никога по-рано не сж имали и въ която тѣ оставатъ ненадминати. Влиянието на западното изкуство не е могло да бжде избѣгнато, но то не намѣрило приложение въ архитектура, вжтрешна щукова орнаментика и мебели, а по необходимость само въ църквата. Този успѣхъ се дължи само на упорита и продължителна работа въ кржга на нѣколко поколѣния, които, групирани около отдѣлни центрове, се обособяватъ въ началото на миналия вѣкъ въ рѣзбарски школи, за да създадатъ изящни произведения. По-забележителни отъ тѣзи школи сж *дебърската* и *самоковската*.

Дебърската рѣзбарска школа, начело на която презъ двадесеттѣ години на XIX в. стоятъ майсторитѣ Петъръ, Макарий и Марко, ни е оставила множество рѣзбарски паметници, между които на първо мѣсто трѣбва да се изтъкнатъ иконостаситѣ на църквитѣ въ Бигорския монастиръ Св. Иоанъ, на църквата Св. Спасъ въ Скопие (отъ 1824) и св. Богородица въ Т.-Пазарджикъ (1832). Основнитѣ мотиви на орнаментиката по тѣзи иконостаси се явяватъ почти независими отъ старата плетеница и арабескнитѣ плетения на растителни елементи, които характеризираха по-старата рѣзба. На мѣстото на последнитѣ изникватъ предимно растителни комбинации, основнитѣ елементи на които произхождатъ отъ два различни полюса. Тукъ се срѣщатъ турско-персийски и западни следренесансни вѣяния, които се съчетаватъ въ своеобразни композиции. Последнитѣ никога не уморяватъ окото на зрителя съ своето разнообразие, строгъ вкусъ, тънко изящество и умѣние, — качества, каквито човѣкъ никога не би могълъ да подозира у простия, грубъ рѣзбарь. Западниятъ акантъ се вие въ вълнисти разводи или пъкъ, стилизиранъ и удълженъ въ лентова форма, той образува хералдични конфигурации като рамка на други орнаментни мотиви. Цвѣтови фигурки въ натуралистиченъ видъ се преплитатъ или изхождатъ отъ аканта, за да направятъ композицията още по-богата, по-пълна и живописно-ефектна. Но това, което най-много отличава произведенията на дебърската рѣзбарска школа, е нейната особена любовь къмъ човѣшка и животинска фигура. Въ това отношение дебърскитѣ иконостаси напомнятъ твърде много на еленистичнитѣ декоративни композиции, дето, както и у насъ, изобретателностьта на художника въ съчетанието на фигури съ растителенъ мотивъ, въ подбора на сюжетитѣ и композицията е неизчерпаема. Отдѣлната, единичната фигура е рѣдка, но за това пъкъ дебърскитѣ иконостаси изобилствуватъ съ идилични сцени изъ свѣтския животъ и цѣли исторически композиции на вехтозаветни и новозаветни събития. (обр. 10).

на общия духъ, който вѣе отъ цѣлия орнаментенъ комплексъ сж подчинени и животинскитѣ фигури. Чудовищното и фантастичното е по-слабо застжпено, отдѣлнитѣ животни, които се срѣщатъ съчетани съ растителность, сж трактовани много по-натуралистично и въ правдива постановка, която много често достига до идиличность.

Самоковската рѣзбарска школа, чийто разцвѣтъ се отнася сжщо къмъ първата половина на миналия вѣкъ, ни е оставила своитѣ отлични произведения въ Самоковъ (църквата св. Богородица) и главно въ Рилския монастиръ. По своитѣ основни задачи тази школа стои твърде близко до дебърската, но по стилистично изпълнение и подборъ на мотивитѣ могатъ да се констатиратъ сжществени отклонения, които сочатъ къмъ единъ много по-изтънченъ и дори школуванъ вкусъ у майсторитѣ. Противно на дебърската, самоковската школа черпи своитѣ мотиви повече отъ изтокъ, отколкото отъ западъ. Ренесанснитѣ и барокови акантни фигури сж замѣнени съ лозови клончета, розови храсти въ натуралистиченъ видъ и всевъзможни други цвѣтя, които или влизатъ като отдѣлни елементи въ състава на сложни орнаментни композиции, или пъкъ сжществуватъ сами за себе си, образувайки канделабри по колонкитѣ и фризове отъ отдѣлни, симетрично разположени мотиви. Може би все на сжщитѣ източни традиции се дължи и ограничената употрѣба на човѣшката фигура въ самоковската рѣзба. Така характернитѣ битови и религиозни композиции въ дебърската школа сж намалени тукъ до единични ангелски фигури, но затова пъкъ най-широкъ приемъ сж намѣрили звѣриннитѣ мотиви, чиито фантастични и чудовищни тѣла, поставени въ строго симетрични и хералдични положения, внасятъ особена живость въ общата орнаментика (обр. 11).

Направениятъ до тукъ бѣгълъ прегледъ на българската рѣзба е съвсемъ недостатъченъ за да получимъ изчерпателна историко-художествена преценка на всички достигнали до насъ паметници отъ тоя родъ. Но грубитѣ черти, съ които набелязахъ характера на рѣзбарското изкуство у насъ отъ XIV в. насамъ, позволяватъ да си съставимъ приблизително ясна представа и за неговото творческо развитие. Заедно съ напредъка и усложнението на иконостасната архитектоника върви и еволюцията на орнаментнитѣ мотиви. Геометричната плетка на Хрельовия тронъ, на рилскитѣ и слепчанскитѣ врати, която трѣбва да предполагаме и въ съвременнитѣ имъ иконостаси, ако въобще е имало тогава такива, ние намираме въ по-къснитѣ паметници въ стадий на разложение, въ което се чувствува борбата на старото време съ новия декоративенъ стремежъ. Тази борба се води дълги вѣкове, презъ които надмощието клони ту къмъ едната, ту къмъ другата страна. Влиянията се кръстосватъ и съчетаватъ, за да създатъ про-

изведения като царскитѣ двери ота Боженица, Арбанаси и др. Най-после новото време надделява. Плетеницата и византийската орнаментика изчезватъ, а на тѣхно мѣсто се настаняватъ въ рѣзбарскитѣ школи нови мотиви: западни въ дебърската и чисто източни въ самоковската. Но независимо отъ тѣхния произходъ и характеръ, всички тѣзи мотиви се подлагатъ на мѣстна обработка, допълватъ се съ нови и отъ така създадения огроменъ запасъ отъ художествени форми сж се ползували ония даровити художници отъ споменатитѣ две школи, които създали истински произведения на изкуството, ненадминати въ тази область. Значението на тѣзи произведения изпжква още по-силно като វземемъ подъ внимание и условията, при които тѣ сж били създавани. Не трѣбва да се забравя, именно, че коренитѣ на българскитѣ рѣзбарски школи се простиратъ въ едно минало на духовенъ упадъкъ и политически гнетъ и че предцитѣ на последнитѣ дебърски и самоковски рѣзбари сж начеnали своето дѣло при сжщитѣ неблагоприятни условия, при каквито сж го довършили тѣхнитѣ потомци.

Но истинското достойнство на българската рѣзба не се заключава само въ изящния подборъ и художественото използуване на огромния запасъ отъ орнаменти. Красотата на българската рѣзба се състои въ общия декоративенъ ефектъ, който нашитѣ рѣзбари съумѣли да постигнатъ съ даденитѣ срѣдства. Тѣ умѣятъ да си служатъ съ орнамента безъ да го подчиняватъ на архитектониката на иконостаса. Тѣхната цель не е да подчертаятъ конструктивнитѣ елементи на предмета, що се украсява, а да покриятъ всички негови плоскости съ орнаментъ. Съобразно съ това и рѣзбарската орнаментика, независимо отъ детайлната техника, добива характеръ на плоскостна декоративна композиция, която преследва повече колористиченъ, отколкото пластиченъ ефектъ: на тъменъ, равенъ фонъ се откроява плоскостна орнаментика, която се издига контрастно надъ фона само благодарение на свѣтлината отъ релиефа. Въ по-старитѣ паметници тази контрастность е засилена още повече чрезъ изкуствено затъмняване на фона съ тъмно-синя или тъмно-червена краска, която придава на златно боядисания релиефъ още по-силенъ колористиченъ и свѣтлиненъ ефектъ. Но и самиятъ релиефъ не е лишенъ съвсемъ отъ пластичната игра на свѣтлосѣнката. Жлебътъ по срѣдата на плетеничнитѣ ленти въ Хрельовия тронъ, въ рилскитѣ и слепчанскитѣ църковни врати, въ арабескнитѣ царски двери отъ Арбанаси и др. служи по-скоро на пластични, отколкото на чисто орнаментни цѣли. По-късно презъ XVI—XVII в., когато растителната орнаментика смѣнила плетеницата, този начинъ на рѣзба се оказва непрактиченъ за новитѣ мотиви. Прорѣзанитѣ съ жлебъ ленти на плетеницата се замѣняватъ съ релиефъ въ коса рѣзба,

чрезъ която се постига по-голѣмъ свѣтлиненъ ефектъ, а още по-късно нашитѣ рѣзбари достигатъ въ това отношение съвършенство като започватъ да подрѣзватъ и самия релиефъ. Последната техника е характерна за двѣтѣ рѣзбарски школи отъ началото на XIX в., които отиватъ дори до тамъ, че подъ влиянието на западната орнаментика, тѣ, натурализирайки своитѣ мотиви, започватъ да противопоставятъ на стария колористиченъ ефектъ на рѣзбата високъ и пластиченъ релиефъ, издигнатъ надъ тъменъ фонъ.

*

Рѣзбата като декоративно изкуство добива и твърде широка свѣтска приложба. Тя се явява като едно отъ найсъществениѣ срѣдства при украсата на жилищата, дето, както и при църквитѣ, тя е принудена да се крие отъ погледа на чужденеца. На скромната вънкашность на кѫщата, наследена още отъ най-стари времена и наложена отъ многостранни политически причини презъ турското робство, българинътъ е противопоставялъ уютната обстановка на вѫтрешностьта, която въ сѫщность заедно съ неговото семейство е съставяла неговия домашенъ миръ. Наплашенъ отъ несигурностьта на улицата, пазарището и полето, само тукъ той се е чувствувалъ въ едно сравнително по-спокойно положение. Домашниятъ крѫгъ съ неговия патриархаленъ битъ, близкитѣ роднински връзки и традиционнитѣ култови обреди, — това сѫ били единичката утѣха, радость и общественъ животъ и само тукъ българинътъ е могълъ да даде просторъ на найинтимното на своята душа въ всички нейни прояви. Естествено е, че при такива условия и художественото творчество, архитектурно и декоративно, е трѣбвало да се прикрие отъ завоевателя като се ограничи само въ вѫтрешностьта на жилището. Гледайки малкитѣ, скромни, почти безъ прозорци къмъ улицата, кѫщи въ българскитѣ балкански и македонски градове, човѣкъ никога не би допустналъ, че въ тѣхъ се крие такова голѣмо богатство отъ изящно съчетани мотиви, размѣстени по таванитѣ, вратитѣ и дулапитѣ на стаитѣ. Изъ България и Македония сѫ запазени стотици такива паметници на орнаментна рѣзба, но никой отъ тѣхъ не отива по-далече отъ XVII—XVIII в. При все това тѣ сѫ толкова поинтересни, защото ни откриватъ единъ съвсемъ новъ, независимъ отъ църквата, характеръ.

Канонизиранитѣ отъ вѣковната традиция и осветени отъ самото имъ предназначение орнаменти на църковната рѣзба сѫ оставали изключително достояние на църквата дори до най-ново време. Свещената орнаментика не е престѫпила прага на божия храмъ, за да се настани въ свѣтското жилище и последното е трѣбвало въ търсенето на художествени форми да тръгне по съвсемъ противоположенъ на църквата пѫть. И наистина, до-

като иконостаситѣ отъ XVIII и XIX в. изобилствуватъ отъ западни и източни мотиви, комбинирани и изработени въ композиции, които целятъ отъ една страна пъстрота, а отъ друга — смѣло замисленъ декоративенъ ефектъ, свѣтската рѣзба презъ сжщата епоха се отличава съ своя съвършено плоскостенъ характеръ, съ типични персийско — османски орнаментни мотиви, съ еднообразие, геометричность и абсолютна симетрия. Вратитѣ на джамията на Османъ Пазвантоолу въ Видинъ, построена въ края на XVIII в., представятъ едно типично произведение на тая нецърковна рѣзба, която се срѣща и въ частнитѣ жилища и началото на която трѣбва да се търси именно въ подобни произведения. Орнаментиката на тия врати се състои изключително отъ растителни мотиви, построени въ форма на канделабъръ за бордюритѣ и въ вълнистъ разводъ за срѣднитѣ плоскости. Розеткитѣ и палметитѣ сж двата най-сжществени елемента на тази орнаментика. Тѣ се срѣщатъ и въ църковната рѣзба, но тамъ тѣ никога не се трактоватъ съ такъвъ типиченъ арабескенъ вкусъ, въ безкрайно повторение и геометричность въ общата концепция. Вълнистиятъ разводъ, който въ старата орнаментика се употрѣбява изключително като бордюренъ мотивъ, въ вратитѣ на Пазвантоолу е използуванъ за запълване на плоскости въ праволинейни редове, а това обстоятелство показва най-добре, че художественитѣ задачи, които си е поставилъ тукъ рѣзбарьтъ, стоятъ твърде далечъ отъ тѣзи на тогавашната църковна рѣзба. Ограниченостьта на орнаментнитѣ мотиви, схемата на композицията и, най-после, изпълнението на самата рѣзба почиватъ на други художествени вкусове, които, благодарение на вѣрското различие, не сж могли да престжпятъ въ буйна струя прага на църквата.

Подобни декоративни задачи лежатъ и въ основата на орнаментиката по преградата на галерията въ сжщата джамия, но стремежътъ къмъ общи геометрични композиции тукъ е надделѣлъ дотолкова много, че на растителнитѣ орнаменти е опредѣлена твърде скромната роля да служатъ изключително като запълнение на подчинени плоскости (обр. 12).

Обр. 14, който представя единъ кжтъ отъ една кжща въ Арбанаси и единъ детайлъ отъ таванска композиция, може да ни даде достатъчно ясна представа за характера и стила на това забележително „домашно изкуство". И вратата, и тавана съ своето геометрично и праволинейно раздробяване на плоскоститѣ ни напомнятъ твърде много за общата декоративна схема на Пазвантовата преграда.

Сжщиятъ изтънченъ вкусъ може да се констатира и при внимателното наблюдение на коя и да е таванска орнаментика. На последната, която има да се справя съ една обширна квадратна или правожгълна плоскость, е наложена по-трудна задача, която е умѣло разрешена съ арабескни срѣдства.

Това се вижда особено добре на приведения таванъ (обр. 14), дето еднообразието на обширната плоскость е избѣгнато съ силно подчертани и косо поставени геометрични конфигурации, зжбчати и др. мотиви, — всички разположени около единъ централенъ квадратъ, запълненъ съ искустно стилизиранъ образъ на лжчистото слънце.

Въ връзка съ орнаментната рѣзба на църквитѣ и жилищата трѣбва да спомена още за единъ малко известенъ клонъ на това изкуство, който се е култивиралъ извънредно много въ монастиритѣ. Това е дребната рѣзба на кипарисово или липово дърво за икони и настолни или гръдни кръстове, забележителна не толкова по своитѣ художествени достоинства, — които все пакъ не могатъ да се отрекатъ, — колкото по миниатюрното изпълнение на релефитѣ и кржглопластичнитѣ фигури на цѣли иконографски композиции. Двѣтѣ лица на малки кръстове, или кржгли иконки (обр. 15), не по-голѣми отъ 8—10 см., се раздѣлятъ на четвъртити или кржгли полета, въ всѣко едно отъ които се изрѣзва извънредно тънко цѣла композиция съ дълбокъ ажуренъ фонъ, който се използува понѣкога и за фонъ на задната страна на кръста или иконостаса. Сценитѣ се композиратъ въ духа на мѣстната общоприета иконография, фигуритѣ се разполагатъ свободно и правдиво въ дълбочина и поразяватъ съ своята точность по отношение на пропорция и подробно изпълнение.

*

Не по-малко развита и разпространена е била и българската торевтика. Както въ другитѣ области на изкуството, така и тукъ християнството откри ново поле за работа и съ това торевтиката доби не само силенъ тласъкъ за творба, но и поругъ характеръ. Освенъ за домашна и лична употрѣба, сега тя имаше да твори произведения и за църквата. Последната стана нейна покровителка и вдъхновителка. Иконитѣ, богослужебнитѣ сжсжди и утвари, — всичко това е трѣбвало да бжде блѣскаво и художествено, за да отговаря отъ една страна на великолепната църковна живопись и рѣзба, а отъ друга— на светостьта на обреда, който се извършва чрезъ тѣзи утвари. Ето защо българското златарско изкуство се стреми презъ всичкото време на своето сжществувание да не отстжпва на византийското. Уседналиятъ политически животъ, новитѣ условия за културно творчество, просвѣтнитѣ влияния на Византия, новитѣ духовни и икономически нужди и, най-после, самото християнство изличиха отъ душата и фантазията на българина онѣзи художествени образи, съ които той се яви на Балкана и които го въодушевяваха до IX-X в. Сенть-Миклошкитѣ индо-ирански образи на източна фантазия и мистика отстжпватъ мѣсто на скромна орнаментика и на сурови, неподвижни светителски образи. Византия разруши до голѣма сте-

пень първитѣ, но тя даде и вторитѣ, готови и завършени, каквито нейното изкуство ги бѣше придобило въ дългъ исторически процесъ.

И тукъ намъ липсватъ най-ститѣ паметници, но ние можемъ да имаме представа за тѣхъ по съвременнитѣ творби на източното християнско изкуство, пръснати днесъ изъ разнитѣ музеи и частни сбирки. Нашитѣ най-стари екземпляри отъ златарското изкуство не отиватъ по-далечъ отъ XIII в., когато въобще започва и вториятъ периодъ на българското културно творчество. Обковитѣ на дветѣ икони „Благовѣщение" въ охридската църква св. Климентъ, които произхождатъ отъ XI в. и които отъ мнозина се смѣтатъ за български произведения, трѣбва да се отнесатъ къмъ византийското цариградско изкуство, тъй като тѣхната украса, — фигурна и орнаментна — е типично византийска и съ нищо не може да се докаже българскиятъ ѝ произходъ. Отъ това обаче не следва, че такава украса и подобна техника сж били непознати на българската торевтика. Прочутитѣ византийски емайлови произведения намиратъ подражание и въ България. Единъ златенъ енколпионъ отъ XIII в. въ Народния музей ни предава Б-ца Халкопратийска („Застжпница") въ високъ релиефъ. Изображението е помѣстено въ характерна геометрична рамка отъ преградъченъ емайлъ (émail cloisonné), а всичко това е поставено въ една касетка, на гърба на която е гравиранъ „процъвтѣлия" кръстъ, запълненъ съ емайлъ. Изпълнението на релиефа и техниката на самото емайлиране сочатъ на провинцияленъ майсторъ, който обаче е билъ запознатъ съ изящнитѣ произведения на Цариградъ отъ този родъ.

Много по-разпространена въ златарското изкуство е била техниката, която на тънки сребърни или златни плочи представя фигури или декоративни композиции чрезъ „коване". Най-стариятъ български паметникъ отъ този видъ е една позлатена обкова на икона (откжслечно запазена), намѣрена при разкопкитѣ на Трапезица въ Търново (обр. 16). Обковата произхожда отъ XIII в. и е характерна по своята орнаментика, която се отличава доста много отъ съвременната византийска украса на обковитѣ. Пластинкитѣ, съ които е била покрита иконата, сж набраздени съ мрежа отъ кóси, релиефни линии, които образуватъ малки ромбчета. Тази линейна геометрична мрежа е оживена съ малки лилиевидни цвѣтчета (fleur de lys), които не за пръвъ пжть се срѣщатъ въ българското изкуство. Мотивътъ е отъ западенъ произходъ, но билъ доста разпространенъ въ Гърция и България. Него ние намираме гравиранъ на пръстени, като украса по воениитѣ облѣкла въ фрескитѣ на Трапезица и пр. Главниятъ интересъ около тази иконна обкова се заключава, обаче, въ общия характеръ на цѣлия орнаментенъ комплексъ, Растителниятъ елементъ въ него е обезличенъ до хералдичната лилия, сложната розета и гъвкавия

разводъ на византийската орнаментика липсватъ съвсемъ, а вмѣсто това е издигната като доминиращъ елементъ геометричната праволинейна мрежа. Това обстоятелство е особено важно за историята на българската орнаментика, защото то ни открива у българитѣ още презъ XIII в. онази любовь къмъ геометрична плетка, която по-късно се разви до съвършенство въ рѣзбата, торевтиката и ржкописната украса.

Отъ XIV в. насамъ историята на орнаментиката въ златарското изкуство е почти еднаква съ тази на рѣзбата. Чувството за натурализъмъ въ орнамента изчезва напълно. Дори и стилизираната византийска растителность престава да се нрави на българитѣ. Вмѣсто всичко това тѣ започватъ да търсятъ нови форми за своитѣ декоративни композиции и намиратъ такива въ арабескнитѣ палметни и линейни мотиви, или пъкъ въ геометричната преплетена фигура — правожгълникъ, многожгълникъ и кржгъ или части отъ тѣхъ. Нѣколко икони отъ XIV в., запазени въ охридската църква св. Климентъ, една въ Бачковския монастиръ (обр. 17) и нѣколко отъ Месемврия, повечето отъ които сега въ Народния музей, могатъ да ни дадатъ пълна представа за тогавашната златарска орнаментика. Отдѣлнитѣ мотиви и арабескнитѣ съчетания и преплитания на тѣзи мотиви, които ние срѣщнахме по рѣзбарскитѣ паметници въ Рилския монастиръ, сж повторени тукъ едва ли не съ по-голѣма точность и виртуозность. Това сж арабескни композиции отъ геометрични фигури и геометризирана растителность, еднообразни и абстрактно сухи, но ритмични и изящни по техника и декоративенъ ефектъ. Релиефътъ е низъкъ, заобленъ, плоскостенъ, но често той се разнообразява отъ изпъкнали ажурни щитчета, каквито ние познаваме и отъ Рилскитѣ двери на севастократоръ Хрельо. Биха могли да се приведатъ много случаи, въ които златарскитѣ произведения ни откриватъ поразителни аналогии съ рѣзбата, но азъ ще се ограніча само да посоча на една отъ охридскитѣ икони — обковата на Б-ца Одигитрия, чиято чисто геометрична плетеница, суха и студена, е почти тъждествена съ преплетенитѣ фигури на слепчанскитѣ рѣзбарски двери. Но тази плетеница заслужава особено внимание не само поради обстоятелството, че я срѣщаме приложена на разнороденъ материялъ, но и по-това, че тя е единъ отъ основнитѣ мотиви, върху които се разви и усъвършенствува презъ XV и XVI в. българската орнаментика въ ржкописитѣ.

Искаме ли да проследимъ по-нататъшното развитие на тѣзи мотиви, ние трѣбва да си припомнимъ за сждбата на геометричната плетеница въ рѣзбата. И тукъ още къмъ края на XIV и началото на XV в. златоковачитѣ започватъ да забравятъ или, най-малко, преставатъ да се придържатъ о композиционнитѣ закони и правила, които владѣятъ въ старата геометрична плетка. Причинитѣ за това лежатъ, разбира се,

въ общото политическо и духовно състояние на народа, а не у самитѣ майстори. Като резултатъ отъ това се явява упадъкътъ и разложението на старитѣ декоративни композиции, които сега добиватъ разпуснатъ, неопредѣленъ характеръ — нѣщо като неправилна и безформена решетка отъ заплетени ленти. Много запазени отъ XV в. паметници ни показватъ нагледно това разложение, но най-добре се вижда то на едни сребърни корици отъ подвързия на евангелие, забележителни между другото и съ това, че на тѣхъ е представенъ образътъ на Св. Климентъ. При вида на този и подобни нему паметници ние неволно си спомняме за рѣзбарскитѣ произведения отъ сѫщата епоха и за лишенъ пѫть откриваме близкитѣ отношения, които сѫ сѫществували между тѣзи две области на българскитѣ художествени занаяти.

Декорацията, обаче, на иконитѣ и евангелскитѣ обкови не е била само орнаментна. На обковата отъ Трапезица, по охридскитѣ икони и евангелията ние намираме и светителски образи или цѣли сцени, които въ техническо и стилно отношение заслужаватъ особенъ интересъ. Характерно е да се отбележи стиловото противоречие, въ което се намиратъ найстаритѣ образи къмъ обкрѫжаващата ги орнаментна срѣда. Докато силата на последната, макаръ технически пластична, се състои въ колористичния ефектъ на свѣтлосѣнката, и ритмичната експресия на линията, образитѣ на светцитѣ си оставатъ напълно пластични низки или по-високи релиефи, които държатъ връзка съ хубавитѣ пластични произведения на византийската рѣзба на слонова кость отъ X до XIII в. На обковата отъ Трапезица, макаръ и зле запазена, все още личатъ правилни пропорции и точенъ рисунъкъ. Все въ пластиченъ духъ, но вече съ примѣси отъ живописни елементи сѫ образитѣ по охридскитѣ икони, а въ фигуритѣ на охридскитѣ корици, изпълнени въ релиефъ и гравюра се забелѣзва вече типична македонска работа отъ XIV—XV в. Отъ тукъ нататъкъ сѫ рѣдки паметници като обковата на Крупнишкото евангелие въ Рилския монастиръ (обр. 18), дето релиефитѣ сѫ изпълнени въ живописенъ маниеръ, безъ обаче да губятъ нѣщо отъ своята художественость. Човѣшката фигура приема ролята на второстепенъ елементъ въ торевтичната украса. Тя се третирала неохотно и то само при необходима нужда, а това довело до нейното пълно загрубяване презъ XVII и XVIII в.

Отъ началото на XVI в., когато въ България поутихнали политическитѣ бури и народътъ заживѣлъ по-спокоенъ икономически животъ, започватъ и новитѣ вѣяния въ изкуството. Традициитѣ на българското минало били вече забравени или пъкъ продължавали да живѣятъ на северъ отъ Дунава. Просвѣтно-културното дѣло било отслабнало до незначителни духовни прояви, а и Византия отдавна вече не сѫществувала като по

литическа и културна мощь, за да може да разпраща духовнитѣ си придобивки къмъ своитѣ съседи. За по-нататъшното развитие на българското изкуство наставатъ съвършено нови условия. Унищожението на Византия и покорението на България отъ турцитѣ свързаха българскитѣ земи непосрѣдствено съ източната култура на мусулманския свѣтъ. Новитѣ господари се настаниха между българитѣ съ свои готови художествени форми, които непрекъснато нахлуваха откъмъ Цариградъ. България стана пазаръ на източни стоки, а и българскитѣ търговци странствуваха съ своитѣ кервани изъ източнитѣ пазари и по такъвъ начинъ се запознаваха и усвояваха тамошнитѣ културни придобивки. Не по-малка роля играе въ тази епоха и католическиятъ западъ. Икономическитѣ сношения на българитѣ съ дубровчанитѣ и италиянцитѣ били започнати още отъ срѣднитѣ вѣкове. Иванъ Асень II имъ издава грамота за свободно търгуване изъ страната, а въ Търново и др. градове дълго време следъ падането на България подъ турцитѣ се запазили западни търговски колонии. Не ще съмнение, че покрай търговията съ Изтокъ, българскитѣ търговци презъ XVI и следващитѣ вѣкове сѫ поддържали живи икономически сношения и съ западнитѣ страни, дето се изнасяли българскитѣ сурови издѣлия и закупували готови западни произведения. Като знаемъ до каква висота достигна западния Ренесансъ презъ XV и XVI в., когато италиянскитѣ градове се изпълниха съ великолепни дворци и църкви, когато новия духъ на живота и изкуството бѣше проникналъ и въ най-бедната колиба и оставилъ своя отпечатъкъ върху архитектура, живопись, архитектурна украса и художествена индустрия, ние лесно можемъ да си представимъ очудването и възхищението на простичкитѣ български търговци въ тази срѣда. Чрезъ тѣхъ и покрай тѣхъ въ България проникватъ благотворнитѣ влияния на нови идеи и нови художествени форми, които, редомъ съ източнитѣ, даватъ отъ сега нататъкъ тонъ на българското изкуство, предимно на неговата орнаментика.

Характерътъ на тази орнаментика ни е познатъ вече отъ рѣзбата. Въ торевтиката тя е аналогична. Отъ тази епоха ние притежаваме повече произведения, между които и такива, които сѫ служили за извънцърковна употрѣба. За църквата продължаватъ да се изработватъ обкови на икони и на книги, мощехранителници и различни други съсѫди, почти всички украсени съ релиефни растителни мотиви въ западенъ стилъ: натуралистични акантови листа, хубави рози, плодове и пр., съчетани въ изящни композиции като декорация на плоскости.

Издѣлията на торевтиката, предназначени да служатъ за домашни и лични нужди носятъ повече източенъ характеръ. Изработватъ се разни домашни съсѫди: чинии, тасове, табли, кани, ибрици, медници и пр., голѣма часть отъ които и

до днесъ сж запазили своитѣ форми. Но тѣзи произведения се покриватъ не вече съ релиефни мотиви, а съ гравирани плоскостни арабески въ турско-персийски стилъ. И тукъ преобладава растителниятъ елементъ, но той се стилизира до неузнаваемость, преплита се единъ въ другъ, разклонява се за да образува отъ себе си нови палметни или фигурни конфигурации и така запълва цѣлата плоскость понѣкога въ неуловимо тънки форми. Между това трѣбва да се отбележи, че докато църковнитѣ утвари и обкови на икони или евангелия се задоволяватъ най-често само съ растението като орнаментъ, въ гравюритѣ на домашнитѣ съсжди много пжти се преплитатъ и животни, които носятъ сжщия плоскостенъ характеръ както и арабескнитѣ палмети.

Къмъ тази група издѣлия, макаръ и не свѣтски, спадатъ на първо мѣсто единъ сребъренъ кръстъ и две обкови на евангелия. Сребърниятъ кръстъ (обр. 19), който се пази въ Народния музей, е работенъ въ Чипровци презъ XVII в. (подставката е по-стара, но поставена по-късно). На едната страна на кръста е представено Разпятието, на другата — образътъ на Св. Николай, а наоколо кръстнитѣ рамена сж покрити изцѣло съ гравирани листовидни мотиви. Фонътъ на тази орнаментика е накованъ на малки крѫгчета. Това е една техника която се срѣща още въ старобългарското съкровище въ Виена, а и по-късно е била твърде много разпространена, тъй като чрезъ нея се е постигалъ отчасти колористичниятъ ефектъ на плоския релиефъ: на матовъ фонъ изпѫкватъ свѣтли мотиви, които въ нашия случай дължатъ твърде много и на естествения блѣсъкъ на метала. Подобни на този кръстъ произведения отъ Чипровци се намиратъ въ съкровищницата на Бачковския монастиръ, а ще се откриятъ може би и на много други мѣста, тъй като Чипровци е билъ на времето си забележителенъ златарски центъръ и неговитѣ издѣлия сж се разнасяли далечъ изъ българскитѣ земи.

Отъ споменатитѣ две обкови, работени въ сев.-изт. Македония сжщо презъ XVII в., едната се намира въ Рилския монастиръ, а другата, почти съвършено еднаква съ рилската, — въ Народния музей. Главната украса на тѣзи обкови се състои все още въ човѣшката фигура: въ срѣдата е представено на правоѫгълна пластинка Разпятие Христово въ съвсемъ старинна схема, а по ѫглитѣ на книгата сж прикрепени бюстовитѣ образи на евангелиститѣ. Тѣзи образи, както и фигуритѣ по Чипровския кръстъ, ни показватъ до какъвъ упадъкъ е достигнала човѣшката фигура въ българската торевтика презъ XVII в. За насъ, обаче, е много по-важна чисто орнаментната украса на тѣзи две обкови, която тукъ се явява като запълнителенъ елементъ между фигуритѣ. Гледайки тѣзи гравирани, безкрайно повтарящи се мотиви отъ листвени форми, ние не можемъ да не си спомнимъ сжщевременно арабескнитѣ плоскостни декорации, които въ нашия случай сж имали решително влияние.

Азъ не ще се спирамъ повече на множеството паметници, които сж ни останали отъ XVII—XVIII в. в. и които сж пръснати почти изъ всички по-голѣми монастирски и църковни съкровищници, но не може да се отмине мълкомъ и една група паметници, които представятъ за насъ особенъ интересъ, не толкова по своята форма и назначение, колкото по тѣхната украса. Това сж малки, разлати сребърни или медни тасове, които се срѣщатъ у насъ доста често, тъй като сж били употрѣбявани дори до срѣдата на миналия вѣкъ. Най-старитѣ отъ тѣзи тасове се отнасятъ къмъ XV—XVI в.в., а има намѣрени такива и заедно съ византийски монети отъ XII в. Родината на тѣзи издѣлия, сждейки по тѣхната форма и украса трѣбва да се търси пакъ въ ориента и то главно къмъ Персия, но още твърде рано тѣ били пренесени въ България, дето започнали да ги фабрикуватъ и за църковна употрѣба. Споредъ това украсата на тасоветѣ по съдържание бива двуяка: имаме тасове съ християнска и тасове съ източна, нехристиянска украса или поне такава, въ която не се забелязватъ християнски елементи. Църковнитѣ тасове се отличаватъ съ това, че на тѣхното дъно се срѣщатъ гравирани образи на светци, главно на Богородица и Св. Николай. Вжтрешностьта на тасоветѣ около дъното се украсява съ орнаменти, често пжти архитектонична композиция отъ радиално поставени къмъ дъното арки и растителность, изпълнени въ източенъ арабесkенъ стилъ и издигащи се на матовъ фонъ. Вънкашностьта на тасоветѣ остава обикновено неукрасена Втората група тасове сж подобни на първитѣ, но вмѣсто светителски образъ на дъното, тукъ се явява пластична бронзова фигурка на лежащъ еленъ, чиято глава може да се върти около отвесната ось на шията. Има обаче случаи, когато фигурата на елена е гравирана или изпълнена въ релиефъ, а понѣкога вмѣсто еленъ на дъното е представено фантастично животно. Украсата на вжтрешнитѣ стени около дъното бива аналогична съ тази на „църковнитѣ“ тасове, но се различава и сжществено отъ нея по това, че тукъ се явяватъ човѣшки и животински фигури като главни елемети на декорацията. Останалото — геометрични фигури, архитектурни композиции и растителность, е подчинено на тѣзи елементи, по отношение на които то изпълнява ролята на рамка, дѣление и запълнение на праздни плоскости. Човѣшката фигура се използува за жанрови сцени: ловъ, война, танцъ, свирене на разни инструменти, но по изпълнение тя страда отъ общия недостатъкъ на епохата. Много по-голѣмо мѣсто се отдѣля на животното: представятъ се птици (орли, щъркели и пр.), кучета, лисици, змии, зайци, а веднажъ срѣщаме дори и фантастичната птица сирена (птица съ женска глава, която пѣе много хубаво). Всички животни сж въ движение, въ разнообразни пози и се заграждатъ съ кржгове, така че около дъното се образува редъ отъ кржгове съ по едно животно

въ тѣхъ. Явно е, че тази декорация води своето начало отъ ориента, дето тя е била въ употрѣба още отъ най-стари времена. Относително нейното изпълнение може и тукъ да се каже, че колкото повече тасоветѣ се отдалечаватъ отъ старината, толкова повече загрубява и се изражда тѣхната украса.

Такава е била, както видѣхме, общата участь на българската торевтика: почти никаква еволюция въ формата, а въ украсата, била тя кована или гравирана, по-късницѣ вѣкове донесоха само загрубяване и художествено безвкусие. Причинитѣ за това лежатъ сигурно въ западноевропейската фабрична индустрия, произведенията на която достигали до Балкана и се указвали не само по-ефтини, но и достатъчно пригодни да задоволятъ простичкитѣ вкусове на широката българска маса.

Но това, което по отношение на кованитѣ и гравирани издѣлия българската торевтика презъ турското робство не могла да развие напълно, за да го направи истинско национално достояние и изразъ на народната художествена мощь, българинътъ го е достигналъ въ друга една область на този занаятъ. Това сж забележителнитѣ филигранни издѣлия на охридскитѣ и чипровскитѣ майстори, чиито потомци работятъ дори и до днесъ неуловимо тънки произведения за църковна и свѣтска служба. Отначало като сромна рамка на фигурни изображения, филигранната техника постепенно завладѣва цѣлитѣ плоскости на сждове, икони, кръстове, мощехранителници и пр., за да ги покрие съ една мрежа отъ тънъкъ златенъ или сребъренъ телъ, който се залѣпва къмъ стенитѣ на съсжда и се вие въ всички направления, образувайки цвѣтчета съ разнообразни форми и валути, измѣшени съ дребни зрънца (обр. 13). Често пжти филигранътъ се освобождава отъ своята подложка (стенитѣ на съсжда) и самъ образува ажурни плоскости, които се виятъ и пречупватъ за да образуватъ желанитѣ форми. Така сж направени цѣли табли, кошнички за кандила и пр.

Въ тази область българскиятъ златарски занаятъ достига презъ XVII—XVIII в. в., та дори и презъ XIX в., такова съвършенство на техника и растителна орнаметика, които по нищо не отстжпватъ на рѣзбата презъ сжщата епоха. Тънки, фини форми, изящно преплетени нежни мотиви, съчетани съ разноцвѣтни благородни камъни или стъкла, -- това сж тритѣ елементи, които придаватъ особена красота на декорирания предметъ. Всичко се слива въ една обща хармония, която само увеличителното стъкло или продължително взиране, — сжщо както при рѣзбарскитѣ иконостаси, — може да разчлени на основнитѣ й тонове, всѣки единъ отъ които си има своя собствена красота и свой собственъ животъ, подкрепенъ и засиленъ преди всичко отъ живописната игра на свѣтлина и сѣнка.

Тѣсно свързани съ филигранната техника се явяватъ и

българскитѣ накитни предмети. Най-старитѣ известни за сега екземпляри произхождатъ отъ XIII—XIV в. в. и сж интересни между другото и по това, че ни показватъ колко консервативно е било българското златарско изкуство по отношение на женския накитъ: много отъ формитѣ на накититѣ сж аналогични съ тѣзи, които се откриватъ въ севернитѣ славянски земи, но и тѣ не се различаватъ твърде много и отъ накититѣ, които сж се носѣли презъ XVIII—XIX в., а продължаватъ да се носятъ и до сега въ нѣкои отдалечени крайща на българскитѣ земи. Нѣколко гробни находки или случайно открити заровени съкровища отъ XIII—XVII в. ни предлагатъ интересни екземпляри, забележителни по своята тънка работа. Ние притежаваме обеци, диадеми, огърлици, гривни, пръстени и пр., които даватъ достатъчна представа за тогавашнитѣ модни накити и вкусове Най-често срѣщаната форма на обецитѣ е незатворена халка отъ металически дебелъ телъ, на който сж нанизани по 3 филигранни или обикновени сферички (яйцевидни топчета). Покрай тѣзи обеци намиратъ се и такива, които на пръвъ погледъ ни напомнятъ слънчогледъ: въ срѣдата филигранно украсенъ кржгъ, а около него лжчеобразно наредени малки тржбички съ топчета на края. Отъ останалитѣ накитни предмети по-голѣмъ интересъ представятъ гривнитѣ, които иматъ почти еднаква форма: незатворена елипса отъ 3 дебели преплетени тѣла или масивно сребро, украсено съ емайлъ или филигранъ. Пръстенитѣ ни предлагатъ по-малко разнообразни форми, но затова пъкъ тѣ сж интересни съ своитѣ гравирани изображения на лицето или съ печати-надписи, които имъ придаватъ и историко-археологично значение.

Накрай нека отбележимъ, че и по отношение на накититѣ западноевропейскитѣ фабрични издѣлия кръстосватъ пжтя на българската художествена промишленость и почти напълно спиратъ нейното развитие. По-къснитѣ издѣлия претърпяватъ значителни промѣни, които се заключаватъ преди всичко въ опростяването на накититѣ откъмъ техника и украса. Самата орнаментика, наистина, върви по стжпкитѣ на времето; предишнитѣ чудновати и капризни извивки на филиграна приематъ по-късно форма на цвѣтчета, каквито ние познаваме въ сжщото време и отъ рѣзбата, но самиятъ филигранъ се изражда до излѣта имитация, на която липсва предишната гъвкавость на линията и красота на формата.

*

Историята на третия клонъ отъ българската художествена промишленость — *везбата* — сжщо не може да се проследи по-далечъ отъ XIV в., тъй като тѣзи паметници сж сами по-себе си отъ нетраенъ материалъ. За тѣхното запазване сж необходими редица специални условия, а вмѣсто това известно е съ какво нехайство сж били тѣ употрѣбявани и подхвърляни на разрушение. Везбарскитѣ произведония сж били доста

много разпространени на времето. Всѣка една по-голѣма църква или монастиръ сѫ притежавали за своитѣ богослужебни нужди достатъчно количество везани плащеници, антиминси, църковни завеси, разни покривки, цѣли одежди или части отъ такива, придобити било чрезъ покупка, било като подаръци отъ богати и влиятелни лица. Повечето отъ тѣзи паметници сѫ се употрѣбявали докато се скѫсатъ и станатъ повече негодни, а после сѫ се захвърляли изъ монастирскитѣ складове и зимници, дето влагата и молцитѣ сѫ ги напълно унищожили. По такъвъ начинъ до насъ съ достигнали много малко паметници на художествена везба, но затова пъкъ тѣ сѫ отъ капитално значение не само за историята на самата везба, но и изобщо за иконографията на православния източенъ свѣтъ. Въ споменатата по-горе охридска църква Св. Климентъ, покрай другитѣ археологически и художествени ценности, се запазили и нѣколко паметници на художествена везба, на първо мѣсто отъ които по старинность и художествена стойность трѣбва да се постави една плащеница (епитафия) отъ XIV в., забележителна по емблематичния характеръ на композицията, по своята напомняща обковата на охридскитѣ икони бордюрна орнаментика, както и по самия начинъ на тънка и изящна везба съ разноцвѣтни нишки на малиново-червена копринена основа. Аналогична, не по-малко художествена работа отъ сѫщото време намираме въ Бачковския монастиръ (обр. 20) съ сѫщия иконографски характеръ, но много по-сдържана откъмъ украса. Вмѣсто арабескитѣ по бордюра тукъ се вие нѣжна вълниста линия съ трилистни палметки. Останалото пространство е оставено като незапълненъ лилаво пурпуренъ фонъ, на който особено красиво изпѫкватъ златнитѣ и сребърни жици, измѣсени съ нежнитѣ тонове на разноцвѣтна коприна. Третиятъ по време и художествена стойность паметникъ се съхранява въ Рилския монастиръ. Това е единъ диаконски ораръ отъ XV в. (обр. 21 лѣво), по който сѫ извезани въ крѫгли полета образитѣ на евангелиститѣ, апостолитѣ, нѣкои църковни отци (Иоанъ Златоустъ, Григорий Богословъ, Василий Велики и Николай Чудотворецъ), а надъ всички стои въ три отдѣлни медалиона композицията Моление. Образитѣ сѫ изпълнени съ голѣма вещина. Характеристичнитѣ черти на всѣки единъ типъ сѫ предадени вѣрно и правдиво. Диаконскиятъ ораръ е интересенъ обаче и по своитѣ орнаментни мотиви, които сѫ размѣстени между медалионитѣ. Тукъ намираме не само елементи, но и цѣли мотиви, заети отъ рѫкописната орнаментика, а зооморфичнитѣ типове на нѣкои отъ тѣзи мотиви ни напомнятъ чудовищния звѣриненъ стилъ на тази орнаментика презъ XIII в.

Току що приведенитѣ три паметници не сѫ лишени отъ известна схематичность въ рисунката, но тѣхния линеаренъ стилъ все още действува твърде силно. Композиционна простота, изразителность и ритмичность на линия и контура,

декоративна плоскостность на образа, — ето елементитѣ, които придаватъ на тѣзи паметници една изящна декоративна символика.

По-къснитѣ везбарски паметници носятъ печата на онова стилово разложение, което характеризира въобще всички паметници на българското изкуство презъ тъмната епоха на турското робство. Като една отъ сѫщественитѣ причини на този стиловъ упадъкъ ние изтъкнахме по-горе политическитѣ условия. Турското владичество тури отъ една страна край на християнското държавно покровителство надъ църквата и нейното изкуство, включително и живописьта, а отъ друга — то съ своята враждебность и своитѣ религиозни завети, постави последната въ положение да се развива само на почвата на стари традиции, несъвмѣстими вече съ новото време. Първитѣ наченки на ренесансни прояви въ изкуството, първитѣ опити да се придобиятъ нови форми, които да бѫдатъ въ съгласие съ времето и културната еволюция, замрѣха като недоразвити елементи по стенописитѣ на нѣколко монастира. Живописьта се повърна назадъ и въ този обратъ къмъ старинното тя се изроди до прекаленъ схематизъмъ, въ ѫгловатость и безжизненость и въ онова стилово разложение, за което споменахме по-горе и което се е отпечатало и въ везбата. Само единъ вѣкъ следъ охридската и бачковската плащеници ние намираме българската везба въ много по-тежка изработка и стилъ. Малкиятъ платъ, който произхожда отъ XV—XVI в. в. и който по-късно е билъ пришитъ къмъ долния лѣвъ ѫгълъ на охридската плащеница представя поразителенъ контрастъ съ стария, великолепенъ паметникъ. Другъ единъ църковенъ платъ отъ сѫщото време, пакъ въ Охридъ, ни представя Разпятието въ схема, подобна на тая въ евангелскитѣ корици, но вече много по-условно. На единъ епитрахилъ отъ XVI в. въ Рилския манастиръ, нѣкогашно притежание на Рашкия митрополитъ Симеонъ, сѫ представени дванадесеть евангелски сцени въ квадратни полета, но всички се отличаватъ по своята посрѣдствена работа и грубость (обр. 21 дѣсно). Тукъ, както и въ нѣкои подобни и съвременни паметници композициитѣ и образитѣ добиватъ характеръ на портретни плочи въ богати рамки, а и самата техника на везбата се измѣня. Стариятъ маниеръ да се везе на копринена основа съ разноцвѣтни нишки се изоставя, а на негово мѣсто се настанява друга техника, която покрива цѣлия фонъ съ зигзагообразна тъкань. На този златенъ фонъ сега се открояватъ фигуритѣ: монументално сурови и величествени или безплътни, съ несъразмѣрни пропорции сѫщества, съ побъркана драпировка и безжизнени лица, въ които нѣма нито слѣда отъ индивидуализация и изразъ.

Но ако всичко това се отнася повече до стилистичния обликъ на фигурнитѣ изображения по паметницитѣ на българската везба, то откъмъ техническа и орнаментна страна ней-

нитѣ произведения трѣбва да заематъ видно мѣсто въ историята на българскитѣ художествени занаяти. Общиятъ устремъ на епохата къмъ орнаменталното не е могълъ да се не отрази и тукъ. Западнитѣ влияния започватъ да се чувствуватъ още твърде рано и презъ XVIII в. намираме вече паметници, орнаментирани въ чисто западенъ вкусъ. Докато фигуритѣ на Богородица и Арх. Гаврилъ, извезани съ злато и сребро по едни наржкавници отъ XVIII в. въ Бачковския монастиръ, носятъ всички белези на съвременната иконопись, тѣхната орнаметна украса е въ чисто западенъ стилъ. Чрезъ акантовата палмета, развода и розетата е постигната една ефектна композиция, която печели твърде много и отъ контраста на металическия и бисеренъ блѣсъкъ върху тъмноцвѣтната коприна.

Изтъквайки чрезъ това още веднажъ тѣсната връзка между стенописнитѣ паметници и тѣзи на фигурната везба, не може да се не подчертае сжщевременно онзи приръсть, който характеризира везбата и изобщо всички художествени занаяти по отношение на орнаментно богатство. Тъкмо въ тая областъ, българинътъ, билъ той рѣзбарь, златоковачъ или везбарь, е излѣлъ всичката своя душа, всичкитѣ свои творчески заложби, отъ вѣкове насамъ потискани отъ политически и духовенъ гнетъ на чужди управници и клирици. Но тъй като всѣко художествено произведение е плодъ на психични процеси, то и произведенията на българскитѣ занаяти презъ преднитѣ вѣкове отражаватъ въ себе си дълбоки преживѣлици на народната душа. Смѣло може да се каже, че нашето изкуство презъ XV—XIX в. в. носи печата на робството, на угнетената и наплашена българска душа: то не смѣе да открие своитѣ красоти, а ги прилага на дребнитѣ предмети, боязливо ги крие и претрупва почти една въ друга, за да не дразни гнѣва на владѣтеля. Това е най-добриятъ примѣръ, който ни показва твърде красноречиво, какъ българското изкуство въ лицето на художественитѣ занаяти е станало истински изразитель на народната душа. То се е развивало успоредно съ политическитѣ и икономическитѣ условия на народа, преживѣло е всички негови свѣтли и злочести дни отъ най-старо време до днесъ и никога не е преставало да бжде вѣренъ изразитель на неговия духовенъ животъ. Въ него ние намираме волната степна душа на Аспаруховитѣ дѣди, въ него се въплътила цѣлата духовна култура на нацията презъ епохата на двете български царства и, най-после, въ него ние долавяме всичкитѣ боязливи трепети на народната душа презъ робството.

Това изкуство е истинско народно достояние и като такова то заслужено трѣбва да носи националното име.

ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКОТО И БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНИЕ

отъ проф. Иванъ Д. Шишмановъ

Има думи въ словното съкровище на културнитѣ народи, които веднага предизвикватъ въ въображението цѣлъ рой весели, засмѣни образи, а въ сърдцата едно неопредѣлено чувство на щастие, нѣкаква мистична вѣра въ бѫдещето, думи, способни да възбудятъ и енергията въ моменти на униние и мрачно настроение.

Такава една чаровна дума е и думата *ренесансъ, възраждание* [1]), при звука на която всѣки е наклоненъ да си представи преди всичко събуждането на природата пролѣтно време следъ дълга зимна дрѣмка.

Известно е, че подъ възраждание (фр. renaissance, итал. rinascimento) се разбира днесъ по-специално оная блѣстяща историческа епоха, съ която се начеватъ новитѣ времена. Тя обгръща въ Италия почти три вѣка, XIV, XV и XVI в. (наречени съ термини, заети отъ историята на изкуството: trecento, quattrocento и quinquecento) и представя интересъ особено за това, че се явява съ всички признаци на едно международно културно течение, на единъ видъ стихийно море, което постепенно се разлива отъ Италия почти по цѣла Европа. Въ туй отношение съ пълно право може се каза, че рѣдко има културно-историческа епоха отъ такова всемирно значение като ренесансътъ. Съ възраждането въ XIV, XV и XVI в., съ неговата ширина и неговото дълбоко влияние могатъ се сравни само известни религиозни течения. Нѣщо неудивително, защото собствено и ренесансътъ е единъ видъ рели-

---

[1]) За произхода на тая толкова популярна днесъ, но сравнително нова дума и за самото понятие „ренесансъ“, вж. Konrad Burdach, Sinn und Ursprung der Worte Ranaissance und Reformation въ Известията на Пруската академия на наукитѣ, 1910, т. I; Erich Heyfelder, Die Ausdrücke Renaissance und Humanismus; Adolf Philippi, Begriff der Renaissance, Липиска, 1912. въ Deutsche Literaturzeitung, 6. септемрий 1913 г; Walter Goetz, Mittelalter u. Renaissance въ Historische Zeitschrift, m. 98, стр. 36 и сл., Karl Brandi, Das Werden der Renaissance, Göttingen, 1908 и др. У насъ покрай думата „възраждание“ се употрѣбя и „възкресение“ (Дриновъ) и „пробуда“. Мишевъ (гл. VI и VII отъ „България въ миналото“, с. 1916) прави разлика между възраждание и пробуда. Нашитѣ мѫже на възраждането се наричатъ ту просвѣтители, ту двигатели

гия. Хората на европейското възраждание, тъй нареченитѣ хуманисти, бѣха често равнодушни към всичко, което напомняше официалната католишка религия, но ако се погледне по-дълбоко въ чувствата, които ги движатъ, въ идеитѣ, които ги вдъхновяватъ, ще се откриятъ още отъ времето на Петрарка, отъ XIV в. насамъ, много отъ елементитѣ на една дълбоко вкоренена вѣра: вѣрата въ силата на човѣшкия разумъ и човѣшката воля, вѣрата въ ценностьта на живота и на свѣтскитѣ блага, вѣрата въ знанието, въ науката, просвѣтата, въ красотата, — изобщо вѣрата въ единъ прогресъ, формулата на който още не е ясно опредѣлена, но който напълно противоречи на ония възгледи, върху които се строи срѣдневѣковниятъ мирогледъ на западъ, а именно: безусловното подчинение на личностьта подъ единъ общопризнатъ авторитетъ, безкритичностьта, бѣгството отъ „мiра сего", отрицанието на разума и красотата и т. н.

Най-голѣмата разлика между мирогледа на срѣдния вѣкъ и тоя на ренесанса лежи собствено въ противоположното схващание на личностьта. До като за срѣдния вѣкъ тя е именно *много малко нѣщо,* — за възраждането тя е *всичко.* Тамъ универсализъмъ, тукъ индивидуализъмъ. Антагонизмътъ между две философски концепции не можеше да бжде по-голѣмъ.

Отъ тия върховни положения нѣмаше освенъ да се теглятъ логичнитѣ последици, за да се получатъ цѣла редица практични норми, които опредѣлятъ живота на частния и обществения човѣкъ въ епохата на ренесанса.

За нещастие, по едно фатално стечение на обстоятелствата, западноевропейскиятъ ренесансъ се начена почти въ момента, когато балканскитѣ народи, окончателно разгромени, паднаха подъ бруталнитѣ нозе на безпощадния завоеватель.

Петрарка и Бокачио, първитѣ шефове на италиянския ренесансъ, бѣха съвременници на последнитѣ български владѣтели и на последния търновски патриархъ, на Ивана Александра, Ивана Шишмана и патриарха Евтимия. Но вече въ XIII и въ началото на XIV в., въ епохата на Данте, предшественика на италиянския ренесансъ, България бѣ тръгнала въ политическо отношение по наведената площь, която имаше да я доведе до зѣещата пропасть.

Когато именно Данте се роди, въ 1265 г., единъ вѣкъ преди смъртьта на предпоследния български царь, Ивана Александра (1371) и само 128 години преди падането на Търново, на българския престолъ царуваше Константинъ Асень.

Данте живѣ така въ една отъ най-критичнитѣ, най-бурнитѣ епохи на второто българско царство. България бѣше раздрусана по онова време въ основитѣ си отъ външни и вжтрешни войни. Сърби, византийци, татари се мѣсеха постоянно въ работитѣ на царството. (Татаритѣ разоряваха

България въ продължение на 50 години, отъ 1250—1300). Не по-малко отъ 8 царе се изредиха на българския престолъ, докато живѣ Данте: Константинъ Асень, следъ него смѣлиятъ авантюристъ Ивайло (Данте бѣше на 13 години, когато Ивайло възлѣзе на престола). Следъ Ивайла: слабохарактерниятъ Асень III, куманецътъ Георги Тертеръ, татарскиятъ васалъ Смилецъ, самъ татаринътъ Чака и най-сетне Тертеровиятъ синъ, Тодоръ Святославъ (1301—1322), въ царуването на когото 35-годишниятъ Данте начена своята „Божествена комедия", (г. 1306, 93 години преди падането на Търново).

А ето какво представяше България въ епохата на Петрарка и Бокачио, вождоветѣ на италиянския ренесансъ:

Поетътъ на Лавра, Петрарка, роденъ въ 1304 г., почина само три години, — Бокачио, авторътъ на Декамеронъ, само четири години следъ кървавата битка при Чърномѣнъ на Марица (1371), която битка реши за цѣли петь вѣка сждбата на славянскитѣ балкански народи. Ето защо балканитѣ не видѣха нищо отъ блѣсъка на западноевропейската ренесансова култура. Едничко изключение въ това отношение прави само малката славянска градска република *Дубровникъ* (Рагуза) на Адриатическото море, която имà щастието да бжде озарена, поне за кратко време, отъ последнитѣ лжчи на италиянското възраждание.

За да се усети цѣлиятъ трагизъмъ на нашата национална сждба, доста е да си спомнимъ, че епохата на западноевропейския ренесансъ е епоха на най-великитѣ открития: откритието на новия свѣтъ и на античния миръ, на Америка отъ една страна и на древна Елада и Римъ отъ друга; че това е епохата на Коперника и Галилей, които ни откриха небесния миръ; че това е епохата на изобретението на печатното изкуство, което улесни въ техническо отношение разпространението на идеитѣ чрезъ книгата; че това е епохата на най-гениалнитѣ художници на словото, краската и мрамора, епохата на Петрарка и Бокачио, на Ариосто и Тасо, на Камоенса и Сервантеса, на Рабеле и Монтеня, епохата на Шекспира, на Микелъ-Анджело и Леонардо да Винчи, на Рафаела и Тицияна, епохата на философи като Бекона и Джордано Бруно и пр. и пр.

Отъ всички тия чудеса на една богата веществена, умствена, нравствена и естетична култура България не видѣ нищо. И въ туй време, когато Ариосто пише „Бѣсния Роландъ", Тасо — „Освободения Ерусалимъ", Камоенсъ своитѣ „Лузияди", Сервантесъ — „Донъ Кихота", Шекспиръ — „Хамлета" и „Лира", въ туй време, когато Рафаелъ създава Сикстинската Мадона, титанътъ Микелъ-Анджело — своя Мойсей и Страшния сждъ, най-универсалниятъ художникъ, какъвто е имало нѣкога, Леонардо да Винчи — Тайната вечеря, а Тициянъ, най-великиятъ майсторъ на багритѣ, закрепя на платно

своя недостигнатъ и днесъ идеалъ на женската красота (Спящата Венера, Леда и Юпитеръ и др.) — въ сжщото това време наши полуграмотни монаси, едничкитѣ представители на българската интелигенция въ ония тъмни времена, — съвременницитѣ на Ариосто и Тасо, на Сервантеса и Шекспира, на Рафаела и Тицияна, копиратъ съ трудъ и мжка жития или пишатъ икони, отъ които вѣе цѣлата условность и сухость на византийското изкуство!

Ето до кжде бѣ доведенъ единъ народъ, който още кратко време преди да бжде разгроменъ, въ епохата на Ивана Александра и патриарха Евтимия, бѣ направилъ, благодарение на едно сравнително политическо по-дълго затишие, единъ енергиченъ опитъ, да съживи своята литература, и даже да й даде известенъ националенъ колоритъ. Би могло прямо да се каже, че България въ епохата на Ив. Александра бѣ на пжть да се обнови въ нѣкои отношения. И наистина има въ нѣкои области признаци на единъ, ако и слабъ, ренесансъ.

Нѣма освенъ да се види, какъ срѣднобългарската книжнина се обогатява въ това време не само съ многобройни теологически съчинения, но и съ книги, въ които се отразява *националниятъ духъ*, напр. жития на български светии, или въ които проблѣсва чувство за красотата на природата, тъй развито у Петрарка и въ цѣлия ренесансъ. Появяватъ се и повести и разкази съ чисто свѣтско съдържание (напр. Троянската притча), събужда се интересъ и за историческото минало (превеждатъ се хроники), за формитѣ на езика, за правнитѣ отношения, разцъвтѣва се и стенната и миниатурната живопись и пр.

Симптоми на възраждение се съглеждатъ и въ религиознитѣ движения на епохата (богомили, мистици, исихасти, адамити), нѣкои отъ които се стремятъ да предизвикатъ известни реформи въ черквата.

При това може да се прибави, че България стана въ тая епоха центъръ на духовната култура на цѣлия православенъ свѣтъ (включително и ромънитѣ), а следъ падането си тя изпълни една роля, много подобна на ролята на Византия въ италиянското възраждение. Прямитѣ и косвенитѣ ученици на патриарха Евтимия, Киприянъ, Григорий Цамблакъ, Константинъ Костенечки, Владиславъ Граматикъ и др., бѣгайки отъ турското нашествие, пресадиха именно българската литература и ученость и продължиха дѣлото на своя учитель въ Сърбия, Русия и Ромъния, както цариградскитѣ учени бѣжанци (Хрисолорасъ, Висарионъ, Георгиосъ Трапезундосъ, Теодоросъ Газа, Конст. Ласкарисъ и др.) засилиха наченалия се италиянски ренесансъ.

Ето защо е оправданъ въпросътъ:

Българскиятъ народъ, който, кратко време преди да падне, прояви нѣкои признаци на обнова, тоя народъ, който доказа два пѫти въ историята (чрезъ превода на свещеното писание и своитѣ религиозни движения), че е способенъ да твори и да внесе свои собствени ценности въ съкровищницата на общочовѣшката култура, тоя народъ, какво би далъ на свѣта, ако неговото историческо развитие не бѣ брутално прекѫснато още въ XIV вѣкъ, тъкмо когато Европа се освобождаваше отъ гнета на своето средновѣковие?

Наистина западно-европейскиятъ ренесансъ засегна само католишкия миръ.

Ето защо отъ славянскитѣ народи само чехитѣ и полякитѣ и отчасть сърбохърватитѣ на Адриатическо море бѣха облъхнати отъ неговия свежъ духъ. Православниятъ свѣтъ, цѣлото южно и източно славянство, заедно съ Византия, стоя на страна отъ тоя великъ културно-исторически процесъ. Византия не можа да издигне человѣчеството въ източна Европа до една нова духовна, художествена, нравствена и социална висота, както Италия въ епохата на ренесанса и хуманизма.

Нейната заслуга лежи въ друга посока: въ разлика отъ Римъ, тя покръсти и цивилизува именно варварскитѣ племена, *използувайки роднитѣ имъ наречия*, което бѣ после отъ голѣмо значение за развитието на тѣхнитѣ национални литератури[1]).

Но има единъ моментъ въ българската история (това бѣше въ XII вѣкъ, още преди Ивана Асеня II, въ царуването на Калояна, 1197—1207), когато България безъ малко щѣше да стане причастна на западноевропейската култура. Както е известно, Калоянъ получи царска корона отъ папа Инокентия III. Така още 60 години преди да се роди Данте, Калоянъ завърза близки сношения съ западноевропейския миръ и изпрати даже на папата две деца, Василий и Витлеемъ, въ Римъ, за да изучатъ латинския езикъ. Ето какво пише Калоянъ въ 1204 г., на папа Инокентия III, като му препорѫчва двете деца[2]): „Азъ ви ги давамъ да научатъ латински, защото нѣмамъ тукъ граматикъ, който да е способенъ, да ми превежда вашитѣ писма. Когато изучатъ езика, върнете ми ги". Калоянъ праща едновременно на Папата нѣколко дара: две свилени мантии и една камила. Писмото завършва съ обещанието на Калояна, че когато ще праща за напредъ посланници на Негово Светейшество, да бѫде увѣренъ, че нѣма да го забрави.

Отъ възторжения тонъ на писмото може да се заключи, че Калоянъ наистина сериозно е ималъ намѣрение, да се

---

1) Ср. Friedr. Meinecke, Histor. Zeitschrift, т. 133 кн. 2 стр. 395

2) Вж. Achille Luchaire, Jnnocent III, les royautés vassales du Saint Siége, Paris Hachette, 1908,

хвърли въ обятията на Инокентия, който му изпратилъ и специални легати.

Така че въпросътъ не е съвсемъ безосновенъ: какво участие би взела България въ западноевропейския ренесансъ, ако планътъ на Калояна би се осжществилъ? Но тоя планъ много скоро се осуети. Защото явно е, че Калояновитѣ намѣрения нѣмаха нищо общо съ религиознитѣ чувства и съзерцания на царя, а бѣха му подсказани отъ чисто реалнополитическитѣ му интереси. Калоянъ искаше очевидно да има царска корона; Византия не му я даваше. Той се обърна тогава къмъ Римъ.

Има обаче нѣщо по-важно. Западноевропейския ренесансъ е и единъ отъ най-крупнитѣ *социално-економически* феномени. Неговитѣ типични черти, неговата психика, неговата теория и практика се обясняватъ днесъ и отъ дълбокитѣ промѣни въ обществения и стопанствения строй на срѣдния вѣкъ: отъ прехода на срѣдновѣковното натурално стопанство къмъ капиталистическото и отъ економическото засилване на италиянското гражданство. А България не само въ XII вѣкъ, а и до края на своето политическо сжществувание не притежаваше едно съзнателно гражданство, каквото бѣше италиянското (по-после и френското, английското и нѣмското). България, тогава една феодална държава, проявяваше тепърва наченки отъ единъ комуналенъ животъ.

При такова слабо общественоекономическо развитие България не бѣше още зрѣла, да възприеме обновителнитѣ идеи на ренесанса. Това го доказа и Византия, която има наистина известни заслуги за генезиса на италиянския ренесансъ, но сама не можа да се освободи дълго време и *следъ* паданието на Цариградъ отъ срѣдновѣковната схоластика. Защото влиянието на една култура върху друга предполага винаги известно сходство въ социалната психика и въ социалния строй.

Най-многото, което може да се каже прочее въ случая е, (като се иматъ предъ видъ отбелязанитѣ по-горе симптоми на възраждание въ епохата на Ив. Александра и Евтимия), че ако България не бѣ паднала подъ турско иго и бѣ запазила непрекжснато своята политическа и економическа независимость, тя щѣше *много по-скоро* да се развие, благодарение на свободнитѣ си връзки съ останалия свѣтъ и *по-рано* щѣше да догони западноевропейскитѣ културни народи.

Тъй като сждбата реши иначе: българското възраждание се начена четире вѣка следъ западноевропейското.

Ала при всичката голѣма разлика по време не може да се откаже, че между едното и другото възраждание има нѣколко очевидни аналогии.

Наистина нашиятъ ренесансъ нѣма нищо общо съ възкресението на класицизъма, или съ сливането на античното

съ християнското, или съ еманципацията на човѣка отъ оковитѣ на срѣдновѣковния авторитетъ и съ възникването на критицизъма (Буркхардтъ, Фойгтъ, Корелинъ и др.); въ нашия ренесансъ не се касае и за дълбоки промѣни въ възгледитѣ на религия, наука, на личенъ и общественъ моралъ и на естетични принципи. Паисий не е като Петрарка възвеститель на една цѣлна система отъ нови идеи, желания и чувства, на единъ новъ мирогледъ.

Ала възраждането вече само по себе си, като процесъ, представя у насъ и на западъ известни успоредици:

I. *Ренесансътъ и тукъ и тамъ не е единъ случаенъ скокъ, а се подгатвя медленно въ предходната епоха. Тая епоха е срѣдниятъ вѣкъ. Разликата въ случая е тая: че срѣдниятъ вѣкъ въ Италия се свърши въ началото на XIV, а въ България срѣдновѣковието трая почти до края на XVIII столѣтие.*

II. И тукъ и тамъ *носитель на ренесансовитѣ идеи е главно обществено-економически развитото гражданство.*

III. И тукъ и тамъ като вождъ на движението се явява *една крупна личность*, въ Италия Петрарка, въ България — Паисий.

IV. Което особено сближава нашето възраждане съ западноевропейското, то е новиятъ възгледъ на *националното*, на националния духъ и въ свръзка съ това възвръщането на езикъ и литература къмъ тѣхния първоизточникъ.

Италиянскитѣ хуманисти, колкото и да правятъ по́вечето впечатление на космополити, колкото това и да се вижда парадоксално, бѣха именно голѣми патриоти и горди съ съзнанието, че сѫ потомци на древнитѣ римляни. Нѣкои италиянци бѣха възмечтали още въ срѣдния вѣкъ, да възстановятъ древнитѣ политически учреждения на своитѣ славни праотци. Единъ екзалтиранъ монахъ, Арнолдо ди Бреша (Brescia), още въ XII вѣкъ се опита да възкреси старата римска република. Единъ вѣкъ по-късно, синътъ на единъ кръчмарь, Кола ди Риенци (1313—1347) се провъзгласи, по примѣра на древнитѣ римляни, за народенъ трибунъ. Въ това време и Данте и Петрарка, както по-късно и Макиявели, бѣха голѣми патриоти и съ всички срѣдства се стремѣха къмъ обединението (Unità) на Италия. Петрарка бѣ влюбенъ въ развалинитѣ на *Roma aeterna, mater urbis*, които възбуждаха у него елегични патриотически чувства.

Убедени, че сѫ потомци на древнитѣ римляни, италиянскитѣ хуманисти предпочитаха да пишатъ латински. Латинскитѣ поети бѣха за тѣхъ национални поети. Италиянскиятъ езикъ бѣ латинско наречие, което се е образувало подъ влиянието на варваритѣ (етруски, лонгобарди и пр.). Още Данте мислеше, че, пишейки италиянски, употрѣбя единъ прастаръ латински диалектъ, по-старъ даже отъ класичния латински

езикъ, който, споредъ него, е плодъ на изкуственъ подборъ. Нѣкои хуманисти прямо съжаляваха за това, че Данте не е написалъ великата си поема на латински. Петрарка съчини на латински своя епосъ Africa, защото главниятъ й герой е гордостьта на Римъ, Сципионъ Африкански.

Е добре, не е ли най-голѣмата заслуга и на Паисия, че той първъ събуди у българина *националното чувство*, чувството на гордость отъ своето минало?

Ако италиянскитѣ хуманисти се славятъ съ Римъ, съ неговата история, неговитѣ учреждения, неговитѣ императори и поети, Паисий се гордѣе, че „ѿ всѣго славѣнскаго народа най-славни били болгари. Прво се оні царовѣ нареклі, прві ѡні патріарха імели. прво се ѡні крестили, наіболе земла ѡні ѡсвоіли и такѡ от свего народа славѣнскаго наісилні и чесни били и први свети славенски отъ болгарски родъ и езикъ просіалъ.“ [1])

И това е именно, което отличава Паисия отъ неговитѣ предшественици — дамаскинари и което му дава и право да се смѣта за вождъ на българското възраждание.

Изтъкнахъ и аналогията между стремежа на италиянскитѣ хуманисти, да употрѣбяватъ изключително латинския езикъ, като езикъ на литература и образованость, и тоя на нашитѣ първи будители, първи хуманисти, да се върнатъ къмъ „сладчайшата матерь“ на българския езикъ — славянския.

И наистина, много отдавна ли е, когато и новобългарскиятъ простолюденъ езикъ се смѣташе за „подълъ“, а членовете за „гнусота“? Нѣкои наши просвѣтители не се ли въодушевяваха отъ идеитѣ, които доведоха и италиянскитѣ хуманисти до сѫдбоносното решение, да пожертвуватъ родното си наречие за латинския езикъ? „Славяноболгарското“ течение въ нашата литература нѣма ли сѫщото оправдание, като блѣнътъ на италиянскитѣ хуманисти: да възвърнатъ златния вѣкъ на Августа? Нѣма освенъ да замѣстимъ Августа — съ Симеона.

Даже псевдонаучниятъ споръ на хуманиститѣ за варварския произходъ на италиянския членъ напомня оня за генезиса на новобългарския.

Заслужва да се отбележатъ още две, ако и по-малки аналогии между западноевропейското и българското възраждание:

I. усилващата се роля на личностьта и

II. вѣрата и на двете епохи въ високата ценность на знанието, на науката и просвѣтата.

Паисий е несъмнено първата по-голѣма личность въ нашата нова литература, ако и да има предшественици.

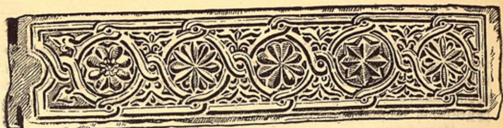
[1] Йор. Ивановъ, История Славѣноболгарская собрана и нареждена Паисіемъ Іеромонахомъ в'лѣто 1762. София, 1914 стр. 6.

Колкото за високото значение, което нашето възраждане отдава на знание и просвѣта, за това могатъ се намѣри, както е известно, доста доказателство въ книгитѣ, въ проповѣдитѣ и въ практичната дейность на всички наши просвѣтители, начинайки още отъ Паисия.

Изтъкнахъ до тукъ нѣколко аналогии между западноевропейското и българското възраждане, разбира се, не съ цель да сравня две толкова неравни величини — (нигде като въ тия успоредици не е по-намѣсто френското изречение toute proportion gardée), а за да покажа, че имаме действително и ние право да говоримъ за една епоха на възраждането съ много отъ симптомитѣ, които отличаватъ западноевропейския ренесансъ.

Дойдемъ ли да сравняваме не само симптоми, но и *резултати*, тамъ естествено, погледитѣ ни трѣбва да бждатъ обърнати не къмъ западна Европа, а къмъ Гърция, която благодарение на своето благоприятно географическо положение и на своитѣ доста ранни и широки економически сношения, се подложи не само на косвеното, но и на прямото влияние на Италия.

И тепърва чрезъ Гърция това влияние се упражни отчасть и върху нашето възраждание.

НЕОФИТЪ ХИЛЕНДАРСКИ — БОЗВЕЛИ
1785—1848

Отъ проф. Михаилъ Арнаудовъ

Значението на Неофитъ Хилендарски — или както самъ той се подписва Архимандритъ Неофитъ Петровъ Котленецъ, или както другитѣ го наричатъ често, по старъ прѣкоръ, Неофитъ Бозвели — лежи тамъ, че той пръвъ следъ Паисия заговаря отново и настойчиво за възраждане на българската народность, при което — за разлика отъ мирния просвѣтитель Софроний Врачански, посрѣдникъ между двамата — главната тежесть се полага върху премахване на духовното робство, наложено отъ гръцката патриаршия. Ученикъ на Софрония въ Котленската келия, той ще се запознае рано съ историята на Паисия и ще почерпи отъ нея първитѣ си уроци по родолюбие, първитѣ си идеи върху причини на българското политическо пропадане и върху неотложното пробуждане на сънародницитѣ си. Той е челъ съ трепетно сърдце тирадитѣ на хилендарския проигуменъ противъ свѣтски и духовни угнетители на българския народъ, и ако потисничеството отъ турска страна му се е виждало неизбѣжно, по силата на нѣщата, това на гърцитѣ той е смѣталъ че може и трѣбва да се отхвърли. „Болгариа на среде турчиномъ, близо Цариградъ; за то су весма озлобени и попрани болгари отъ турковъ, якоже видитъ се", пише Паисий. Така вѣрва и Неофитъ. Но турцитѣ все пакъ сж дотолкова безопасни, доколкото ощетяватъ материално и социално българитѣ, безъ да засѣгатъ народнитѣ имъ чувства, вѣрата, книжнината и духа имъ. Гърцитѣ, които не сж добили правата си чрезъ открита борба, а чрезъ коварство, се домогватъ до пълно духовно подчинение на българитѣ, до затриване на самото народностно съзнание. Тѣ спечелватъ разположението на турскитѣ властници чрезъ най-низки срѣдства, чрезъ подкупи и угодничество, за да турятъ ржка върху българската черковна управа и така да експлоатиратъ беззащитното християнско население, на което искатъ да натрапятъ и своя елинско-византийски патриотизъмъ. Говорейки за това, какъ цариградскитѣ патриарси усвоили чрезъ насилие търновската патриаршия и какъ на „пакость и злоба, що имеютъ на болгари още изъ перво време, не поставляютъ отъ болгарскаго язика епископи болгарамъ, но све отъ грчески езикъ", Паисий забелязва още за характеристика

на гръцкото духовенство въ България: „И не радатъ отнюдъ за болгарски школъ или учение, но обращаютъ все на грчки язикъ; за то су остали болгари прости и неучени искусно писание, и много се отъ нихъ обратили на грчаска политика, и за свое учение и язикъ слабо брѣжатъ. Тая вина болгаромъ отъ грчка духовна власть приходитъ. И много насилие неправедно отъ грчки владици трпатъ въ сия времена, но болгаре приимаютъ ихъ благоговейно. . . сугубо плащаютъ имъ длжное...“

Тежки, непоносими зи бедното население владишки данъци; омраза къмъ многобройното това население, което нѣкога е заплашвало независимостьта на Византия; недопускане на български архиереи до митрополитски столове; назначаване въ българскитѣ епархии само на чистокръвни или погърчени възпитаници на Фенеръ; потъпкване на българскитѣ училища и български езикъ; старание да се уведе въ практическия животъ, черквата и образованието гръцки езикъ; презрение къмъ българскитѣ прости нрави и замѣстването имъ чрезъ гръцка етикеция („политика“) и гръцка гордость; денационализация на паството и груба користь: ето вината, която разкрива у гръцкото духовенство Паисий — и ето въ кои точки той ще намѣри отзвукъ въ душитѣ на малцината издигнати българи, успѣли да се спасятъ отъ елинизация. Единъ отъ тѣзи българи, надаренъ съ мѫжественъ характеръ, възвишенъ патриотизъмъ и гореща обичь къмъ просвѣтата на народа си, е и Неофитъ Хилендарски. И неговия подвигъ се състои въ това, че той въплощава напълно идеала на Паисия за единъ смѣлъ борецъ противъ робски чувства и срамъ отъ всичко свое, отъ всичко народно, и че развива една дейность, която го поставя на чело на изпитаната фаланга, подйела т. н. черковенъ въпросъ. Отъ появата на Паисиевата книга въ 1762 г. до почина на Неофита отъ 1839—1840 г. да се положатъ основитѣ на една общенародна организация въ Цариградъ, която да иска български иерарси и да защищава българскитѣ права въ гражданско и черковно-просвѣтно отношение, ние не знаемъ по-крупенъ исторически фактъ, способенъ да подтикне възраждането на българския народъ. И доколкото Неофитъ рѫководи съ героично самопожертвуване движението, увѣнчано съ победа на българския духъ, той заслужва да се постави между най-крупнитѣ представители на българския народъ. Други такива примѣри за нравствено величие и мѫжественъ подвигъ ние ще имаме едва откакъ неговата проповѣдь мине като живителенъ лъхъ надъ българската земя; защото тъкмо въ школата на Неофита ще почерпятъ уроци за фанатично родолюбие и Раковски и Славейковъ, двамата най-значителни двигители на българското възраждане следъ смъртьта на Неофита (1848 г.), и тъкмо неговата *Мати Болгария* ще начертае най-напредъ идеала за умствено издигане

и национално съвземане, както той всеобщо се подйема въ 50-тѣ и 60-тѣ години на XIX вѣкъ.

* * *

Неофитъ Хилендарски ще се е родилъ около 1785 год. Точни вести било за раждане, било за родъ на този необикновенъ котленецъ ние нѣмаме — и произходътъ му се губи въ мрака на легендата тъкмо тъй, както и произходътъ на Паисия. Нищо не знаемъ за баща му, освенъ че се именувалъ Петъръ, и нищо за първата наука на отца Неофита, която може-би е добита подъ ръководството на Софрония, учитель въ Котелъ до 1795 г. При какви семейни условия, при какви внушения на детинството и юношеството, подъ какви влияния на срѣдата и историческия моментъ Неофитъ попада на мисъльта да напусне родното си село и да потърси спасение на душата си въ Атонъ — не знаемъ. Можемъ да предположимъ само, че не безъ значение за тази аскетическа насока на ума ще е било келийното учение, съ предпочитането на житиета на светци при четенето, влиянието на атонскитѣ калугери, пръснати изъ България като проповѣдници, свещеници и таксидиоти. Подканвайки стари и млади да идатъ на поклонение въ Света гора, гдето всрѣдъ тайнствена обстановка, въ постъ и молитва живѣятъ толкова отшелници, гдето всѣка християнска душа може да почерпи утеха за живота отъ гледката на чудни мънастири, отъ докосването на свети мощи и отъ временното прекарване въ този разкошенъ кжтъ на природата, монаситѣ-таксидиоти вършатъ собствено една пропаганда въ полза на своитѣ обители, които иматъ нужда отъ лептата на благочестивитѣ посетители.

Неофитъ постжпва въ Хилендарския мънастиръ, който нѣкога е билъ съвсемъ български по съставъ на братското общежитие, макаръ и съсъ сръбски ктитори. Той отхвърля мирското си (непознато намъ) име и почва да се нарича отецъ Неофитъ, бидейки навѣрно 18—19 годишенъ. Какъ той прекарва тукъ близо 10 години (1803—1813 г.), какво образование получава, какви чувства храни за мънастиря, не знаемъ. Знаемъ само толкова, че старецътъ му, т. е. монахътъ, който го прибира като слуга и ученикъ, го е пращалъ да се учи извънъ Хилендаръ, навѣрно въ Солунъ и на о-въ Хиосъ, гдето тогава процъвтяватъ добри гръцки школи; и че когато този старецъ умира, Неофитъ не иска да остане повече въ мънастиря и само на сила билъ задържанъ още 2 години като дяконъ и една година като свещеникъ. Кое го е накарало да напуска тази тиха обстановка на мънастирската крепость, това безбурно прозябание на монаситѣ, сѣнкитѣ на красивитѣ кипариси и гжстолиствени маслини въ околностьта и обета си да прекара до края на днитѣ си въ отшелничеството? Св. Атанасий, основатель на най-стария атонски мъна-

стиръ (Лавра), предписва въ типика (устава) си: „Мразете свѣта и не се връщайте къмъ дѣлата на свѣта! Освободени отъ веригитѣ на страститѣ... откажете се отъ всѣко удоволствие и отъ всичко преходно на земния животъ"! Строгъ постъ (120 дни въ годината), нѣколко часа всѣки день черковна служба, послушание къмъ по-старитѣ братя и игумена, безропотно подчинение на реда — така се бори монахътъ противъ грѣховность и достига блажено смирение на духа си. Но Неофитъ не може да изтрае подъ тази тиранична дисциплина — не защото ламти за радости въ свѣта или духътъ му е слабъ да понесе ограниченията на аскета, а защото у него заговаря все по-настойчиво чувството на дългъ къмъ народностьта, защото у него се пробужда идеалътъ на Паисия — съ всичката решителность на тая деятелна натура, неспособна да мисли за лично доволство, когато наоколо правдата, вѣрата и просвѣтата се тъпчатъ немилостиво. Идва момента въ развоя на тоя умъ и характеръ, когато трѣбва да се избира между апатия и любовь къмъ народа, когато трѣбва да се предпочете едно отъ двѣтѣ несъвмѣстими поприща — това на съзерцателния или онова на активния животъ. Ако древниятъ философъ (Аристотелъ) различава животъ активенъ отъ животъ съзерцателенъ, несъмнено е че отецъ Неофитъ е способенъ само за първия. Практиката, активностьта е за него съкровенна потрѣбность, — не „теоритическото", контемплативното отношение къмъ свѣта и хората. И взимайки сбогомъ отъ старцитѣ на Хилендаръ, той заминава на „таксидъ" за Свищовъ. Той ще може да се откѫсне отъ мънастиря само подъ това условие — да бѫде неговъ агентъ за събиране милостиня и за изпращане поклонници. И на тая служба той ще остане само три години, следъ което ще скѫса напълно връзкитѣ съ мънастиря, за да се предаде на своята обществена мисия — да бѫде учитель на децата и възпитатель на гражданитѣ да буди у еднитѣ и другитѣ както християнски добродетели, така и политическо и национално съзнание.

Въ Свищовъ Неофитъ пристига навѣрно въ 1813 година, току следъ свършека на руско-турската война (1809—1812), която е довела между друго до пълна разруха на града при бомбардирането му отъруситѣ и до разпръсване на заможнитѣ по-преди граждани по селата въ околностьта или отвъдъ Дунава, въ Ромъния. Младъ свещеникъ, 29-годишенъ, Неофитъ изпитва живо състрадание къмъ морално и материално съсипанитѣ свищовци и се заема да имъ бѫде полезенъ споредъ силитѣ си. Той има случай, значи, още при напускане на мънастиря да опита желанието си за братска помощь, да развие енергията си като духовенъ наставникъ, утешавайки нещастнитѣ въ злополуката имъ, вадейки ги отъ отчаяние, вдъхвайки имъ бодрость и помагайки имъ всячески, и словомъ и дѣломъ, за възобновата на бащини огнища. Така той

си спечелва благодарностьта на свищовци, и затова тѣ могатъ да пишатъ въ заявлението си отъ 1844 г. до Високата порта, гдето защищаватъ заточениятъ отъ патриаршията свой бивши свещеникъ и учитель: „... преди четире лѣта митрополитъ Терновский начна да гони стараго нашего духовнаго отца Неофита Архимандрита, който *отъ двадесетъ и петъ години* у насъ е живѣлъ, съсъ насъ остарѣлъ, насъ отъ младостьта си наставлялъ и училъ, какъ трѣбва да изполняваме вѣрно должноститѣ наши къмто Бога и къмто държавното царство...“ А въ заявлението си отъ сѫщата година до покровителя на Неофита въ Цариградъ, султанския зетъ Мехмедъ Али паша, свищовци казватъ: „... отъ самото време, когато подиръ прежнята Росийска война возвратихме се отъ Влашката земя, гдето ни бѣше прекарала сила росийска, и начнахме да правиме убогитѣ наши домове отгоръ на пепельта, ... укрепяваше ни духовний нашъ отецъ Архимандритъ въ самото ни тогда нещастие, и мало по мало собираше ни отъ Влашката земя като овцитѣ, които нѣмаха пастиря, и живѣеше сосъ насъ отъ своитѣ трудове даже до само това време, когато го злоба и ненависть Терновскаго митрополита изъ между насъ торгна и неправедно заточи.“

Неофитъ прекарва въ Свищовъ само 18 цѣли години, тъй като онова пресмѣтане за 25 години включва и отсѫтствието му въ Сърбия, Търново, Цариградъ и други мѣста. Покрай длъжноститѣ си на духовникъ, той има две главни грижи, залегнали дълбоко: първата е да преподава въ Свищовската келия, наредъ съ учителя Емануилъ Васкидовъ, който става неговъ вѣренъ приятель; а втората — да държи проповѣди въ черква. Ако съ училищната си дейность, както и съ учебнитѣ си помагала („Детоводство“ отъ 1835 г.), той се врежда между първитѣ наши педагози, заемайки видно мѣсто покрай Берона, Христаки Павловичъ, Райно Поповичъ и др., съ проповѣдитѣ си той отваря пѫть на идеитѣ, които движатъ напредничавата интелигенция въ епохата на т. н. черковенъ въпросъ. Проникнатъ отъ истинитѣ на християнството, и привърженикъ на една дейна вѣра, той смогва да съчетае религията съ жизненитѣ интереси на българското национално възраждане, да бѫде моралистъ и патриотъ въ единъ издигнатъ смисъль на думитѣ. Взелъ въ помощь живото българско слово, пламененъ ораторъ, който действува въ съгласие съ убежденията си, той държи всѣка недѣля речи предъ пасомитѣ си, увличайки ги, превръщайки ги душевно, спечелвайки ги за учението си. Когато по-късно той е пратенъ на заточение въ Атонъ, неприязненитѣ къмъ него калугери говорѣли — по показанията на единъ съвременникъ, дяконъ Григорий: „Нему прилича ли да остави монастирското послушание, че да бърка таковии работи: *да отървава България да я не съблачатъ гръцкитѣ владици, да гледа да просвѣщава*

народа: той може да има поучителни слова, пръснати изъ България да ги събира нѣкой съ коля. Боже мой, кога ги написалъ *опасний человѣкъ! Нему никогажъ въ празникъ, гдето се улучи, не се затварятъ устата! Той пуква, ама ще скаже слово!* Обаче колко слова сме му виждали списани и колкото сме го слушали кога приказва, баремъ у едно нѣма да помене или за Божи гробъ или за Света-гора да ходятъ за спасението си ... *Най-много въ словата му ще намѣришъ — да иматъ человѣцитѣ помежду си любовь, съгласие, да се жалятъ и спомагатъ единъ другиму, да поменуватъ изпадналитѣ си ближни,* да женятъ сирачета, да посещаватъ болни и запрѣни ... а най-много ще намѣришъ *за училище да правятъ и изкусни учители да доведатъ, децатъ си при тѣхъ да проваждатъ,* за да се просвѣщаватъ съ науката ..."

* * *

Това, което е укоръ за потъналитѣ въ грубъ егоизъмъ калугери, то е най-висока похвала за съвременници и за историка отъ по-късно. Волята за добри дѣла подтиква разпаления патриотъ да върши дълга си безстрашно — да буди съвеститѣ, да настройва хуманно, да помага на слабитѣ, — и никой другъ въ онова време, 20-тѣ и 30-тѣ години на XIX вѣкъ, не си е поставялъ такава широка програма за народно въздигане, въ хармония съ историческитѣ условия. Той нѣма да препоръчва ходене по светитѣ мѣста, защото и безъ това народа го върши. Важното въ негови очи е да се практикува християнството и дома, по отношение на злочести, отритнати, онеправдани отъ сждбата, както и да се пръскатъ полезни знания посрѣдъ тъй изостаналия, лишенъ отъ свѣтлината на науката народъ, когото гръцки владици държатъ съ омисъль въ невежество, за да го ограбватъ по-лесно и безнаказано.

Правиленъ усетъ за нуждитѣ на момента, съчетанъ съ гражданска доблесть, характеризуватъ духовния ликъ на свищовския проповѣдникъ. Тъкмо за да отговори на тия нужди, той става и писатель. Виждайки колко бедна е българската школска литература (напечатани сж до тогава само 4—5 скромни пособия), той се залавя да напише една малка енциклопедия за основнитѣ училища, за да въздействува и на младитѣ, които не могатъ да го чуятъ, за да бжде полезенъ на цѣла България. Въ 1824 г. единъ котленецъ, Петъръ Беронъ е издалъ своя знаменитъ *Рибенъ букварь*, гдето сж прокарани нови гледища въ обучението по родния езикъ; въ 1833 г. свищовскиятъ учитель Христаки Павловичъ печата своята *Аритметика*. Неофитъ чувствува въ себе си сили, да се прояви сжщо тъй като авторъ, и въ съдружие съ приятеля си Васкидовъ пуска въ 1835 г. своето *Славеноболгарское детеводство за малкитѣ дѣца,* нагласено въ шесть части, къмъ които идатъ отдѣлно издадени други две книги: *Краткая священная исто-*

рия и Свещенни катехизисъ, всички напечатани въ Крагуевацъ (Сърбия). Детоводството съдържа сведения за обхождане съ разни лица, граматика на чернославянски езици, аритметика, география и писмовникъ, всичко това написано на единъ езикъ, въ който странно се примѣсва живиятъ новобългарски съ усвоения отъ Неофита въ Хилендаръ черковнославянски. Поразенъ отъ упадъка на българския народъ, поради липса на училища и ни образование, Неофитъ е сжщевременно врагъ и на старата келийна метода, която е поставяла на прѣвъ планъ богословскитѣ текстове, трудни за разбиране, Часослова, Псалтира и Апостола, които едвамъ разумътъ на черковнитѣ отци постига. Той иска настойчиво едно обучение въ съвременъ духъ, обучение, основано при това на родния езикъ, а не на гръцки. Само така ше се премахне злото, което Неофитъ, поетически настроенъ, изказва въ тия стихове:

Ахъ! Болгаріа, всеокаянная Болгаріа!
Скоро оумилно презовьі пророка Еремia!
На планината най-высока да ся каче!
Жалостно да тя нарежда и оумилно оплаче!
Защо кой отъ другійтѣ рода си возненавижда,
Както нашего рода, другъ другиго да обижда! . . ,

За да наблюдава самъ печатането на ржководството си, Неофитъ заминава въ 1834 г. за гр. Крагуевацъ, гдето е тогава резиденцията на сръбския князъ Милошъ Обреновичъ и гдето се намира, премѣстена, бѣлградската печатница. Преди това, въ продължение на една година, Неофитъ обикаля България, да записва абонати на книжкитѣ си и да събира градиво за географията си на страната, както то е изложено въ часть V. При този случай Неофитъ се убеждава, колко ниско стои още българскиятъ народъ въ културно отношение, щомъ дори ужъ събудени люде не даватъ поддръжката си на книжовника. Въ Крагуевацъ и после въ Бѣлградъ Неофитъ остава отъ есеньта на 1834 г. до лѣтото на 1836. Презъ това време той има възможность да проучи сръбската оригинална и преводна литература, както и да предприеме излетъ до Буда-Пеща, добивайки представа за живота на свободнитѣ народи. Досади по печатането, проточено твърде дълго — при което следъ ограбване на паритѣ и на ценнитѣ му вещи известна помощь му оказва князъ Милошъ — нетърпение на абонатитѣ, обвинения въ забавяне, съзнание за загубено време, всичко това гнети духа на Неофита, който следъ завръшането си въ България не желае повече да остане въ Свищовъ — и потегля изъ България, спирайки главно въ Габровския и Троянския мънастиръ, гдето е спечелилъ добри приятели, особено въ лицето на Йосифа Соколски, игуменъ на Габровския мънастиръ.

Никой другъ като него не знае тъй основно положението въ България — икономическо, просвѣтно и политическо, както добре се вижда това отъ частъ V на Детоводството (*Землеописание*), гдето е отдѣлено доста мѣсто на българскитѣ градове и селища; и никой другъ не е тъй твърдо убеденъ, че главната прѣчка за свестяването на българския народъ иде отъ инородното духовенство, убило социалнитѣ и националнитѣ добродетели на този народъ. Това, което Неофитъ вижда въ свободнитѣ сръбски и унгарски земи, го навежда на мисъльта, че първата грижа на интелигентнитѣ българи трѣбва да бѫде — да се освободи страната отъ враждебно настроеното, надменно и лакомо за лични облаги гръцко духовенство, за да се сдобие тя съ свои „природни" владици, архиереи и свещеници, които не само ще проповѣдватъ словото божие на български езикъ, разбранъ за паството, но ще се покажатъ и по-хуманни въ обноски, въ помощь, въ изискане на срѣдства за издръжката си, ще се чувствуватъ задължени да издигнатъ просвѣтно и нравствено този народъ, ще бѫдатъ вождитѣ му и застѫпницитѣ му предъ властьта, тъй нехайна къмъ неорганизуваното и лишено отъ идейни представители българско население. Българитѣ сѫ мнозинство въ Европейска Турция, но тѣ сѫ изтикани отъ по-малобройнитѣ гърци, които съумяватъ да вематъ подъ духовната си власть всички християни и да насаждатъ между тѣхъ елинизма.

Починътъ за организуване на народнитѣ сили, при живото съдействие на Неофита, ще дойде отъ най-будния край на България, Търновско. Тукъ, къмъ края на 30-тѣ години, ще се зароди едно недоволство отъ търновския гръцки владика, което ще се разпростре постепенно по цѣла България, като походъ срещу цѣлокупното гръцко духовенство и като повикъ за своя национална иерархия. Вѣрно е, че още въ 20-тѣ и началото на 30-тѣ години се издигатъ тукъ-таме въ България протести срещу злоупотрѣби на гръцкитѣ владици и се изказватъ предъ турската власть и предъ цариградската патриаршия пожелания за назначаване българи на митрополитскитѣ и епископски катедри; но тѣзи действия още нѣматъ по-сериозенъ колективенъ характеръ, оставатъ мѣстно явление, безъ по-значителни последици. Въ Враца най-напредъ (1824), по-късно въ Скопье (1830) и въ Самоковъ (1833) първенци и граждани се опълчватъ противъ своитѣ недостойни владици, уличени въ неморalenъ животъ и груба користь, обаче до положителни резултати не се достига, нито пъкъ до връзка съ другитѣ български центрове. Едва въ Търново това движение добива по-демонстративенъ и общенароденъ характеръ — и то откакъ въ 1837 и 1838 г. тукъ пристига отецъ Неофитъ.

* * *

Всѣки, който иска да разбере при какви условия и по какви причини търновци се вдигатъ противъ своя владика, би трѣбвало да чете двата неоценими като исторически документи и лична изповѣдь труда на Неофита Хилендарски, писани между 1841 и 1845 г.: 1. *Просвещенний Европейцъ, Полумершая Болгарія и сынъ Болгаріи*, и 2. *Мати Болгарія*. Въ тѣзи диалогически сатири или памфлети ни е обрисувано найпълно грозното положение на българската рая въ началото на XIX вѣкъ, току следъ затриването на еничаритѣ и кърджалиитѣ, и вилнението на гръцкитѣ владици, разсипали икономически тази рая. Показанията на Неофита се посрѣщатъ — като картина на черно политическо робство и на нетърпима духовна угнетеность — отъ една страна съ писаното по-рано *Житие* на Софрония, отъ друга страна съсъ съставенитѣ по-късно майсторски изложения на Раковски *(Горски Пжтникъ*, 1857) и на Д-ръ Селимински (*Исторически споменъ*, 1855). Нека видимъ накратко, какъ схващатъ общото положение последнитѣ двама високообразовани мжже, съратници на отца Неофита, и какъ последниятъ представя положението специално въ Търновско, гдето самъ е наблюдавалъ по-продължително работитѣ.

Коренътъ на злото въ България, колкото се отнася до духовната власть, се крие въ цариградската патриаршия. „Великата“ православна черква е забравила, споредъ Раковски, своята евангелска цель и се е превърнала въ нѣкакво търговско-финансово учреждение, гдето на търгъ се продаватъ служби и данъчни предприятия. Който има повече пари и по-силни ходатаи, той заема вакантния владишки столъ. Образование, моралъ, авторитетъ не сж необходими, за да се заеме най-високото мѣсто въ черковната иерархия. Всѣки може да стигне до тамъ, като почне най-отдолу, стига да отговаря на условията, — т. е. да знае да угажда на влиятелнитѣ фенерски първенци, да притежава ония отрицателни качества на характера, които се ценятъ най-много въ тази покварена срѣда: ласкателство, престорена набожность, сервилность, да спечели протекцията на турски и патриаршески сановници чрезъ подкупи и бакшиши. За голѣмо удивление на страничнитѣ наблюдатели, на митрополитски столове се качватъ личности, които иматъ най-позорно минало. И напредването имъ по лестницата на черковнитѣ чинове става необикновено бързо, щомъ съумѣятъ да се приспособятъ. „Днесъ чибукчия, утре дяконъ, въ други день архидяконъ, протосингелъ, следъ малко епископъ, митрополитъ, и всесвятейши патриархъ на новия Римъ, всевселененъ! Днесъ банкрутиралъ безкнижникъ, нѣкой си гръкъ, и толкова търговци онеправдалъ, патриаршията го задячва, запопва, само трѣбва да се съгласи и да плати, ето ти го после владика! Днесъ свирачъ или

играчъ по кръчми и кафенета — патриаршията го приема за пѣвецъ, облача му черна шапка, дългъ бинишъ... слугува всесветейшему въ звание кафеджия и добива негово благоволение, ето ти го търновски митрополитъ!“ Опразни ли се нѣкоя епархия, тя се смятря дѣлъ на оногова, който наддаде най-много или който бие съ лукавстото си всички съперници. Представятъ се разни кандидати, и тѣ обещаватъ на патриарха, на великия логотетъ (мирски началникъ въ патриаршията) и на синодалнитѣ старци, добре запознати съсъ сребърната тежесть на всѣка епархая, опредѣлено, и то твърде високо възнаграждение. Заеме ли кандидата мѣстото, той ще събира насилствено отъ покорното християнско стадо тази сума във видъ на разни произволни данъци и налози.

Отъ далечната Одеса, Василъ Априловъ, който е добре запознатъ съ работитѣ въ отечеството си, ще изтъква още преди Раковски тази недостойна игра на патриаршията при раздаване владишкитѣ мѣста, като не ще пропустне да изобличи ония продажни българи-гъркомани, които улесняватъ грабежитѣ на инороднитѣ владици. Въ писма до габровци отъ 1840 г. нататъкъ, голѣмиятъ родолюбецъ, подтикналъ тъй мощно българската просвѣта чрезъ новоснованото габровско училище, ще настоява да се възползуватъ българитѣ отъ правата, които имъ дава хати-шерифътъ отъ 1839 год., и да отказватъ изплащането на незаконната владичнина или пъкъ да склонятъ за опредѣленъ „хакъ“ на владицитѣ си. „Онѣзи болгоре“, говори той за орждията на гръцкитѣ владици, „дето своята полза предпочитатъ отъ общата полза, дето се подкупватъ отъ користолюбието да утѣсняватъ братята си, тѣзи болгаре сѫ изчадие дяволско, юдово колѣно, тѣ иматъ вѣчното проклятие отъ родътъ си“. Особено остро осѫжда Априловъ предателитѣ между българскитѣ „малодушни“ чорбаджии. „Ако имаха болгарете общо согласие, ако чорбаджиитѣ имъ, богатитѣ и голѣмцитѣ гледаха общото добро и ползата на родътъ си, и не ги подкупваха хитро владицитѣ съ дарби и армагани, за да могатъ да угнетяватъ простиятъ народъ чрезъ тѣхъ, тогазъ споредъ нинешкото султанско узаконение нѣмаше нито единъ грекъ да е владика или епископъ по България, защото на болгарете трѣбватъ архипастири и пастири природни болгаре, отъ които да можатъ да слушатъ учение болгарско и наставления на езика си... и на които владици да си изповѣдуватъ грѣховетѣ и прочия потрѣби безъ толмачъ“.

Д-ръ Селимински, който води оживена преписка съ Априлова, заема сѫщото отрицателно становище по въпроса за гръцкото духовенство и бичува остро неговитѣ неджзи, познати му отъ общуване съ гръцкитѣ владици. Той цитува въ

мемоаритѣ си писма на българскитѣ общини, гдето между другото се казва: „Поради надменностьта, алчностьта и ненаситностьта на грьцкитѣ фенерски владици, епископствата въ Турско се продаватъ на търгъ, а наддавательтъ се ръкополага за архиерей. Въ днешно време цената на една архиерейска епархия достига до 500,000 гроша. Тази сума се плаща отчасти на Вселенския патриархъ, а отчасти на виднитѣ архиереи и силнитѣ при Високата порти (паши, арменци, банкери, евреи и разни фанариоти). Силнитѣ при Високата порта паши и пр. препоръчватъ ръкоположения предъ провинциалнитѣ владици, а предъ цариградската централна власть оправдаватъ владишкитѣ злоупотрѣби. . ." Многострадалниятъ български народъ често се е оплаквалъ срещу тѣзи злоупотрѣби, но отъ оплакванията не е излизало нищо — понеже владици и паши сѫ си осигурили взаимно подкупи и грабежи. Излизало е често обратното: „самиятъ народъ е билъ обвиняванъ предъ правителството като бунтовникъ: първенцитѣ изъ провинцията сѫ бивали арестувани, пращани на заточение или осѫждани съ други присѫди". И като навежда примѣри за подобни низки доноси на гръцкитѣ владици, пратили въ затворъ или на бѣсилка най-добритѣ българи, само защото сѫ имали смѣлость да възставатъ противъ произвола имъ; като характеризува обстойно противобългарската и противохристиянска дейность на тѣзи владици, Селимински заключава: „Гръцкото и фенерско духовенство въ България е инороденъ елементъ: то е неизцѣримъ ракъ и вѣчно гибелно за насъ . . . Докато не се изкорени отъ българската земя този плевелъ, нѣма тамъ да се роди никакъвъ добъръ плодъ. Нито просвѣта, нито промишленость, нито търговия не ще може да се въведе . . . Всички, по единъ сигналъ, трѣбва да изхвърлимъ гръцкото духовенство вънъ отъ границитѣ на нашето отечество, както то е изпъдено отъ Влахо-Молдавия, Сърбия и отъ самата Гърция".

* * *

Сигналътъ за тази решителна борба противъ духовното робство е даденъ въ Търново, гдето най-рано българщината се пробужда отъ летаргията си. И основанията за нея сѫ изтъкнати най-сполучливо въ поменатитѣ два труда на Неофита. Тукъ е очертана въ подробности картината на владишки произволи и български неволи, тукъ ние четемъ една крайно правдива и потресна хроника на живота въ България презъ първата половина на XIX вѣкъ. Съ патоса или сарказма на библейскитѣ пророрци Неофитъ бичува рушителитѣ на моралъ и вѣра, изказвайки жива скръбь за нещастнитѣ си сънародници, вината на които е само тая, че искатъ божествена служба на свой езикъ и отъ почтени пастири.

Неофитъ описва драстично, какъ търновскиятъ митрополитъ „угнетява, оголва и онеправдава“ деветь най-добри български области, влѣзли въ състава на голѣмата търновска епархия. Дошълъ тукъ като енчерски спахия, владиката има за първа грижа да предприеме „деверъ“ (обиколка) по градове и села, за да разхвърли и съобщи данъцитѣ си: че той продава вѣра съ пари. И ето владиката, окрѫженъ съ голѣма свита ясакчии, дякони, калугери и прислуга (кафеджия, чобукчия), тръгва „да дере овци и да храни бѣсни волци“. Пропищяватъ селата, гдето мине тази ордия. „Че така като кондисатъ въ нѣкое горско село“, говори Неофитъ, „приспаватъ две или три нощи, грековладиката светява общо на селото вода и зема 550 гроша, и за обща селска милостиня имъ зема — споредъ колкото е селото — по негде си 3300, 2200, а най-долу отъ най-малкото село 1550 гроша; събира и отъ всѣкиго на вѣнчило 15 гроша, отъ вдовецъ и вдовица по 8 гроша...“ Освенъ това, селото плаща 150 гроша на протосингела владишки, 350 на челебиитѣ, 200 на дяконитѣ, 50 на прислугата, 100 на ясакчиитѣ. И ако селото не може да плати, владиката го наклеветява предъ пашата и кадията, които пращатъ гавази да доведатъ непокорнитѣ. На тия владиката говори тогава: „Вие, дебели българи! Азъ ви познахъ, че сте султану противни, както и на християнската си вѣра, ето че се опирате и не ми плащате“. И сиромаситѣ се молятъ съсъ сълзи на очи за прошка, и вематъ пари подъ лихва, за да избѣгнатъ гнѣва на владиката.

Когато нѣкой поиска да се запопи, той трѣбва да плати такса на владиката до 2000 гроша и отдѣлно друга сума на хората му. Често пѫти кандидатитѣ вематъ тая голѣма за времето сума подъ лихва отъ чорбаджиитѣ, и ако не могатъ да я изплатятъ, продаватъ мило за драго, или се виждатъ принудени да ходятъ по просия съ една „пантахуса“ (позволително писмо). Извънъ тая такса, свещеникътъ трѣбва да внася ежегодно на владиката 250—300 гроша „емватикъ“, 2 оки краве масло, една кола слама, разни плодове, яйца... Всѣки монастиръ внасялъ по сѫщия начинъ 500 гроша годишно, 30 кила сирене и др. Калугери и свещеници работятъ, освенъ това, ангария въ митрополията, колчемъ стане нужда. Тѣ робуватъ, обаче, и на чорбаджиитѣ отъ партията на владиката, на които носятъ данъкъ въ натура — яйца, кокошки, прасета, масло и т. н. — за да се радватъ на благоволението и покровителството имъ. Тѣзи чорбаджии-гъркомани сѫ не по-малко врагове на просвѣта и граждански свободи, отколкото фанариотитѣ. „Чорбаджиитѣ се наричатъ българи, но се гърчеятъ, християни се именуватъ само, но работитѣ имъ далечъ отъ християнството. Колко сѫ отъ синоветѣ ми (говори Мати Болгария) за божа правда продали и праведната имъ неповинна кръвь разлѣли... Съ клевети, лъжесвиде-

телства и кръвопролитства сѫ се крепили и до тоя часъ..." Тѣ се хвалѣли, че сѫ наследили влиянието си отъ своитѣ прадѣди и че като съветници на владиката и орѫдия на властьта могли да правятъ какво си щатъ: „черковни, монастирски, граждански каси въ наше сѫ пълномощие, . . . митрополита, мухасалина, кадията и агитѣ сѫ наши, . . . когото щеме въ кюрека (затворъ) хвърляме, . . . гдето обичаме сюрдисваме (заточаваме), заптъ му струваме имането. . . и голъ го събличаме". Такава е тая „многоглавна морска хидра", такива сѫ „хитролукавитѣ грекофатрически лисици", „помраченитѣ бѣломорски болвани и истукани", „ядоутровнитѣ безсъвестни и безчоловѣчни грекоманочорбаджии, които сѫ съгласни и съединени съ грѣховладицитѣ" и които чрезъ ясакчии обиратъ на бѣднитѣ българи „отъ дворовете имъ керамидитѣ, веригитѣ, котлитѣ и чергитѣ", запечатватъ черквитѣ имъ и афоресватъ селата имъ и „децата имъ некръстени измиратъ", догде да се събератъ грошоветѣ за откупване божественитѣ тайни. „Тежко и горко!" провиква се отецъ Неофитъ, попадайки въ силно вълнение при разказа си за множеството безобразия и насилия надъ смирения и злочестъ народъ — който не смѣе да издигне гласъ, да се оплаче и потѫжи предъ никого.

Търновскитѣ владици, накичени съ титлата „екзархъ на цѣла България", сѫ заемали още отъ началото на българското робство по-особено, привилегировано положение между другитѣ гръцки митрополити въ България. Тѣ сѫ били най-деятелни сътрудници на фанариотитѣ въ тѣхната националистична пропаганда, тѣ сѫ подпомагали енергично на завѣраджиитѣ отъ 1821 година, като сѫ основавали клонове на „хетерията" въ по-голѣмитѣ градове на епархията и сѫ привличали тамъ, въ името на християнската идея, и по-виднитѣ българи. Търновскиятъ митрополитъ Иоаникий е билъ обѣсенъ на връхъ Великденъ въ Цариградъ, заедно съ патриарха, като единъ отъ главнитѣ виновници за избухналото революционно движение въ Гърция. Неговиятъ приемникъ, Иларионъ Критски, се държи на страна отъ всѣка политика, но затова пъкъ ревностно насажда елинизма и люто гони по-събуденитѣ българи, щомъ тѣ му искатъ назначаване на български епископи и българско образование въ училищата. Търпейки по неволя отварянето на габровското училище (1835), той нѣма да позволи въ 1836 г. на казанлъчани да настояватъ за рѫкополагането за епископъ на добрия проповѣдникъ и родолюбецъ Онуфрия Поповичъ и ще прогони тоя преданъ другарь на отца Неофита. Славейковъ право забелязва: „. . . този владика Иларионъ не даваше да се помене българско и кога ходѣше на деверъ по селата, дето четѣха български, гълчеше ги, харизваше имъ гръцки книги и принуждаваше ги гръцки да четатъ въ черквитѣ; дето нѣмаха попъ, гръцки попове имъ про-

важдаше и по-първитѣ хора отъ селата караше ги да даватъ децата си гръцки да се учатъ. . .“ Грубъ и немилостивъ къмъ българитѣ, Илариона мрази българското народно движение и оставя лошъ споменъ съ поведението си по т. н. Велчова завѣта, която костува живота на най-добритѣ българи отъ Търново и околнитѣ села. И когато умира отъ чума презъ 1838 г. (февруарий), населението го е кълнѣло да се не стопи въ гроба си.

Неговъ наследникъ е Панаретъ. Ако вече Илариона внася охлаждение между паството съсъ своята надменность и алчность, този ексцентриченъ българомразецъ настройва всички противъ себе си. Познатата сатира на Славейкова отъ края на 40-тѣ години го нарича „лудъ гидия“ и го представя като смахнатъ грубиянъ, който псувалъ и биялъ поповетѣ; а въ една хумореска отъ по-късно сжщиятъ Славейковъ разказва, че Панаретъ „знаялъ на парата кайметя“, и не избиралъ срѣдства за да трупа богатства: — „Колко роднини изжени! колко оженени разведе! сѐ за пари. Хеле пъкъ туй поповетѣ, попѣше ги каквито се изпречваха напреде му. Слѣпи съ едно око, глухи, гърбави. . . земаше имъ по две по три хиляди гроша, а нѣмаше да ги пита, знаятъ ли да четатъ, незнаятъ ли“. Обиритѣ му нѣмали край — между другото завдигналъ всичкото сребро отъ мънастиритѣ и черквитѣ и го стопилъ и продалъ. . .

На народа въ Търновско се досадило отъ Панарета, и всички искали да бжде той махнатъ. Затова въ началото на 1840 г. били изпратени отъ всѣко по-голѣмо село по двама представители въ Цариградъ, съ прошения до Високата порта и до патриаршията — да се отдалечи Панаретъ и на негово мѣсто да бжде назначенъ българинъ, именно отецъ Неофитъ Хилендарски. Когато това движение се ширѣло и решението било взето, самъ Неофитъ се намиралъ въ Цариградъ. Но той поддържалъ оживени писмени връзки съ приятелитѣ си въ Търново, които се чувствували окуражени за борба особено откакъ въ 1839 г. бива възвестенъ Гюлханийскиятъ хатишерифъ, съ равноправието въ политическо и религиозно отношение за всички поданици, и откакъ две години по-рано (1837) султанъ Махмудъ е пжтувалъ изъ България, обещавайки навредъ законна закрила срещу всѣко насилие отъ гдето и да иде то. Закрепнало икономически, като търговски и занаятчийски центъръ, Търново ще съзнае твърде рано позорната зависимость на българската просвѣта отъ гръцкитѣ владици и ще се домогва до национализация на черкви и училища. Будниятъ еснафъ ще даде и тукъ, както и другаде у насъ, най-крепката опора на борцитѣ за народность, народна черква и народна книжнина.

Презъ пролѣтьта на 1839 г. Неофитъ Хилендарски, следъ като е учителствувалъ известно време въ Габровския мънастиръ и въ Калоферъ (и следъ като въ пѫтуването си презъ 1838 г. спохожда Котелъ, Сливенъ и Одринъ) е вече въ Цариградъ. Навсѣкѫде, гдето мине, той подклажда съ рѣзки критики настроението противъ гръцкото духовенство, главния виновникъ за невежеството и обществения назадъкъ на българския народъ, и навсѣкѫде той разкрива свѣтли изгледи за този народъ, въ ерата на реформи и законность въ държавата, ако бѫде отстранено гръцкото потисничество.

Къмъ 1839 г. въ турската столица живѣятъ голѣмъ брой българи, пръснати като работници, занаятчии и търговци и дошли отъ всички краища на България да дирятъ тукъ своята прехрана. Загубени между турци, гърци и други племена, тѣ минуватъ подъ името *румъ*-милетъ, ромейски народъ, тъй като вѣрското имъ единство съ гърцитѣ и подчинението имъ подъ патриаршията дава основание да не се признава тѣхната народность. Не стига това, тѣ нѣматъ нищо общо помежду си, никаква организация на племенни начала и никакво съзнание за общи домогвания. Народностното чувство е у мнозина у тѣхъ затрито, и, макаръ да сѫ грамадна колония отъ 30—40 хиляди души, тѣ не представятъ особенъ елементъ въ разнородното население на столицата. Малцината по-образовани българи, които благодарение на личнитѣ си качества сѫ могли да изпѫкнатъ и да заематъ нѣкаква държавна служба или по-издигнато обществено положение, отричатъ и криятъ народностьта си и минаватъ за гърци. Между търговцитѣ се издигатъ постепенно енергичнитѣ и пестеливи балканци, дошли отъ Калоферъ (братя Христо и Никола Тъпчилещови, Д. Тошковъ), отъ Копривщица (Гавриилъ Моравеновъ), отъ Карлово (братя Гешови), отъ Сливенъ (Илия Недѣлковичъ) и др. Занаятчиитѣ сѫ групирани въ своитѣ професионални, еснафски организации: хлѣбари, млѣкари, градинари, терзии, абаджии и пр. Най-сплотени сѫ шивачитѣ на царска служба, близо 1000 души, които работѣли въ особена грамадна сграда, т. н. Хамбаръ, и имали военна уредба, подъ началството на свой главатарь, Иванъ Спасовъ, и на свой командиръ, Махмудъ паша. На държавна служба били и двамата най-първи българи, Стефанъ Богориди отъ Котелъ, дългогодишенъ съветникъ на Султана, и Василаки Вълковъ отъ с. Върбица, които се ползували съ голѣмо влияние предъ правителството. Между всички тѣзи българи, поставени на разни социални стѫпала и съ разно потекло, не се подържатъ никакви духовни връзки, нѣма нищо, което да ги обединява като общественъ идеалъ. Въ денонощенъ трудъ, въ грижи за сѫществуване и икономическо издигане тѣ изживяватъ всичката си

нравствена сила, всичкитѣ си помисли за днесъ и утре. Народностната идея не е още пробудена.

И ето, отецъ Неофитъ пристига тукъ, „като отъ Бога проводенъ посланикъ до българитѣ, да посѣе първото семе на възродения народенъ духъ“, по думитѣ на Раковски, който отблизо е следилъ дейностьта на смѣлия инициаторъ. Опитенъ ораторъ, огненъ темпераментъ, екзалтиранъ родолюбецъ, свикналъ да общува съ простия народъ и добре позналъ чувствата му, копненията му, болкитѣ му, Неофитъ успѣва да спечели бързо довѣрието на българскитѣ еснафи и търговци било въ Хамбаря било по разнитѣ квартали на Стамбулъ. И разпродавайки издаденитѣ въ 1835 г. свои книжки, той намира начинъ да заговори за потлачената народность, да пробуди чувството на дългъ къмъ родината и милость за хвърленитѣ подъ икономически и духовенъ гнетъ българи. Намѣрилъ отзвукъ въ тия честни души, той намисля да осѫществи една своя величествена мисъль: *„да се състави* (както ни съобщава Раковски) *въ Цариградъ едно българско общество*, щото да могатъ българитѣ да се събиратъ въ едно мѣсто и да скроятъ какъ да действуватъ, за да сполучатъ желанието си. Такова мѣсто въ Цариградъ не можеше въ тѣхъ времена да бѫде друго, освенъ *една народна българска черква, която трѣбва да съсрѣдоточи не само живущитѣ въ Цариградъ българи, но още и въ България да има влияние надъ всички българи и на нейнъ позивъ всички единодушно и съгласно да действуватъ за общото благо“*.

Тази мисъль ни разкрива всичката далновидность на отца Неофита, пръвъ позналъ необходимостьта отъ една организация, носителка на колективната воля за народностно повдигане, която да застѫпва нѣкакъ официално жизненитѣ интереси на българския народъ, като членъ въ голѣмото семейство народи подъ турско владичество. Заслугата тукъ е двойна: отъ една страна Неофитъ вижда, че не може да има никакви изгледи за сполука, ако не се създаде едно централно сборище на българската интелигенция, което въ най-лоялна форма да работи за вѣрското и гражданското освобождение на българитѣ. Черквата се явява въ случая символъ на единството и гаранция предъ властьта за най-чисти културни домогвания. Отъ друга страна, тази черковна община, като представителка на българския народъ въ такъвъ смисълъ, въ какъвто вселенската патриаршия застѫпва върховнитѣ просвѣтни интереси на гръцкия народъ, не би могла да действува нийде другаде въ страната тъй сигурно, както тъкмо въ столицата на Султана, подъ непосрѣдствения надзоръ на правителството и въ близъкъ дотикъ съ влиятелнитѣ политически и духовни фактори. Къмъ всичко това идва съображението, че нийде другаде въ България, при малобройното градско население и слабо подготвената почва за новитѣ идеи, не би

могло да се постигне тъй лесно учредяването на оная вѣрско-национална община, като юридическа единица, както тъкмо въ Цариградъ, гдето сѫ събрани най-много интелигентни и заможни българи и гдето има готови кадри за пропаганда, въ лицето на ония еснафски корпорации, съставени отъ чисти българи. Да се възпламени въ тѣхъ искрата на народность и да се извикатъ за животъ заспали нравствени сили е сравнително лесно за единъ човѣкъ като Неофита, който има вече установена репутация на книжовникъ и проповѣдникъ, който познава добре душата на народа си -- при толкова обиколки изъ България — и който притежава огромна енергия на духа, ентусиазъмъ, упоренъ характеръ и високъ християнски моралъ, който му придава мощь за изтрайване въ несгоди и страдания. Никой другъ не съединява толкова благоприятни за единъ народенъ вождъ черти на ума, на темперамента и на волята, никой не е въодушевенъ тъй искрено отъ идеала да се работи за възраждането на народностьта, както този монахъ, съчеталъ хармонично въ себе си твърда вѣра и готовность за самопожертвуване.

Неофитъ открива плана си на по-събуденитѣ търговци и еснафи, и намира тутакси пълна подкрепа отъ тѣхъ. Той служи дори българска литургия въ една стаица на Хамбаря, превърната въ параклисъ — първата българска литургия въ Цариградъ, откакъ българинъ е стѫпилъ тукъ — и радость просиява по лицата на беднитѣ шивачи, навикнали да слушатъ само неразбраната гръцка молитва. Тъкмо когато става това, когато се обсѫждатъ начини за издействуване позволение отъ патриаршията за българската черква въ диоцезата на патриарха, Цариградъ, — отъ Търново пристигатъ вести за усиленото недоволство отъ владиката Панарета, пристигатъ и делегатитѣ, които трѣбва да искатъ свалянето му и замѣстването му съ чистокръвенъ българинъ — какъвто търновци виждали и посочвали чрезъ прошенията си въ лицето на отца Неофита, добре познатъ тѣмъ защитникъ на угнетенитѣ. Приятелитѣ на Неофита въ Цариградъ се раздвижватъ, за да измолятъ разрешение за завладичването му, безъ да съзнаватъ на какви непреодолими прѣчки ще се натъкнатъ. Защото патриаршията, дозела вече вълнението въ разни краища на България противъ нейнитѣ иерарси, компрометирани като безнравствени или алчни за богатство българофоби, не ще поиска да допусне прецедентъ, който би засилилъ враждата противъ Фенеръ и би довелъ до пълното прогонване на гръцкитѣ владици изъ България. Тя ще стори всичко възможно, ще иде до коварство и подлость, до заплашване и заточение само и само да смаже въ зародишъ българското черковно движение, насочено противъ нейнитѣ национални домогвания и материални интереси. Отъ България патриаршията има найголѣми облаги, и тя нѣма тъй смирено да приеме отказа

отъ богатитѣ епархии, особено отъ най-богатата, търновската. Тукъ именно отецъ Неофитъ попада въ трагичното положение да бжде български кандидатъ, срещу когото ще бждатъ насочени най-жсетоки удари отъ всесилната и безогледна въ преследването си патриаршия. Нека не се забравя, че все по това време, когато търновци работятъ за назначението на Неофита, видинци сж се застжпили за ржкополагането въ гр. Видинъ на Дионисий Контаровъ, котленецъ, който има покровителството на видинския паша; и че, като не може да отбие препоржката, патриаршията предпочита да бжде Дионисий отровенъ, отколкото да признае правото на единъ българинъ да бжде владика. Отравянето на Дионисия хвърля въ голѣмъ смутъ всички събудени българи и имъ показва, на какви жестоки репресалии е способна чуждата духовна власть.

* * *

Българитѣ въ Цариградъ действуватъ предъ Високата порта не чрезъ високомѣрния и почти погърченъ свой сънародникъ князъ Богороди, а чрезъ по-скромни и незначителни хора, обзети отъ любовь къмъ рода си. Султанъ Махмудъ ималъ двама кочияши българи, калофереца Илия и свищовеца Тодоръ, на които се довѣрявалъ особено, поради ловковстьта имъ да обуздаватъ най-буйнитѣ арабски коне. Тъкмо тѣ се нагърбили да подадатъ просбитѣ за назначаването на Неофита, при което и султанката-майка имъ съдействува за това предъ патриаршията. Обаче патриаршията коварно отстранява кандидатурата на Неофита, като подкупва пратеницитѣ отъ търновската епархия, като имъ взема снабденитѣ съ печати махзари и като имъ пошушва да искатъ за владика пакъ единъ Неофитъ — 25-годишния патриаршески протосингелъ, нѣкакъвъ развратенъ гъркъ, който тичалъ по сарафи, задлъжнѣлъ стотици хиляди гроша и изкупилъ отъ патриархъ, синодални старци и влиятелни чиновници въ Външното министерство назначението си. На нашия Неофитъ, задлъжнѣлъ сжщо, докато се бави въ Цариградъ и си достави необходимитѣ за завладичване одежди, не остава друго — напуснатъ тъй позорно отъ пратеницитѣ и лишенъ отъ материална поддръжка — освенъ да приеме унизителното предложение на патриарха, да стане протосингелъ на новоназначения търновския митрополитъ, като билъ обнадежденъ, че по-късно ще бжде произведенъ епископъ, заедно съ други български епископи въ Търновската епархия, именно въ Русе, Враца, Ловечъ и Стара-Загора.

Презъ м. юлий 1840 г. младиятъ митрополитъ Неофитъ потегли съ свитата си за Търново, придруженъ отъ отца Неофита, който харчилъ по пжтя отъ свои срѣдства, покривайки разходитѣ на началника си. Въ Търново той билъ посрещнатъ блѣскаво отъ народа и мѣстнитѣ власти, които по-късно

иска да разположи, като раздава на управитель, кадия, мухасали, чорбаджии и селски първенци разни подаръци. Малко следъ това владиката предприема обиколката си, опредѣляйки и събирайки високи такси. Нашиятъ Неофитъ наблюдава съсъ свито сърдце новитѣ произволи и злоупотрѣби — и решава да се откаже отъ протосингелството. За него е ясно, че той трѣбва да отговаря за чужди грѣхове, че той трѣбва да стане съучастникъ на единъ новъ, най-безогледенъ грабитель на българитѣ. И оттегляйки се въ Лѣсковския мънастиръ, гдето може да сподѣля възмущението си съ горещия патриотъ игумена Максима, той изчаква завръщането на владиката, за да си получи взимането отъ него. Обаче вмѣсто честна разплата — идва неочаквано заточение. Презъ нощьта на Великата срѣда, априлъ 1841 г., той билъ арестуванъ — по донесение на митрополитъ Неофита и заповѣдь на Цариградския патриархъ — отъ сеймени на търновския управиталь и бързо откаранъ за Света-гора. Безъ сѫдъ духовенъ, безъ врѫчено обвинение, безъ защита той е лишенъ отъ сана си и пратенъ въ изгнание — очевидно само защото мѫти водата на пакостния владика и защото патриаршията се бои отъ неговата агитация между българитѣ.

Докаранъ на голъ конъ и съ вериги на нозе въ Хилендарския мънастиръ, Неофитъ билъ твърде зле посрещнатъ отъ събратята си. Тѣ го винѣли, че се занималъ съ свѣтски работи, че пренебрегналъ интереситѣ на мънастиря, че не пращалъ поклоници — и главно, че се борѣлъ съ патриката за нѣкави права на българитѣ и за назначаването си владика. Той писалъ до приятели въ Цариградъ и въ провинцията, но отъ нийде ни весть ни помощь. Измѫчвала го и нѣмотия и равнодушие на сънародницитѣ му. И на Йосифа Соколски той се оплаква: „Чудно, азъ самъ въ Цариградъ и тука (въ Търново) седѣхъ за народа си, а единъ цѣлъ народъ да ме остави... да ме мѫчи за божа правда единъ насила и съ прелести долашъ... Брате, за мене не ги ли е грѣхъ: освенъ що изгубихъ всичко, но и здравето си съвсемъ изгубихъ отъ трипроклети несносни и досадни всечасни навикваници!" А на младия Раковски, тогава ученикъ въ Куру-чешме (Цариградъ), като го моли да действува за освобождението си чрезъ майката на Богориди, той изповѣдва: „Тако ми прилича да се муча до смерти и да ме прости Богъ и св. Богородица... Блазе на Неофитовата душица, тежко и горко на живота му!"

Презъ пролѣтьта на 1842 г. Неофитъ билъ премѣстенъ въ българския Зографски мънастиръ, но тукъ той билъ безчовѣчно обранъ — завдигнати му били отъ братята всички пари, които пастрѣлъ за напечатване на нѣкои свои рѫкописи и които щѣлъ да изпрати въ Цариградъ за тая цель („да ми се напечататъ за общенародна полза книгитѣ"). По-

ради разпри съсъ зографци, патриаршията разпоредила да бѫде той премѣстенъ въ гръцкия мънастиръ Дионисиу. И тукъ той билъ по-добре гледанъ — усмирявайки болната си изтерзана душа съ величествената гледка къмъ морето и съ разходки до келиитѣ на аскетитѣ въ планината и край морския брѣгъ. Виждайки, че българитѣ въ Цариградъ не сѫ въ състояние да му помогнитъ, той наглася съ помощьта на вѣрния си приятель Онуфрий Поповичъ, калугеръ въ близкия скитъ Св. Ана, избѣгването си. И каченъ на една гемия, той напуска въ началото на августъ 1844 г. Света-гора, за да се озове въ Цариградъ. Тукъ той се укрива нѣколко дни отъ патриаршескитѣ съгледници, докато си набави покровителствени тескерета отъ султановия зеть, началника на артилерията Мехмедъ-Али паша, и отъ великия везиръ Риза паша, и едва на 21 августъ подиря българитѣ, въ тѣхното главно свърталище, ханътъ Балъ капанъ, гдето се намирали конторитѣ на найвиднитѣ български търговци.

Неофитъ ни описва самъ въ единъ трогателенъ разказъ, какъ се появилъ внезапно въ срѣдата на балкапанци и какъ тѣ останали като вцепенени отъ неочакваното му освобождение и пристигане. Въ мълчаливо вълнение той ронѣлъ сълзи при вида на толкова близки приятели и съмишленици и едва могълъ да се овладѣе и да опише мѫкитѣ си. И бързо той се съвзема, ободрявайки и другитѣ, за да започне още поревностна борба противъ гръцкото духовенство. Заточението е повдигнало духа му, направило го е фанатикъ за идеята. Никога той не е обичалъ тъй горещо отечеството си, както кога е билъ отдалеченъ отъ него; и никога готовностьта му да жертвува всичко, дори живота си, за избавата на народа отъ грозното фенерско иго не е била тъй голѣма. На приятеля си Васкидовъ, въ Свищовъ, комуто съобщава за избавата си, той пише: „Мню, яко несть ничего тако сладчайшаго, какъ любви къ Отечеству... ни тако честнейшее, какъ положенія живота за Отечество.“

* * *

Сега, спасенъ „като по чудо“, Неофитъ е честитъ да намѣри по-благодарна почва за агитацията си, понеже султанъ Абдулъ-Меджидъ е решилъ да продължи реформеното дѣло на баща си Махмуда и е насърдчилъ търпимостьта по вѣрски въпроси и просвѣтата на народноститѣ. Сега Неофитъ намира здрава опора не само у еснафа и новата интелигенция на Цариградъ, но и у единъ високо образованъ и мѫжественъ ратникъ за българската черковна свобода, роденията въ 1812 година еленчанинъ Иларионъ Михаиловски, сѫщо монахъ отъ Хилендарския мънастиръ. Двамата тѣзи вожди на българското движение се допълнятъ взаимно въ смисълъ, че сѫ обзети отъ сѫщия идеализъмъ и че ако единиятъ знае да ув-

лича маситѣ, чрезъ популярното си и огнено слово, другиятъ, по-образованъ, умѣе да вдъхне довѣрие у по-издигнатитѣ и у самото правителство, което вижда въ негово лице тактиченъ и политиченъ български първенецъ. По-импулсивна натура, първиятъ действува подъ напора на силни афекти, на въодушевение и на умраза, и не спира подъ никаква опасность. „Отецъ Неофитъ, казва Раковски, въ това си предприятие показа една безпримѣрна неустрашимость и следва да бжде сжщий до последна минута на живота си." Но все пакъ Неофитъ и Иларионъ подирятъ покровителството на разни видни лица, на султанскитѣ министри и особено на поменатия султановъ зеть Мехмедъ-Али паша, така че патриаршията не смѣела да ги нападне явно: тя тайно подготвяла плана си за тѣхното обезвреждане и очаквала благоприятни случаи за оклеветяването и компрометирането имъ. Намѣрили по-здрава опора за своята черковна политика въ организацията на еснафитѣ и въ благоволението на нѣкои държавници съ по-напреднали идеи, тѣ правятъ опитъ да групиратъ около себе си, да обединятъ въ една национална воля цѣлата страна, всички съзнателни българи, за да могатъ да се налагатъ съ по-голѣма тежесть на решаващитѣ фактори.

Отличенъ поводъ за по-смѣла дейность дава на двамата една важна везирската буйрултия отъ началото на 1845 г. Като напжтвала мѣстнитѣ власти къмъ прилагане на хатишерифа отъ 1839 г. тази заповѣдь нареждала да бждатъ изпратени въ Цариградъ отъ всѣка область по двама избраници на населението, които да изложатъ предъ една конференция отъ висшитѣ сановници на империята нуждитѣ на народноститѣ и да препоржчатъ сигурни мѣрки за тѣхното задоволяване. Презъ м. февруарий Неофитъ бърза да изпрати до свищовскитѣ си приятели преписи отъ хатишерифа и буйрултията и въ писма до тѣхъ и до съмишленицитѣ си въ Русе, Търново и други градове настоява да се побърза съ избора на пратеници, за да се използува благата воля на Султана и да се оттърве българскиятъ народъ отъ игото и своеволията на фанариотитѣ. Въ писмо отъ 15 мартъ 1845 г. той се обръща къмъ свищовскитѣ младежи, които приканя къмъ ревность за българската просвѣта, съ думитѣ: „На златоцвѣтущаго вы возраста стана туй благодатно божіе благоволеніе! за да ся освободи и бѣдный ны болгарски народъ отъ грековладышко и грекоманското тиранско порабощеніе! и да си быде само вѣрна султанска рая, а не грековладышки и грекомански робы. Боже помози!" Той препоржчва на първенцитѣ въ Свищовъ (на 3 априлъ с. г.): „Чини ми се, какво ще бы полезно да се отдѣлите духовенството отъ Търновскаго грекоманства, сиречъ отъ Росица рѣка камъ Свищовска каза сосъ Севліевска та и Нікополска та (ако е можно и Плевенска та), чи да сте си мирны, спокойны и вѣрны султански поданници. Можно е и

русчукліи, враджаліи и ловчеліи да си изпросятъ и тіи болгари архіереи...“ И другъ пжть, до приятеля си Емануилъ Васкидовъ, свищовския учитель: „вратчены те, ловчени те и рухчукліи те, ако са согласны, готово е правителство то да имъ промѣни епіскопы те и да имъ положи отъ Болгарскаго рода. Доволно само да ищатъ.“ Така не само ще се отслаби влиянието на търновския митрополитъ-екзархъ, ще се ограничи чувствително натиска му надъ нѣколко нови епархии, но ще може да бжде поисканъ. Неофитъ за епископъ на нѣкоя отъ тѣхъ. Той е подготвилъ вече отъ по-рано духоветѣ за една такава възможность, дирейки хармонията между общенароднитѣ интереси и своитѣ потъпкани права.

Още на 11 септемврий и на 17 октомврий 1844 г. Неофитъ е подканилъ свищовци, да му изпратятъ патриархо-синодалнитѣ писма, съ които въ 1840 г. се е обещавало на населението въ Търновско, че ще бждатъ ржкоположени български епископи, помощници на Светотърновски, въ Враца, Ловечъ и Русе. Той е съобщилъ — за насърдчение — че за исканията на българитѣ се били застжпили предъ Портата двама иностранни дворяни (единъ отъ тѣхъ ще е билъ непремѣнно Чайковски). И той самъ е подкрепилъ застжпничеството имъ, като представилъ на властитѣ колкото просби и писма отъ епархиитѣ се намирали у него. Сега, когато предстояло да се разгледа дисциплинарно поведението на Неофита Търновски по заточването му безъ сждъ и ограбването му, той моли свищовци да му изпратятъ едно прошение въ този духъ до силния му покровитель Мехмедъ I Али паша. Свищовци се отзовали на просбата на Неофита и подали до Мехмедъ-Али паша и до Великия везиръ съставенитѣ отъ самия Неофитъ заявления, въ които изтъквали, какъ въ продължение на четвъртъ вѣкъ били поучавани отъ народния избраникъ върху своитѣ длъжности къмъ Бога и държавата, какъ той ги напжтвалъ съ съветитѣ си, училъ ги да бждатъ милостиви къмъ беднитѣ си съграждани и да радѣятъ за просвѣтата, и особено какви бащински грижи е полагалъ при настаняването на свищовци въ опожарения и разрушения свой роденъ градъ. Заявленията завършватъ съ позивъ къмъ правителството, да бждатъ вѣрнитѣ български поданици избавени отъ преследването на гръцкото духовенство и да се изпълнятъ справедливитѣ лични искания на Неофита.

Между това презъ м. априлъ 1845 г. били пристигнали въ Цариградъ народнитѣ пратеници. Надеждитѣ, обаче, възлагани на тѣхъ, се оказали съвсемъ напраздни. Както разказва Раковски, тѣзи хора, въ по-голѣмия си брой гръкомани или невежи страхливци, се явили най-напредъ при патриарха — и той ги наплашилъ да не казватъ нищо противъ реда въ областьта и само да благодарятъ на Султана, че сж отъ всѣка страна доволни. Патриархътъ се боялъ отъ тѣхнитѣ разкрития

и не искалъ да позволи замѣстването на гръцкитѣ владици съ български, за да не пресекне изворътъ, отъ който Фенеръ хрантутѣлъ толкова „денгубци, сплетници и бѣломорски просяци." Ония български пратеници, разказва хумористично Раковски, „видѣвши всесвятейшаго фанариота и пивши по едно черно кафе при него, мислѣха се веки че сѫ се приближили Богу и послушаха негови пагубни и лукави наставления". Нѣкои отъ по-развититѣ млади българи въ Цариградъ се потрудили да ги убедятъ да кажатъ предъ Портата самата истина, да изтъкнатъ именно злоупотрѣбитѣ на чиновнаци и на владици въ областьта си, но малодушнитѣ и прости тия хора се били вече обвързали предъ патриарха, пъкъ се и бояли да не бѫдатъ афоресани отъ него. Склонили ги да идатъ поне при всемогѫщия тогава Риза паша, за да му изтъкнатъ желанието на българския народъ да бѫдатъ избрани измежду пратеницитѣ четирма души българи, които да останатъ въ столицата като постоянно присѫтствие отъ страна на българския народъ по свѣтскитѣ и черковни общи работи; но когато да бѫдатъ тия пратеници представени на пашата отъ благосклонния къмъ българитѣ и тъй влиятеленъ предъ държавнитѣ учреждения полякъ Чайковски, боязливитѣ тѣзи хорица се измъкнали незабелязано отъ приемния салонъ на пашата, безъ да дочакатъ среща съ него. „Ето що приноси простота и невежество!" провиква се Раковски. „Така се изгуби и това драгоценно време за нашъ народъ", прибавя съ меланхолия този свидетель на борби и усилия, на ентусиазъмъ отъ една страна и жалки рабски чувства отъ друга. И че тъй изложената история ще е вѣрна, показватъ ни запискитѣ на самия Чайковски. Споредъ него, въ събранието на народнитѣ представители българитѣ показали странно малодушие и мълчали красноречиво; думата взимали само мусулманитѣ, врагове на реформитѣ, като защищавали старитѣ си привилегии и не допускали никакво равноправие на християнитѣ. Негласниятъ парламентъ не далъ по такъвъ начинъ никакви практически резултати и билъ дори заподозрѣнъ отъ европейското обществено мнение като несериозенъ опитъ, като жалка, нарочно инсценирана комедия, която трѣбвало да узакони възвръщането къмъ реда преди Танзимата.

* * *

Правителството, което въ действителность сериозно е мислѣло да тръгне по пѫтя на държавнитѣ преобразования, ще е съзнавало добре безсилието на свиканото отъ него събрание, затова било разпоредило още презъ м. априлъ да заминатъ за областитѣ специални комисари (меймури), които да провѣрятъ на самото мѣсто истинското състояние на нѣщата и да изложатъ нуждитѣ на населението безъ страхъ отъ провинциалнитѣ голѣмци. Именно съ огледъ къмъ тази анкета

на правителството, Неофитъ се отнася писменно до свищовскитѣ си приятели, да използуватъ сгодния моментъ и между друго да изпросятъ отъ Портата „священноначалника отъ болгарскаго рода, въ славу Божію, въ честь и похвалу вѣры и народу на ползу.“ Той пише още на свищовци (3 априлъ 1845): „Смышлявайте колико бѣды, напасты и умразы е претерпѣлъ горкіятъ ны Болгарскій народъ за грековладышка та пуста да упостѣе Морра (Морея, Гърция) — кое то то бѣломорско утровно коварство не престава, но тайно подѣйствующе греманы те подбѣснява — и горкіятъ Болгарскій народъ въ напасть увалява. За то требва да сѫ посабудиме — на правленіе то да сѫ молиме да сѫ искоряни тая бѣсновата жилка изъ Болгарія . . .“ А на приятеля си Емануилъ Васкидовъ въ Свищовъ той повѣрява, все тогава: „Слава всевышняму! Ето колико то са нахождатъ отъ всякѫде тува въ Цареградъ изъ Болгарія сущи Мати Болгаріи рожбы и искреніи люборосдцы ся согласиха и подписно общенародная жялба на высокой Порты дадоха, просящи да имъ ся даде дозволеніе да си направятъ въ Цареградъ и болгары те една *церква* и при нея една *типографіа* и едно *училище* — и да иматъ и болгаре не отъ родътъ си изъ Болгарія, какво то и другій те народы *четыірма сущи ефоры* всегда сѣдящи въ Цареградъ показующи на в. П. лице народа своего болгарскаго, и да представляватъ общенародны те нужды, и да пріиматъ царски те къ народу милости *безъ греческаго* вліянія.“

Къмъ всичко това, Неофитъ склонява двамина отъ народнитѣ пратеници (отъ Силистра и Шуменъ) Петъръ х. Петковъ и Антонъ х. Савовъ, да поднесатъ на Великия везиръ написаното отъ самия него заявление, което тѣ и сторили на 23 априлъ 1845. Въ това заявление, като се изтъкватъ известнитѣ вече неправди на гръцкия патриархъ и на владицитѣ, се настоява: „Того ради . . . се молиме да ны отарвете отъ ты грекоархіереи чрезъ полномощіе то Высокія Порты и да ны ся поставятъ *природніи архіереи* (както и на другіи те вы поданніи), които ны знаятъ болгарскіятъ народный языкъ, нравъ и обичай. И да ны опредѣлите отъ нынѣ тува въ Цареградъ кому прочее да си проваждаме *общенародныі те случайни нуждыі*, за да ги обажда на Высочайша та вы Порта искренно и да получаваме прещедрата отъ державнаго ны Султана милость“.

Платформата на българскитѣ вожди е вече разширена съ единъ национално-политически мотивъ отъ голѣмо значение. Както ще се види и отъ изложенията, които наскоро следъ това Неофитъ и Иларионъ подаватъ сами до Великия везиръ, иска се не само черква въ Цариградъ и владици въ епархиитѣ, но и представително тѣло въ столицата, като посрѣдникъ между народъ и правителство и като законенъ носитель на народната воля по всички вѫтрешно-политически

въпроси. Така гръцко-българската разпря се измѣстя полека-лека отъ тѣсната ивица на еданъ епизодически конфликтъ и на чисто черковна управа къмъ една широка площь, гдето се формулиратъ искания за народно обособяване и за прѣко разбиране между българи и правителство, безъ намѣсата на патриарха, до тогава духовенъ и свѣтски застжпникъ на цѣлото православие въ Турско.

Нека изтъкнемъ, че, все по настояването на Неофита, и жителитѣ на търновската епархия поднесли на Великия везиръ една просба отъ априлъ 1845, подписана отъ 65 първенци на Търново, Габрово, Елена, Севлиево и други мѣста. Въ нея тѣ протестирали рѣзко противъ своя алченъ митрополитъ, изброявали користолюбивитѣ му похвати и враждебни на българщината действия и заявявали: „Вѣра та наша са обърна на разбойническа търговщина и народа тъ изстина отъ вѣра та си. Чаками винаги да са сподобимъ съ архіерей споредъ закона тъ си . . . а то по наше нещастіе дохождатъ ны архіереи нѣми, натоварены до уши съ борчъ знающи само языка тъ на пары тѣ."

Турското правителство взима най-сетне бележка отъ тѣзи небивали по-рано манифестации, понеже и само се убеждава, че е наложително за спокойствието въ империята да се задоволятъ исканията на единъ огроменъ народъ, полезенъ на държавата, щомъ тѣ сж подкрепени съ толкова несъмнени факти на произволъ и занемаренъ архиерейски дългъ. Къмъ всички външни заплитания, поради съперничеството на Русия и Франция отъ една страна, на Франция и Англия отъ друга страна въ работитѣ на Изтокъ, къмъ подозрителнитѣ военни приготовления въ Гърция и въ Сърбия, които иматъ за обектъ разклатената Турция, идатъ и нѣкои вжтрешни смутове, способни да усложнятъ положението и да предизвикатъ нова интервенция на великитѣ сили. Ето защо Великиятъ везиръ решава да излѣзе отъ пасивностьта си и да наложи на патриаршията известни отстжпки, въ духа на българскитѣ искания. Тия искания сж предявени по силата на пълномощното, дадено на 25 юний 1845 година на Неофита и Илариона отъ голѣмия абаджийски еснафъ и понписано отъ протомайсторъ Драганъ Димовъ и други майстори българи, гдето се казва: „ . . . Темже общеиснафски призвахми г. Архиманд. Неофита Кот. и г. П. Іларіона Еленца (които и не хотіащи) моліищи имъ сіа за общенародна любовь да воспрıемватъ отъ общеиснафската наша страна и да представліаватъ Всесвіатейшему патріарху и синоду и височайшему Правленію нашите нуждни потреби, които сіа отъ носіатъ до нашата вера, отъ които сми лишейни и тува въ Цариградъ и по всичката Болгаріа и дору до сега".

По силата на това пълномощно, Неофитъ отправя презъ м. юлий с. г. единъ обстоенъ докладъ до Високата порта,

гдето ясно сочи виновницитѣ за недоволството въ България и иска радикално лѣкуване на злото. Гръцкитѣ архиереи сѫ „строги изстязатели и неумолимы судіи"; тѣ не разбиратъ български езикъ, но знаятъ да разказватъ на българитѣ, колко борчъ сѫ направили докато откупятъ отъ правителството и патриарха правото си; тѣ събличатъ и употрѣбяватъ българитѣ като „откупени роби": и поради тѣхъ народътъ е дошълъ „до такава бѣдность и убожество", да не може да си строи ни черква, ни училища. Тѣ обвиняватъ непокорнитѣ „като бунтовници царства", пращатъ ги съ клевети на заточение, подкупватъ съ рушвети чиновницитѣ, за да преследватъ безконтролно невиннитѣ, и т. н. За да се избѣгне пълната гибель на народа, Неофитъ предлага следнитѣ седемь точки, като колективно желание на българския народъ:

1. Да обясни патриаршията, отъ какво е произлѣзълъ нейниятъ огроменъ дългъ и защо трѣбва да го изплаща и българскиятъ народъ чрезъ извънредни данъци, събирани отъ владицитѣ;

2. Да се посочи какъвъ е дългътъ на всѣка епархия, за да се изплати той наведнажъ, — понеже българитѣ нѣматъ нужда отъ него;

3. „Да се дадатъ на българитѣ архиереи българи, които би били правилни законни нихни пастири" и би учили и служили на родния си езикъ;

4. Да се опредѣли на всички архиереи месечна и годишна плата, за да не вършатъ никакви злоупотрѣби;

5. „Да се опредѣлятъ трима българи архиереи за заседатели греческаго синода въ патриархията наедно съ греческитѣ архиереи". . .;

6. „Да се избиратъ тия архиереи всѣкогажъ отъ народа. . . и да се потвърждаватъ отъ Высоката порта" — и никога да не се мѣнятъ по волята на патриарха и синода му;

7. „Да се опредѣлятъ отъ страна българскаго народа четирма человѣци векили, природни българи. . . за да седятъ тува въ Цариградъ и да представляватъ всичкитѣ народни нужди и прошения на Высоката порта и да приематъ пакъ обратно всичкитѣ решения и высокитѣ повеления държавнаго царство во всякое безъ влияние греческаго".

* * *

Тия седемь точки трѣбва да бѫдатъ новата харта на българската народностна автономия, първиятъ опитъ за отцепването на българскиятъ народъ въ черковно и мирско отношение отъ опеката на гърцизма, тъй като патриаршията всѣкога, още отъ попадането на българския народъ подъ турско иго, е имала свѣтска юрисдикция върху българитѣ, чрезъ своитѣ владици. Естествено, патриаршията е живо възбудена отъ то-

ва дръзко поведение на непокорния отецъ Неофитъ и на другаря му Илариона, и ще тури въ действие най-коварната си тактика, за да сломи българското упорство. Привидно тя е съгласна да изпълни желанието на българитѣ — особено поради настояването на Великия везиръ, който има интересъ да не настжпватъ размирици въ страната. И патриархътъ скланя да назначи Неофита и Илариона за български митрополити. „Отоманска порта, пише Раковски въ мемоаритѣ си по черковния въпросъ, повеле патриарху да приемни тия български свещенни лица, да имъ даде обиталище въ патриаршия и следъ малко време да ги нареди за митрополити въ България".

Още презъ м. май 1845 патриархътъ ги приема наистина въ патриаршията, подъ натиска на правителството — и всички българи сж се зарадвали, че най-сетне ще надвие народната воля и че ще видятъ следъ петь вѣка духовно робство иерарси отъ своя родъ. „Патриаршия ги на яве прие съ обичливая фенерска лъскавина и лицемѣрие, но оти и отъ вжтре имъ плетѣше хитролукаво тръний венецъ казни и накаше да сполучи време да имъ го наложи на глави и да умори и разори всѣки конечна нихна дързость за подобно предприятие", казва пакъ Раковски, свидетель на всички тѣзи усилия за българска победа. Правейки капиталъ отъ нѣкои невинни посещения на двамата български иерарси въ католишкия мънастиръ Санъ-Бенедето, гдето тѣ се чувствували по-безопасно, и отъ сношенията имъ съ полския емигрантъ Чайка Чайковски (Садъкъ паша), който работѣлъ за една коалиция на Турция и Европа противъ Русия, патриархътъ обвинява Неофита и Илариона предъ руския посланикъ Титовъ, че тѣ искали да изневѣрятъ на православието, че нарушавали единството на вселенската черква и че се явявали опасни агенти на западнитѣ сили, съ тенденциитѣ имъ да приобщатъ българитѣ къмъ католицизма или протестантството. Рускиятъ посланикъ, ревнивъ за привилегиитѣ на патриарха и за интереситѣ на Русия (която не иска да се накърнява вѣрското единство на българитѣ), дава съгласието си за арестуването на опаснитѣ български размирници, и Високата порта, останала на страна отъ интригитѣ и безъ намѣса въ вжтрешнитѣ черковни работи на патриаршията, признава това право на патриарха, да наказва споредъ черковнитѣ канони непокорнитѣ си служители. Така Неофитъ и Иларионъ, въ ожидание да получатъ епархии, биватъ изненадани отъ патриаршескитѣ евтаксии (стражари), хванати насила и заточени на о-въ Принкипо и отъ тамъ — отново на Света-гора, единиятъ (Неофитъ) въ мънастиря Лавра, а другиятъ въ Симо-Петра.

Българитѣ въ Цариградъ сж тоя пжть по-решителни и деятелни. Тѣ подаватъ наскоро следъ заточването (1845) прошение до великия везиръ Решидъ паша да бждатъ освободе-

ни заточенитѣ, но не било постигнато нищо друго, освенъ премѣстване на злощастнитѣ жертви на патриаршеската измама въ мънастиря Хилендаръ.

Ако лавриотитѣ държатъ строго Неофита и дори го обиждатъ жестоко и изтезаватъ, хилендарци го оставятъ малко на мира, безъ да се грижатъ, обаче, за положението му и да му спастрятъ голѣми огорчения. Оставенъ на себе си, въ самотата на келията, той нахвърля жлъчни тиради противъ умразнитѣ „грековладици“ и подканя въ писма приятелитѣ си, „да оратъ винограда господенъ“, да сѣятъ просвѣта и борчески духъ между народа. Взелъ бележка отъ усилената борба противъ Неофита Търновски, който билъ най-сетне вдигнатъ въ 1846 г. отъ епархията си, той ликува и сърадва патетически архимандритъ Максима и Андрея Робовски, своитѣ предани другари, за успѣха имъ. Две негови писма отъ 1 декемврий 1847 и 17 мартъ 1848 ни увеждатъ подпълно въ екзалтацията и скърбитѣ му. Той пише въ първото писмо за себе си: „Духъ бодръ, милодрагий ми любимче и сътрудниче! народности ради, но плоть немощна. . . отъ единия страни дряхлая старость, отъ другія — немощь болѣзни! отъ третия крайная нужда и нищета ме прехлупи!“ Отпадналъ физически, често боленъ, и въ напреднала възрасть, той страда надъ всичко още отъ безпаричие, търпи лишения; но все пакъ моралътъ му е високъ и вѣрата въ крайната победа на народното дѣло твърда. Възторженъ патриотъ и непоколебимъ гръкомразецъ, той предава и на другитѣ, чрезъ писмата отъ последнитѣ си години, своя свѣтълъ мирогледъ, заедно съ тая остра антипатия къмъ въплътеното народно зло — фенерската олигархия.

Лишенъ отъ възможность да въздействува чрезъ живо слово, неспособенъ да мълчи, навикналъ да предава на книга чувствата си, да поучава чрезъ писани речи, той хваща въ заточение отново перото. Сега той нѣма да съчинява учебници за децата, а ще потърси аудиторията на възрастнитѣ, за които има строги уроци по родолюбие и общественъ дългъ. Главенъ документъ на писателската му дейность е незабравимата *Мати Болгария* — единъ диалогъ между олицетвореното отечество и добрия синъ на народа, гдето предъ насъ и днесъ изпжква живо суровиятъ обличитель на невежитѣ и предателитѣ и искрениятъ наставникъ на чиститѣ души. Наистина, Неофитъ не се мисли напълно подготвенъ за задачата си, да напише една книга — заветъ на българския народъ, да очертае пжтищата на развоя му и повеленията на момента въ съгласие съ напредъка, достигнатъ на Западъ: неговитѣ знания сж често осждни и кржгозорътъ му — стѣсненъ донѣкжде отъ възпитанието и срѣдата му. Но, въ замѣна — и подобно на първоучителя си Паисия — той има здравъ усетъ за културнитѣ нужди на народа си и сърдце за не-

волитѣ му. Никой като него не чувствува тъй болезнено неправдата; никой не жигосва тъй смѣло угнетителитѣ, егоиститѣ, крепителитѣ на робство и тъма. Той е всмукалъ въ себе си страданията на народа, и патосътъ на излиянията му е отъ най-чиста проба. Съ запаса си отъ библейски и класически реминисценции, въ духа на псалмиста и пророцитѣ, той ще се провиква въ оня диалогъ:

„Милая ми майко! Трѣбва да имамъ небото за хартия, морето за чернило и Матусаловитѣ години, и да призова изъ стихотворцитѣ боговдохновенаго царя пророка Давида, чуднаго Гомира, дивнаго Виргилия, чудеснаго Овидия и плачевноридателя иерусалимскаго пророка Иеремия, за да ми спомогнатъ оживително да ти изложа туй смертоносное тегло“...

Въ мънастиря тъй е и поетически настроенъ, предава се, по старъ навикъ, на стихотворни импровизации, каквито сж напр. тия отъ 1848 година:

Съ искрената любовь любовь питая;
За народатъ ни сърдце ми катъ воскъ истая!
Всячески катъ тебъ, Андрее, за доброто му са стараня!
Просвѣщението му винаги и всегда желая!...
Злобствующитѣ, щатъ нещатъ да престанатъ...
За обществото страдащитѣ така нещатъ да престанатъ.
Дерзай любимче Андрее!
Сичко народътъ ще успѣе.
И защото ти си Болгарски Ахилесъ,
За то говори, настой, ори и сѣй днесъ...

Друго едно стихотворение, пакъ насърдчение къмъ Андрея Робовски въ Елена, гласи:

Премилая горка мати Болгария!
Въ дворъ ти са вселила усойна змия!
Изъ устата й притворно ядъ катъ захарь капи!
Мили тѣ ми искрени рожби смертелно хапи!
Азъ окаяний самъ затворенъ!...
Но пакъ е въ мене духъ храбоборенъ!
Но вие дерзайте, говорѣте,
Гърци изъ Болгария испадете!

Нѣкаква смѣсь отъ елегия и сатира ни дава трето едно стихотворение:

Дови ми се вече и додѣя
И да говоря право не смѣя:
Любимче Андрее!
Любонародний герое!
Речи и кажи на Максима
Да не дава греку таксима...

Твоего и моего другаря,
За да не го пуща и въ олтаря . . .
Билъ кой да билъ, нали е Грекъ,
Да пукне и изчезне въ вѣкъ. . .

Страстна омраза къмъ всичко гръцко дишатъ тия тиради въ стихове и проза на стареца, — както и неизсекаемъ оптимизъмъ, несъкрушима воля за нови подвизи. Твърдо увѣренъ въ неминуемото поражение на Гърка и тържеството на справедливото българско дѣло, той не губи надежда — въпрѣки болесть и старость — да доживѣе часа на побѣдата, часъ и на свободата си. Той не допуска, съ всичкия си бодъръ инстинктъ за животъ и за борба, че може „да изгние въ заточение."

Но краятъ на днитѣ му е наближилъ вече, сломениятъ отъ физически страдания и нравствени кризи нѣма да утрае до ново свиждане съсъ сънародници и гибельта на фенерското иго. Отъ разказа на дяконъ Григория (послешенъ Доростоло-Червенски митрополитъ), който тогава е пристигналъ въ Хилендаръ, ние знаемъ, какъ прекарва последнитѣ си дни 60 и нѣколкогодишниятъ народенъ мѫченикъ. Загубилъ сили, загубилъ съзнание, той лежи по цѣли часове неподвижно на одъра въ келията си, безъ да се знае где се намира—между живитѣ или умрѣлитѣ. И най-после той издъхва на 4 юний 1848 г. на рѫцетѣ на Григория, който отъ състрадание се билъ прибралъ да живѣе при злочестия заточеникъ и да му прислужва, и който има голѣмата заслуга да ни е спасилъ часть отъ ценното рѫкописно наследство на Неофита, което иначе би било унищожено.

* * *

На Г. С. Раковски се пада честьта, да е изтъкналъ прѣвъ крупното значение на този български герой и мѫченикъ, възпиталъ цѣло поколѣние борци за народность и популяризиралъ незабравимитѣ идеали на Паисия. „Негова най-свята длъжность е била на свѣта да помогне бедному си роду и да го избави отъ тяжкія окови духовнаго фенерскаго ига! За това онъ презрѣ сичко на свѣтъ, изложи въ опастность и самий си животъ и най-послѣ издъхна въ калугерски влажни тъмници. . . съ най-последна речь въ уста си *България мила Мати!*" Трѣбва днесъ да отдадемъ пълно право на автора на *Горски пѫтникъ* и редактора на *Дунавски лебедъ*, когато той въ 50-тѣ и 60-тѣ години нарича Неофита „първи двигатель" на въпроса за издигането на народна черква въ Цариградъ, когато той подчертава, че „Неофитъ първи почна явно да проповѣдва по България и да възбужда народа да иска исторически си права", и когато му признава доблестьта, че „се улови първи въ явна борба съ фенерска Патрикана, по-

страда толико отъ гръковъ и най-после принесе жертва и живота си за народа!"

Героичниятъ ликъ на Неофита е съ тия думи правилно обрисуванъ. Днесъ ние съзнаваме още по-добре, отколкото преди 70 години, какво дължи народътъ ни на тоя неистовъ родолюбецъ, учитель и агитаторъ.

Истинскиятъ подвигъ на отца Неофита лежи тъкмо въ голѣмата последователность на дѣлото му и въ чистотата на помислитѣ му. Обжегнатъ отъ любовь къмъ народа си, позналъ тежкото му обществено и нравствено състояние, той си поставя за жизнена цель да съдействува за националното му окопитване и за сдобиването му съ ония граждански свободи, които иматъ съседитѣ гърци, сърби и ромъни. Прозрѣлъ пръвъ изхода отъ това плачевно състояние — като се отхвърли грѣцкото духовно иго — нему се пада и достойнството да набележи пръвъ основната програма на всички борци за народность, въ епохата следъ Танзимата (1839). Съзнанието, че само черквата може да бѫде безопасенъ и сигуренъ обединяващъ принципъ и че за нея трѣбва да се организиратъ всички здрави сили и умове въ България, като се подкрепи почина на цариградскитѣ еснафи, го издига високо въ очитѣ ни като вдъхновенъ реалистъ-политикъ! Лозунгитѣ за българска просвѣта, българско духовенство и гражданска солидарность между българитѣ сѫ негово знаме въ борбата. Около тѣхъ той групира млади и стари, заразявайки ги съ ентусиазма и безкористието си; за тѣхъ той жертвува мило и драго, оставайки до край вѣренъ на дълга си къмъ родината. Не стига неговата устна проповѣдь и практическа дейность, той хваща и перото, за да завещае на последователитѣ си едно евангелие на българина, гдето християнското и човѣшко начало сѫ най-хармонично съчетани. Влагайки благородство въ всички свои домогвания, той остава до край неопетненъ идеалистъ. И въ ореола на този възвишенъ идеализъмъ той ще живѣе въ паметьта на всички, които чрезъ неговата *Мати Болгария* могатъ да си възкресятъ онова мрачно минало, предвестникъ на нашата политическа и вѣрска независимость.

СЪОБЩЕНИЯ

* * *

Г-нъ проф. П. Мутафчиевъ, който биде поканенъ и прие да участвува въ редактирането на „Българска историческа библиотека“, още въ самото начало, по лични съображения, оттегли съгласието си да бжде членъ на редакцията.

* * *

„Българска историческа библиотека“ благодари най-почтително на:

* *Негово Високопреосвещенство Св. Неврокопски Митрополитъ г. г. Макарий;*

* *Негово Високопреосвещенство Св. Търновски Митрополитъ г. г. Филипъ;*

* *Негово Високопреподобие Архимандритъ Ириней, родомъ отъ гр. Велесъ, протосингелъ на Св. Неврокопска Митрополия;*

* *Негово Благоговѣйнство свещеникъ Гр. Д. Ковачевъ, Стара-Загора;*

* *Г-нъ Д-ръ Димитъръ Гребенаровъ, Пловдивъ;*

* *Г-нъ Анастасъ Д. Гацовъ, родомъ отъ гр. Прилѣпъ, секретарь на Св. Неврокопска Митрополия,* и на

* *Г-нъ Ганчо Стайковъ, Стара-Загора,*

които, още при първата наша покана, или при поканата на отличнитѣ ни настоятели, за Стара-Загора — *Негово Благогов. Дяконъ Дионисий*, и за Пловдивъ — *г. Георги Николовъ*, адвокатъ, благоволиха да се запишатъ за *свърхлуксозния тиражъ* на Библиотеката.

Подписката за тоя тиражъ продължава и имената на записалитѣ се за него въ момента на печатането на първия томъ, както и имената на другитѣ евентуални подписчици, ще се публикуватъ въ следващитѣ томове.

* * *

Разпредѣлението на **премиитѣ**, *първа* — безплатно получаване на Библиотеката *за винаги, и втора* — безплатно получаване на Библиотеката *презъ втората ѝ годишнина*, е следното:

Учители въ първоначалнитѣ училища:

Първа премия: Мария Козловска, Каялий.

Втори премии: Радъ Ив. Площаковъ, с. Стрелча, Панагюрско; Парашкева Илиевъ, с. Мар. Тръстеникъ; Иванъ П. Кировъ, с. Черепово, чр. Любимецъ; и единъ отъ абонатитѣ на нег. благогов. Протоиер. Найд. Златковъ, с. Сърбиново, Г. Джумайско.

Учители въ прогимназиитѣ:

Първа премия: Стефанъ Г. Стайковъ, с. Килифарево.

Втори премии: Христо п. Христовъ, с. Долни Луковитъ, Орѣховско; Йорданъ Дечевъ, с. Михалци, Търновско; Иосифъ Желѣзовъ, с. Смѣдово, Преславско; Димитъръ Самарджиевъ, с. Осма-Калугерово, Ловешко.

Учители въ гимназиитѣ:

Първа премия: Стоянъ Ноковъ, Котелъ.

Втори премии: Ал. Лотевъ, Стара Загора; Бояна Стрезова, девич. гимн. Плѣвенъ; Христо Аврамовъ, неп. гимназия, Севлиево; Мара Икономова, неп. гимназия, Дупница.

Офицери:

Първа премия: Лейтенантъ Дремджиевъ, Варна.

Втори премии: Полковникъ Кацаровъ, Шуменъ; Майоръ Поповъ, Ломъ; единъ отъ групата на г-да д-ръ Плакидовъ — Майоръ Поповъ; Капитанъ Чингаровъ Радой, Кюстендилъ; Капитанъ Симовъ Симеонъ, с. Църварица, Кюстендилско.

Свещеници:

Първа премия: Нег. Благогов. Протоиер. Никола Петровъ, Луковитъ.

Втори премии: Тѣхни благоговейнства: Свещ. Дим. Коцалиевъ, Разлогъ; свещ. Христо К. Поповъ, Русе; свещ. Ангелъ Василевъ, с. Стрелча; свещ. Петъръ Ив. Ковачевъ, гара Тръмбешъ; свещ. Ангелъ П. Сиренарски, с. Букьовци, Орѣховско.

Сѫдии:

Първа премия: Иванъ Балтовъ, мир. сѫдия, Пловдивъ.

Втори премии: (не сѫ окончателно установени).

Адвокати:

Първа премия: Д-ръ Ник. Ив. Василиевъ, Ломъ.

Втори премии: Владимиръ Недѣлевъ, Пловдивъ; Петъръ Юрдакиевъ, Варна; Жеко Жековъ, Попово; Димитъръ Рачевъ, с. Килифарево; Сотиръ Новачковъ, Ст.-Загора.

Други държавни чиновници:

Първа премия: Данчо Митевъ, държ. бирникъ, с. Килифарево.

Втори премии: Д-ръ Петъръ Плакидовъ, ветеринар. лѣкарь, Ломъ; Кирилъ Пехливановъ, банк. чиновникъ, Разлогъ; Цв. Гуневъ, нач. станция, с. Мар. Тръстеникъ; Единъ отъ групата на г. Вас. Дечевъ, Пашмакли.

Селяни-земледѣлци:

Първа премия: Кою Цанковъ, Балбунаръ.

Втори премии: Тодоръ Цаковъ, гара Бойчиновци; Владимиръ Поповъ, с. Църклевци, Софийско; Стоянъ Хр. Ива-

новъ, с. Кара-Ачъ, Балбунарско; Петко Б. Кочанковъ, с. Длъгодѣлци, Ломско.

Търговци:

Първа премия: Кирилъ Берлиновъ, Бургасъ.
Втори премии: Иванъ Антоновъ, Пловдивъ; Данаилъ Дамовъ, Пловдивъ; Никола Разпоповъ, Русе; Благой Максимовъ, Разлогъ.

Други свободни професии:

Първа премия; Д-ръ Ст. Войводовъ, Пловдивъ.
Втори премии: Пан. Димитровъ, аптекарь, Т. Пазарджикъ; единъ отъ групата на г. Гр. Кацаровъ, Бургасъ; единъ отъ групата на г. Денчо Ц. Лучниковъ, Русе и единъ отъ групата на читалище „Зора", Сливенъ.

Читалища:

Първа премия: Бълг. народно читалище „Зора", Сливенъ.
Втори премии: Читал. „Просвѣщение", с. Стрелча; читал. „Съзнание", с. Иваново, Преславско; читал. „Съзнание", с. Автане, Ямболско; читал. „Съгласие—Напредъкъ", Котелъ.

Училища:

Първа премия: У-ще „Т. Александровъ", с. Сърбиново, Г. Джумайско.
Втори премии: Нар. прогимназия с. Ракитово; Нар. прогимназия, с. Тракиецъ, Хасковско; Девическата гимназия Враца; Първон. у-ще с. Вардимъ, Свищовско.

Общински управления:

Първа премия: с. Златарица, Еленско.
Втори премии: с. Кара-Ачъ, Балбунарско; Общината на гр. Пловдивъ; с. Никюпъ, Търновско; с. Долни-Луковитъ, Орѣховско.

Ученици:

Първа премия: Цвѣтанъ П. Бешковъ, педаг. у-ще, Ловечъ.
Втори премии: Дим. В. Мантовъ, Шуменъ; единъ отъ групата на г. Д. Лучниковъ, Русе; единъ отъ групата на Севлиевската неп. смѣс. гимназия; единъ отъ абонатитѣ на г. Мара Икономова, Дупница и Пешо Петковъ, с. Уруменикьой, Айтоско.

Не сж още окончателно установени премиитѣ за *занаятчии и студенти*.

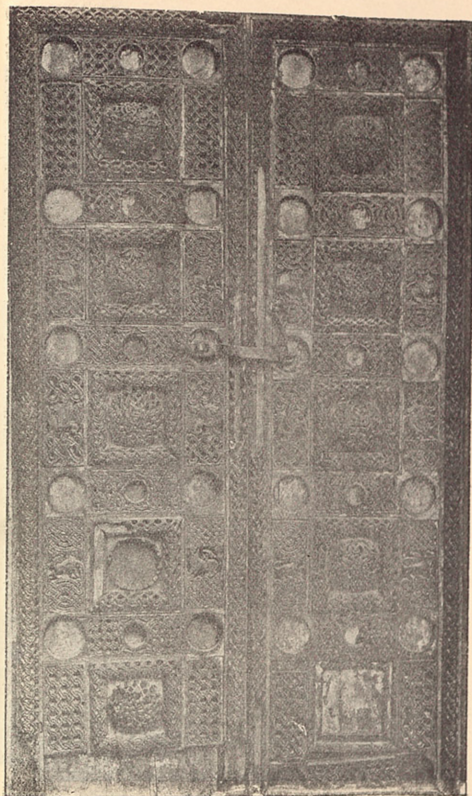
Обр. 1. Старобългарско златно съкровище въ Виенския музей.

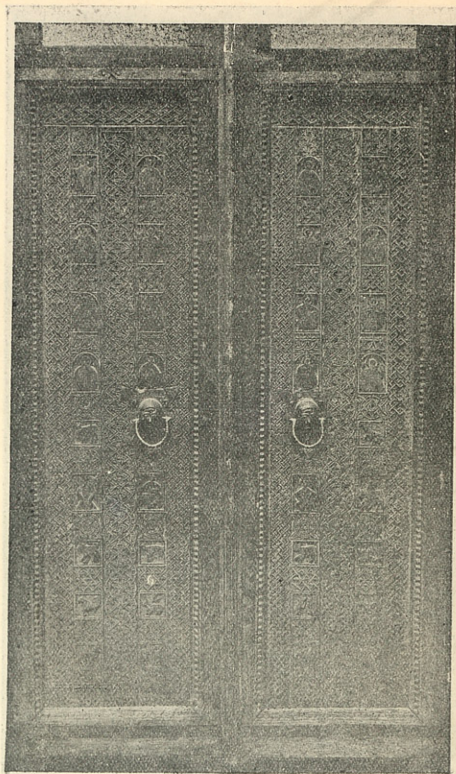
Обр. 2. Изображение върху единъ отъ сѫдоветѣ на старобългарското съкровище въ Виена.

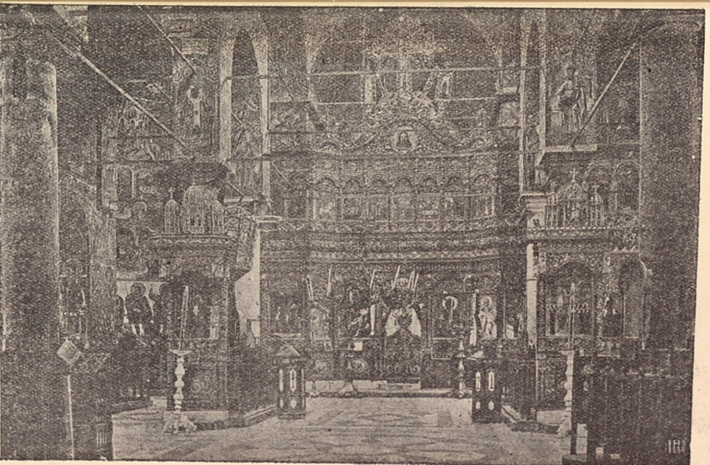
Обр. 3. Светителски образъ отъ глинени плочки, намѣренъ въ Патлейна.

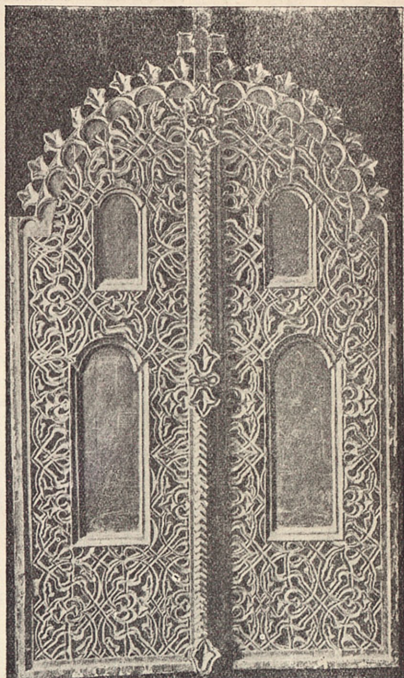
Обр. 4. Дървена врата въ Рилския монастиръ.

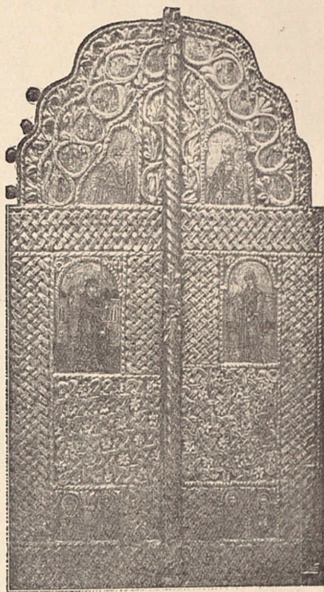
Обр. 5. Дървена врата отъ Слепчанския монастиръ.

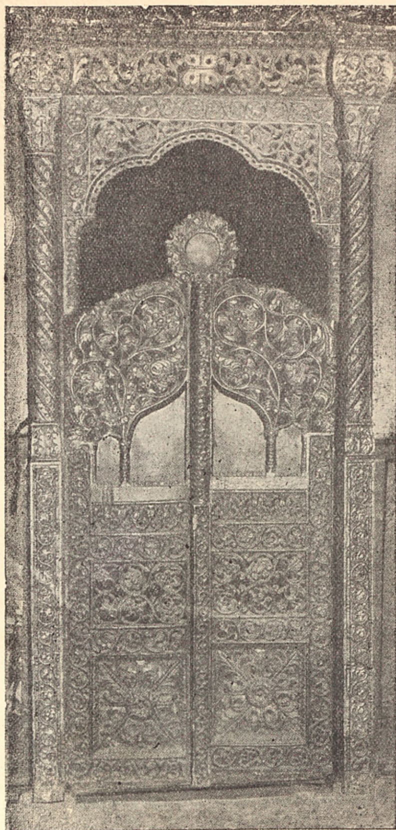
Обр. 6. Иконостасъ, кивории и тронове въ църквата на Рилския монастиръ.

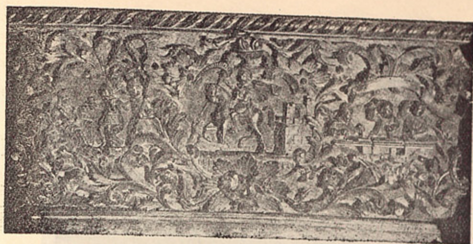
Обр. 7. Царски двери отъ Христовата църква въ Арбанаси.

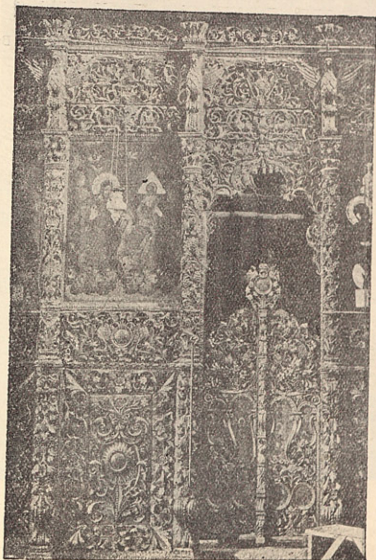
Обр. 8. Царски двери отъ църквата на с. Боженица.

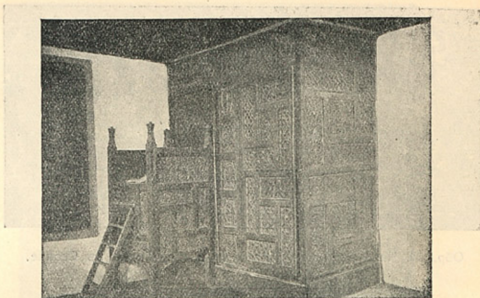
Обр. 9. Царски двери отъ Арбанаси.

Обр. 10. Часть отъ иконостаса на ц. Св. Спасъ въ Скопие.

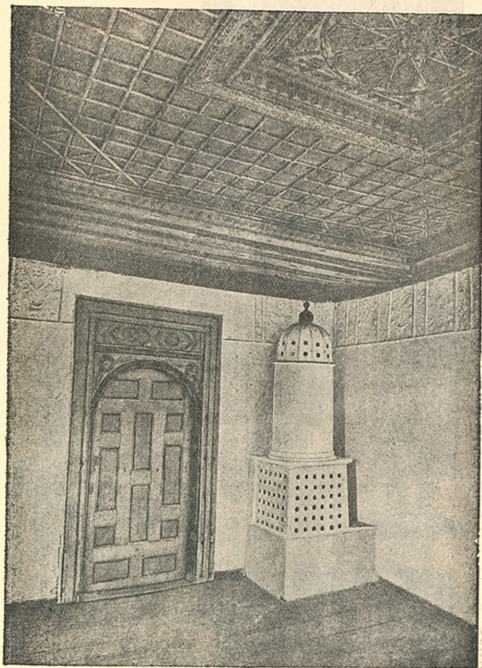
Обр. 11. Часть отъ иконостаса на ц. Св. Богородица въ Самоковъ.

Обр. 12. Шкафъ отъ джамията на Османъ Пазвантоолу въ Видинъ.

Обр. 13. Сребъренъ потиръ, украсенъ съ филигранъ.

Обр. 14. Кѫтъ отъ стая въ Арбанаси.

Обр. 15. (Кржгообразната фигура въ срѣдата). Рѣзбарска иконка съ образитѣ на Богородица и нейнитѣ праотци. Обр. 16. Части отъ обкова на икона, намѣрени на Трапезица (Търново).

Обр. 17. Икона съ сребърна обкова въ Бачковския монастиръ.

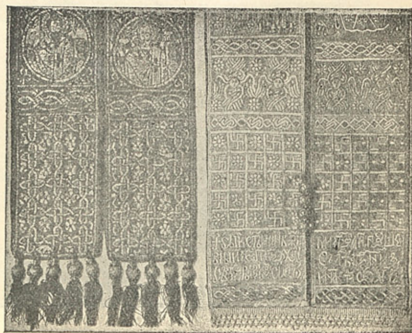
Обр. 18. Обкова на Крупнишкото евангелие.

Обр. 19. Сребъренъ кръстъ отъ Чипровци.

Обр. 20. Плащеница въ Бачковския монастиръ.

Обр. 21. Дияконски орарь и епитрахилъ въ Рилския монастиръ (само долнитѣ имъ части).

РЕДАКТОРИ
Проф. Д-ръ В. Н. ЗЛАТАРСКИ и Проф. Д-ръ П. НИКОВ

УРЕДНИКЪ - СТОПАНИНЪ
СТРАШИМИРЪ СЛАВЧЕВЪ

Година първа **1928** **Томъ първ**

Булевардъ „Евлоги Георгиевъ", 37
СОФИЯ

Корицата и винеткитѣ сѫ отъ художника проф. Сим. Велковъ

Корицата е печатана
Придворната Печатни